· MARATHI EDITION

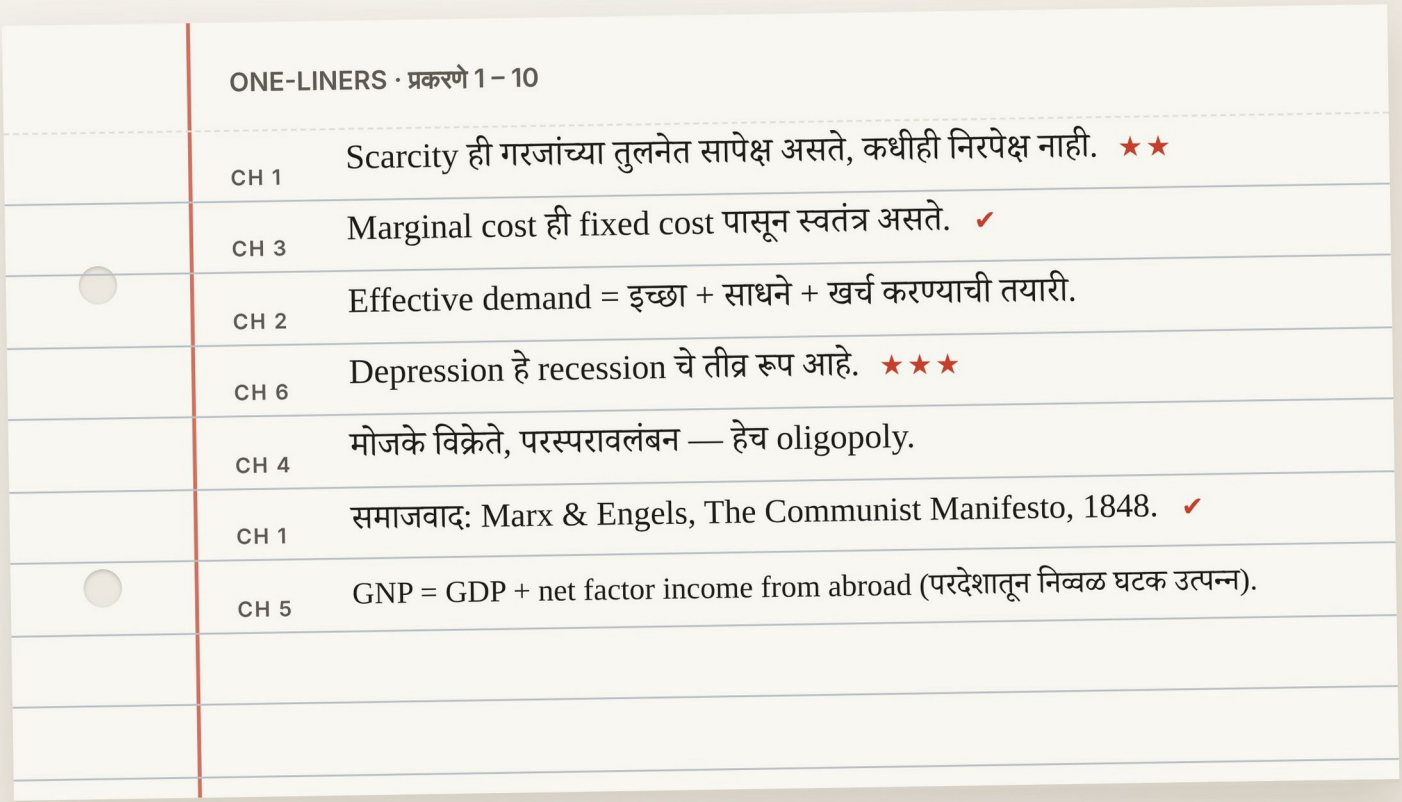
CA FOUNDATION · PAPER 4

Business Economics

मराठी आवृत्ती

Scanner Revision Pointers

प्रत्येक Scanner प्रश्न **ICAI Study Material (July 2026)** शी जोडलेला — आणि त्याचे उत्तर देणारी एक ओळ.

10 प्रकरणे

2,495 SCANNER प्रश्न

1,211 ONE-LINERS

Shuchita Prakashan
PVT. LTD.

प्रास्ताविक टीप

Business Economics ची परीक्षा पूर्णपणे objective questions मधून घेतली जाते, आणि ICAI पुन्हा पुन्हा त्याच तथ्यांकडे परत येते — आधी past paper मध्ये, मग RTP मध्ये, मग MTP मध्ये, प्रत्येक वेळी शब्दरचना थोडी वेगळी असते. ही पुस्तिका याच निरीक्षणावर उभी आहे. CA Foundation Paper 4 साठीच्या Shuchita Scanner मधील प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर ICAI Study Material च्या ज्या परिच्छेदात आहे, तो परिच्छेद शोधून काढला आहे, आणि ते उत्तर एका ओळीत लिहिले आहे.

याचा परिणाम: 2,495 Scanner प्रश्न — मागील परीक्षांचे पेपर, RTPs, MTPs आणि Shuchita Model Questions — 1,211 one-liners मध्ये आणले, आणि ते आणखी संक्षिप्त करून 694 revision pointers तयार केले. प्रत्येक one-liner ICAI Study Material (July 2026) च्या शब्दरचनेनुसार आहे. जिथे परीक्षेची key आणि Study Material यांत मतभेद आहे, तिथे one-liner Study Material चीच भूमिका शिकवतो.

प्रत्येक प्रकरणाची मांडणी

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners. विषयवार, Scanner च्या क्रमाने. प्रत्येक पंक्तीत हे दिले आहे:

- **संदर्भ (Ref)** — पंक्तीचा पत्ता, Topic.Row (उदाहरणार्थ 1.2.9 म्हणजे विषय 1.2 ची नववी पंक्ती);
- **One-liner** — प्रश्नाचे उत्तर देणारे तथ्य, Study Material च्या भाषेत;
- **Scanner प्रश्न** — तो one-liner ज्या Scanner प्रश्नांचे उत्तर देतो ते प्रश्न (MQ = Model Question; '+' म्हणजे दुसऱ्या विषयाखाली नोंदवलेला प्रश्न);
- **कधी विचारला** — ICAI ने ते प्रश्न ज्या ज्या परीक्षा, RTP आणि MTP मध्ये विचारले त्या सर्व;
- **SM स्रोत** — Study Material मधील section आणि पृष्ठ.

भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet). तेच प्रकरण छोट्या pointers मध्ये संक्षिप्त करून, Study Material च्या क्रमाने; ICAI ने प्रत्येक pointer किती वेळा विचारला त्यानुसार त्याला महत्त्व (weight) दिले आहे आणि तो भाग A मधील त्याच्या पंक्तीशी जोडलेला आहे.

ही पुस्तिका कशी वापरावी

1. आधी Study Material मधील प्रकरण वाचा; ही पुस्तिका उजळणीसाठी आहे, पहिल्यांदा शिकण्यासाठी नाही.
2. भाग B मधून उजळणी करा. एखादा pointer लगेच स्पष्ट झाला नाही, तर त्याच्या भाग A संदर्भावर (Part A ref) जा, पूर्ण one-liner वाचा आणि त्यासमोर दिलेले Scanner प्रश्न सोडवा.
3. शेवटच्या आठवड्यात प्रत्येक प्रकरणाच्या फक्त ★★★ आणि ★★ ओळी वाचा — ICAI ने विचारलेला बहुतेक भाग त्यांतच येतो.
4. करड्या (grey) तिरप्या अक्षरांतील, 'विषय ... पाहा' (See Topic) ने सुरू होणाऱ्या पंक्ती तुम्हाला दुसऱ्या विषयाखाली दिलेल्या one-liner कडे पाठवतात; Scanner मध्ये तो प्रश्न या विषयाखाली नोंदवलेला आहे, पण त्याचे उत्तर दुसरीकडे दिले आहे.

संकेत

PYQ	ICAI परीक्षेतील मागील वर्षाचा प्रश्न (महिना आणि वर्ष दिलेले)
RTP / MTP	ICAI Revision Test Paper / Mock Test Paper (S1, S2 = series, म्हणजे मालिका)
MQ / Model Q (Model प्रश्न)	Study Material च्या एखाद्या section वर लिहिलेला Shuchita Model Question
★★★ ★★ ★	ICAI ने 6 किंवा अधिक वेळा विचारले · 3 – 5 वेळा · एक किंवा दोन वेळा
MQ (महत्त्व)	आतापर्यंत फक्त Model Questions मध्येच समाविष्ट
SM मध्ये नाही	हे तथ्य परीक्षेत विचारले जाते पण Study Material मध्ये दिलेले नाही; one-liner ICAI key नुसार आहे

प्रकरणांचे क्रमांक. ही पुस्तिका Scanner मधील प्रकरणांचा क्रम पाळते. July 2026 Study Material मध्ये National income चे निर्धारण (Determination of National Income) हे प्रकरण 6 आहे आणि Business Cycles हे प्रकरण 5 आहे; इथे ती अनुक्रमे प्रकरण 5 आणि 6 आहेत, आणि त्यांच्या Study Material पृष्ठ-संदर्भांत Study Material चेच क्रमांक (6.x आणि 5.x) दिले आहेत.

प्रकरणे एका दृष्टिक्षेपात

प्र.	प्रकरण	प्रश्न	One-liners	Pointers	★★★ वाटा
1	Business Economics चे स्वरूप आणि व्याप्ती (Nature and Scope of Business Economics)	170	67	50	56%
2	Demand आणि Supply चा सिद्धांत (Theory of Demand and Supply)	345	165	93	57%
3	Production आणि Cost चा सिद्धांत (Theory of Production and Cost)	248	107	66	56%
4	वेगवेगळ्या Markets मधील Price Determination (Price Determination in Different Markets)	376	128	102	54%
5	National income चे निर्धारण (Determination of National Income)	270	133	74	28%
6	Business Cycles	191	58	40	74%
7	सार्वजनिक वित्त (Public Finance)	259	174	86	17%
8	Money Market	201	101	53	43%
9	आंतरराष्ट्रीय व्यापार (International Trade)	257	165	85	22%
10	भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)	178	113	45	43%
	एकूण	**2,495**	**1,211**	**694**	

Prof. Arun Kumar
मुख्य संपादक (Editor-in-Chief), Shuchita Prakashan Pvt. Ltd.
ऑक्टोबर 2026

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक टीप 1

प्रकरण 1 Business Economics चे स्वरूप आणि व्याप्ती (Nature and Scope of Business Economics) 7

विभाग 1: प्रस्तावना (Introduction) 7

विषय 1.0 प्रस्तावना (Introduction) 7
विषय 1.1 Business Economics च्या व्याख्या (Definitions of Business Economics) 8
विषय 1.2 Business Economics चे स्वरूप (Nature of Business Economics) 8
विषय 1.3 Business Economics ची व्याप्ती (Scope of Business Economics) 10
विषय 1.4 Economics आणि Business Economics मधील फरक (Difference between Economics and Business Economics) 11

विभाग 2: अर्थव्यवस्थेच्या Basic Problems आणि Price Mechanism ची भूमिका (Basic Problems of an Economy and Role of Price Mechanism) 12

विषय 2.0 अर्थव्यवस्थेच्या Basic Problems (Basic Problems of an Economy) 12
विषय 2.1 Capitalist Economy 13
विषय 2.2 Socialist Economy 14
विषय 2.3 The Mixed Economy 15

भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet) 17

प्रकरण 2 Demand आणि Supply चा सिद्धांत (Theory of Demand and Supply) 20

विभाग 1: Law of Demand आणि Elasticity of Demand (Law of Demand and Elasticity of Demand) 20

विषय 1.0 Demand चा अर्थ (Meaning of Demand) 20
विषय 1.1 Demand कशाने ठरते (What Determines Demand) 21
विषय 1.2 The Demand Function 23
विषय 1.3 Law of Demand 24
विषय 1.4 Demand चे Expansion आणि Contraction (Expansion and Contraction of Demand) 26
विषय 1.5 Elasticity of Demand 27
विषय 1.6 Income Elasticity of Demand 30
विषय 1.7 Cross-Price Elasticity of Demand 31
विषय 1.8 Advertisement Elasticity 32

विभाग 2: Consumer Behaviour चा सिद्धांत (Theory of Consumer Behaviour) 33

विषय 2.0 मानवी गरजांचे स्वरूप (Nature of Human Wants) 33
विषय 2.1 गरजांचे वर्गीकरण (Classification of Wants) 33
विषय 2.2 TU आणि MU यांतील संबंध (Relationship between TU & MU) 33
विषय 2.3 Law of Diminishing Marginal Utility 34
विषय 2.4 Consumer Surplus 35
विषय 2.5 Indifference Curve विश्लेषण (Indifference Curve Analysis) 36

विभाग 3: Supply 38

विषय 3.0 प्रस्तावना (Introduction) 38
विषय 3.1 Supply चे निर्धारक (Determinants of Supply) 38
विषय 3.2 Law of Supply 39
विषय 3.3 Supply Curve वरील Movements — quantity supplied मध्ये वाढ किंवा घट (Movements on Supply Curve-increase or decrease in the quantity supplied) 39
विषय 3.4 Supply Curve मधील Shifts — supply मध्ये वाढ किंवा घट (Shifts in Supply Curve-increase or decrease in supply) 39
विषय 3.5 Elasticity of Supply 40
विषय 3.6 Equilibrium Price 41

भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet) 43

प्रकरण 3 Production आणि Cost चा सिद्धांत (Theory of Production and Cost) 48

विभाग 1: Production चा सिद्धांत (Theory of Production) 48

विषय 1.0 Production चा अर्थ (Meaning of Production) 48
विषय 1.1 Factors of Production 48
विषय 1.2 Production Function 52
विषय 1.3 Production चे इष्टतमीकरण (Production Optimisation) 54

विभाग 2: Cost चा सिद्धांत (Theory of Cost)..... 55
विषय 2.0 Cost च्या संकल्पना (Cost Concepts)..... 55
विषय 2.1 Cost Function..... 57
विषय 2.2 Short Run Total Cost..... 58
विषय 2.3 Long Run Average Cost Curve..... 60
विषय 2.4 Economies & Diseconomies of Scale..... 61
भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet)..... 63

प्रकरण 4 वेगवेगळ्या Markets मधील Price Determination (Price Determination in Different Markets)..... 67
विभाग 1: Markets चा अर्थ आणि प्रकार (Meaning and Types of Markets)..... 67
विषय 1.0 Market चा अर्थ (Meaning of Market)..... 67
विषय 1.1 Market Structures चे प्रकार (Types of Market Structures)..... 69
विषय 1.2 Total Revenue, Average Revenue आणि Marginal Revenue च्या संकल्पना (Concepts of Total Revenue, Average Revenue and Marginal Revenue)..... 70
विभाग 2: Prices चे निर्धारण (Determination of Prices)..... 72
विषय 2.0 प्रस्तावना (Introduction)..... 72
विषय 2.1 Prices चे निर्धारण — एक सर्वसाधारण दृष्टिक्षेप (Determination of Prices - A General View)..... 72
विषय 2.2 Demand आणि Supply मधील बदल (Changes in Demand and Supply)..... 73
विषय 2.3 Demand आणि Supply मध्ये एकाच वेळी होणारे बदल (Simultaneous Changes in Demand and Supply)..... 73
विभाग 3: वेगवेगळ्या Market Forms मध्ये Price व Output चे निर्धारण (Price-Output Determination under Different Market Forms). 74
विषय 3.0 Perfect Competition..... 74
विषय 3.1 Monopoly..... 78
विषय 3.2 Imperfect Competition-Monopolistic Competition..... 81
विषय 3.3 Oligopoly..... 82
भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet)..... 86

प्रकरण 5 National income चे निर्धारण (Determination of National Income)..... 92
विभाग 1: National Income Accounting..... 92
विषय 1.1 National Income Accounting..... 92
विषय 1.2 National income च्या अंदाजांची उपयुक्तता आणि महत्त्व (Usefulness and Significance of National Income Estimates)..... 92
विषय 1.3 National income च्या विविध संकल्पना (Different Concepts of National Income)..... 93
विषय 1.4 भारतातील national income चे मापन (Measurement of National Income in India)..... 97
विषय 1.5 भारतातील Regional Accounts ची प्रणाली (The System of Regional Accounts in India)..... 100
विषय 1.6 GDP आणि कल्याण (GDP and Welfare)..... 101
विषय 1.7 National income मोजणीच्या मर्यादा आणि आव्हाने (Limitations and Challenges of National Income Computation)..... 101
विभाग 2: National income निर्धारणाचा Keynesian सिद्धांत (The Keynesian Theory of Determination of National Income)..... 102
विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)..... 102
विषय 2.2 साध्या two-sector model मधील circular flow (Circular flow in a Simple Two-Sector Model)..... 103
विषय 2.3 मूलभूत संकल्पना आणि functions (Basic Concepts and Functions)..... 103
विषय 2.4 National income निर्धारणाचे Two-Sector Model (The Two-Sector Model of National Income Determination)..... 105
विषय 2.5 The Investment Multiplier..... 106
विषय 2.6 Equilibrium income चे निर्धारण — Three Sector Model (Determination of Equilibrium Income: Three Sector Model)..... 107
विषय 2.7 Equilibrium income चे निर्धारण — Four Sector Model (Determination of Equilibrium Income: Four Sector Model)..... 108
विषय 2.8 निष्कर्ष (Conclusion)..... 109
भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet)..... 110

प्रकरण 6 Business Cycles..... 114
Business Cycles..... 114
विषय 6.0 प्रस्तावना (Introduction)..... 114
विषय 6.1 Business Cycle चे टप्पे (Phase of Business Cycle)..... 115
विषय 6.2 Business Cycle ची वैशिष्ट्ये (Features of Business Cycle)..... 119
विषय 6.3 Business Cycles ची कारणे (Causes of Business Cycles)..... 120
विषय 6.4 व्यावसायिक निर्णयांमध्ये Business Cycles चे महत्त्व (Relevance of Business Cycles in Business Decision Making)..... 122
भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet)..... 123

प्रकरण 7 सार्वजनिक वित्त (Public Finance)....126

विभाग 1: Fiscal Functions — एक आढावा, आणि केंद्र व राज्य यांचे Finance (Fiscal Functions: An Overview, Centre and State Finance) 126

विषय 1.2 आर्थिक व्यवस्थेत सरकारची भूमिका (The Role of Government in an Economic System)....126
विषय 1.3 Allocation चे कार्य (The Allocation Function)....126
विषय 1.4 Redistribution चे कार्य (The Redistribution Function)....127
विषय 1.5 Stabilization चे कार्य (Stabilization Function)....128

विभाग 2: Market Failure / ते दुरुस्त करण्यासाठी Government Intervention (Market Failure/Government Intervention to Correct Market Failure).... 131

विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)....131
विषय 2.2 Market Failure ची संकल्पना (The Concept of Market Failure)....131
विषय 2.3 Market का fail होतात (Why Do Market Fail)....132
विषय 2.4 Public Goods....133
विषय 2.5 Incomplete Information....134
विषय 2.6 Market Power कमी करण्यासाठी Government Intervention (Government Intervention to Minimize Market Power)....135
विषय 2.7 Externalities दुरुस्त करण्यासाठी Government Intervention (Government Intervention to Correct Externalities)....135
विषय 2.8 Merit Goods च्या बाबतीत Government Intervention (Government Intervention in The Case of Merit Goods)....136
विषय 2.12 Information Failure दुरुस्त करण्यासाठी Government Intervention (Government Intervention for Correcting Information Failure)....136

विभाग 3: Budget तयार करण्याची प्रक्रिया — Revenue चे स्रोत, Expenditure Management आणि Public Debt चे व्यवस्थापन (The Process of Budget Making: Sources of Revenue, Expenditure Management and Management of Public Debt)....137

विषय 3.1 प्रस्तावना (Introduction)....137
विषय 3.2 Budget तयार करण्याची प्रक्रिया (The Process of Budget Making)....138
विषय 3.3 Revenue चे स्रोत (Sources of Revenue)....139
विषय 3.4 Public Expenditure चे व्यवस्थापन (Public Expenditure Management)....140
विषय 3.5 Public Debt चे व्यवस्थापन (Public Debt Management)....142

विभाग 4: Fiscal Policy.... 145

विषय 4.1 प्रस्तावना (Introduction)....145
विषय 4.2 Fiscal Policy ची उद्दिष्टे (Objectives of Fiscal Policy)....146
विषय 4.3 Fiscal Policy चे प्रकार (Types of Fiscal Policy)....147
विषय 4.4 Fiscal Policy ची साधने (The Instruments of Fiscal Policy)....148

भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet).... 150

प्रकरण 8 Money Market....155

विभाग 1: Money Demand ची संकल्पना: महत्त्वाचे सिद्धांत (The Concept of Money Demand: Important Theories)....155

विषय 1.1 प्रस्तावना (Introduction)....155
विषय 1.2 Money ची Demand (The Demand for Money)....155
विषय 1.3 Demand for Money चे सिद्धांत (Theories of Demand for Money)....156
विषय 1.4 Theory of Demand for Money मधील Post-Keynesian विकास (Post-Keynesian Developments in the Theory of Demand for Money)....158
विषय 1.5 निष्कर्ष (Conclusion)....160

विभाग 2: Money Supply ची संकल्पना (The Concept of Money Supply).... 160

विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)....160
विषय 2.2 Money Supply मोजण्यामागील कारण (Rationale of Measuring Money Supply)....161
विषय 2.3 Money Supply चे स्रोत (The Sources of Money Supply)....161
विषय 2.4 Money Supply चे मापन (Measurement of Money Supply)....162
विषय 2.5 Money Supply चे निर्धारक (Determinants of Money Supply)....163
विषय 2.6 Money Multiplier ची संकल्पना (The Concept of Money Multiplier)....164
विषय 2.7 Supply of Money साठीचा Money Multiplier दृष्टिकोन (The Money Multiplier Approach to Supply of Money)....164
विषय 2.8 Monetary Policy आणि Money Supply (Monetary Policy and Money Supply)....165
विषय 2.9 Money Supply वर Government Expenditure चा परिणाम (Effect of Government Expenditure on Money Supply)....165

विभाग 3: Monetary Policy.... 165

विषय 3.1 प्रस्तावना (Introduction)....165
विषय 3.2 Monetary Policy ची व्याख्या (Monetary Policy Defined)....165
विषय 3.3 Monetary Policy ची चौकट (The Monetary Policy Framework)....166
विषय 3.4 Monetary Policy निर्णयांची संघटनात्मक रचना (The Organisational Structure for Monetary Policy Decisions)....169

विषय 3.5 निष्कर्ष (Conclusion)....169
भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet)....170

प्रकरण 9 आंतरराष्ट्रीय व्यापार (International Trade)....174
विभाग 1: आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सिद्धांत (Theories of International Trade)....174
विषय 1.1 प्रस्तावना (Introduction)....174
विषय 1.2 आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे महत्त्वाचे सिद्धांत (Important Theories of International Trade)....175
विभाग 2: Trade Policy ची साधने (The Instruments of Trade Policy)....177
विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)....177
विषय 2.2 Tariffs....177
विषय 2.3 Non-Tariff Measures (NTMs)....179
विषय 2.4 निर्यातविषयक उपाय (Export-Related Measures)....181
विभाग 3: व्यापारविषयक वाटाघाटी (Trade Negotiations)....181
विषय 3.1 प्रस्तावना (Introduction)....181
विषय 3.2 Regional Trade Agreements (RTAs) चे वर्गीकरण (Taxonomy of Regional Trade Agreements (RTAs))....182
विषय 3.3 The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)....183
विषय 3.4 Uruguay Round आणि WTO ची स्थापना (The Uruguay Round and the Establishment of WTO)....183
विषय 3.5 The World Trade Organisation (WTO)....184
विषय 3.6 The Doha Round....187
विषय 3.7 G 20 Economies — व्यापार सुलभ करणे (Facilitating Trade)....187
विभाग 4: Exchange Rate आणि त्याचे आर्थिक परिणाम (Exchange Rate and its Economic Effects)....187
विषय 4.1 प्रस्तावना (Introduction)....187
विषय 4.2 The Exchange Rate....188
विषय 4.3 Exchange Rate च्या प्रणाली (The Exchange Rate Regimes)....188
विषय 4.4 Nominal विरुद्ध Real Exchange Rates (Nominal versus Real Exchange Rates)....189
विषय 4.5 परकीय चलनाची बाजारपेठ (The Foreign Exchange Market)....190
विषय 4.6 Nominal Exchange Rate चे निर्धारण (Determination of Nominal Exchange Rate)....191
विषय 4.7 Exchange Rates मधील बदल (Changes in Exchange Rates)....192
विषय 4.8 Devaluation Vs Depreciation....192
विषय 4.9 Exchange Rate मधील चढउतारांचा देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम (Impacts of Exchange Rate Fluctuation on Domestic Economy)....193
विभाग 5: आंतरराष्ट्रीय भांडवल-प्रवाह (International Capital Movements)....194
विषय 5.2 परकीय भांडवलाचे प्रकार (Type of Foreign Capital)....194
विषय 5.3 Foreign Direct Investment (FDI)....194
विषय 5.4 Foreign Portfolio Investment (FPI)....195
विषय 5.5 Foreign Direct Investment ची कारणे (Reason for Foreign Direct Investment)....196
विषय 5.6 Foreign Direct Investment (FDI) चे मार्ग (Modes of Foreign Direct Investment (FDI))....197
विषय 5.7 Foreign Direct Investment चे फायदे (Benefits of Foreign Direct Investment)....197
विषय 5.8 Foreign Direct Investment शी निगडित संभाव्य समस्या (Potential Problems Associated with Foreign Direct Investment)....197
विषय 5.9 भारतातील Foreign Direct Investment (FDI) (Foreign Direct Investment in India (FDI))....198
विषय 5.10 भारतीय कंपन्यांची परदेशातील थेट investment (Overseas Direct Investment by Indian Companies)....199
भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet)....200

प्रकरण 10 भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)....205
भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)....205
विषय 10.1 भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती — स्वातंत्र्यपूर्व काळ, 1850-1947 (Status of Indian Economy: Pre Independence Period)....205
विषय 10.2 भारतीय अर्थव्यवस्था — स्वातंत्र्यानंतर, 1947-1991 (Indian Economy: Post Independence)....206
विषय 10.4 आर्थिक सुधारणा (The Economic Reforms of 1991)....208
विषय 10.5 सुधारणांनंतरचे GDP Growth Rates (GDP Growth Rates Post 1991 Reforms)....212
विषय 10.6 NITI Aayog — भारताच्या परिवर्तनासाठी धाडसी पाऊल (NITI Aayog: A Bold Step for Transforming India)....213
विषय 10.7 भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्य:स्थिती — थोडक्यात आढावा (The current state of the Indian Economy: A brief overview)....214
विषय 10.8 निष्कर्ष (Conclusion)....218
भाग B — उजळणी पत्रक (Revision Sheet)....219

प्रकरण 1

Business Economics चे स्वरूप आणि व्याप्ती (Nature and Scope of Business Economics)

170 Scanner प्रश्न · 67 one-liners · 50 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: प्रस्तावना (Introduction)

SM प्रकरण 1, विभाग 1, पृष्ठे 1.2 – 1.15

विषय 1.0 प्रस्तावना (Introduction)

17 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 11 · RTP – · MTP 12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.0.1	Adam Smith यांचा 'An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations' (1776), थोडक्यात 'The Wealth of Nations', हा Economics चा पहिला आधुनिक ग्रंथ आहे.	Q1, Q4, Q7 (+ 1.2 Q12)	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2023-Dec; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.0.1, p. 1.2
1.0.2	'Economics' हा शब्द ग्रीक शब्द 'Oikonomia' यावरून आला असून त्याचा अर्थ 'household' (घर/गृहव्यवस्था) असा आहे; 19 व्या शतकापर्यंत तो 'Political Economy' म्हणून ओळखला जात असे.	Q8	PYQ 2023-Dec	1.0.1, p. 1.2
1.0.3	दोन मूलभूत तथ्ये Economics चा विषय (subject matter) बनवतात: मानवी गरजा (wants) अमर्याद आहेत, आणि त्या भागवण्याची साधने तुलनेने दुर्मिळ (relatively scarce) आहेत — त्यामुळे सर्व गरजा कधीही पूर्णपणे भागू शकत नाहीत.	Q2, Q12, Q16	PYQ 2018-Nov; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	1.0.1, p. 1.3
1.0.4	Economics मधील scarcity नेहमी सापेक्ष (relative) असते — समाजाच्या गरजांच्या तुलनेत मोजली जाते — ती कधीही निरपेक्ष (absolute) नसते; economic goods दुर्मिळ असतात कारण त्यांचे प्रमाण गरजा भागवण्यास अपुरे असते.	Q3, Q6 (+ 1.3 Q2)	PYQ 2019-May, 2019-Nov, 2021-Jan	1.0.1, p. 1.3
1.0.5	Resources ची scarcity हेच सर्व आर्थिक समस्यांचे मूळ आहे.	Q5, Q9	PYQ 2020-Nov, 2022-Dec, 2023-Dec	1.0.1, p. 1.3 आणि आकृती (diagram) p. 1.5
1.0.6	अमर्याद उद्दिष्टे (unlimited ends) आणि मर्यादित साधने (limited means) मिळून निवडीची समस्या (problem of choice) निर्माण करतात; प्रत्येक निवडीत (अगदी डुलकी घेणे किंवा university ला जाणे यातही) एक trade-off असतो.	Q13, Q17	MTP 2025-Aug S2, 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	1.0.1, p. 1.3
1.0.7	Rational decision-making म्हणजे पर्यायांचे मूल्यमापन करून सर्वाधिक (शक्य तितके जास्त) समाधान देणारा पर्याय निवडणे.	Q11	MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.0.1, p. 1.3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.0.8	Business ही एक आर्थिक क्रिया (economic activity) आहे — inputs (land, labour, capital, entrepreneurship) चे output मध्ये रूपांतर करून net value added निर्माण करणे; charitable dispensary सारख्या NPOs सुद्धा 'social benefit' साठी आर्थिक क्रिया करतात.	Q15	MTP 2026-Apr S2	1.0.0, p. 1.2
1.0.9	Business Economics ही economic theory आणि decision science ची साधने वापरून organisation ला आपली उद्दिष्टे सर्वाधिक कार्यक्षमतेने साध्य करण्यास मदत करते, आणि अनिश्चिततेत (uncertainty) निर्णय घेण्यासाठी management ला विश्लेषणात्मक व quantitative साधने (उदा. break-even analysis) पुरवते.	Q10, Q14	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S1	1.0.2, p. 1.7

विषय 1.1 Business Economics च्या व्याख्या (Definitions of Business Economics)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 6 · RTP – · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.1	Joel Dean यांनी Business Economics ची व्याख्या business policies ठरवताना (formulation of business policies) economic analysis चा वापर अशी केली.	Q1	PYQ 2018-May	1.1, p. 1.7
1.1.2	Business Economics ला Managerial Economics असेही म्हणतात; ती Applied Economics आहे, जी economic theory आणि business practice यांच्यातील दरी भरून काढते; आणि ती मूलतः Micro Economics शी संबंधित आहे.	Q2, Q5	PYQ 2018-Nov, 2024-Sep	1.0.2 and 1.1, p. 1.7; 1.2, p. 1.9
1.1.3	Applied Economics म्हणून Business Economics निवडक quantitative techniques वापरते: linear programming, regression analysis, capital budgeting, break-even analysis आणि cost analysis.	Q3 (+ 1.3 Q4)	PYQ 2019-May, 2021-Jul	1.1, p. 1.7
1.1.4	Economy (अर्थव्यवस्था) दोन तथ्यांमुळे अस्तित्वात असते: मानवी गरजा अमर्याद आहेत आणि resources (तुलनेने) दुर्मिळ आहेत.	Q4, Q6	PYQ 2021-Jan, 2025-May	1.0.1, p. 1.3; Summary, p. 1.14

विषय 1.2 Business Economics चे स्वरूप (Nature of Business Economics)

51 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 49 · RTP 4 · MTP 16

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	Economics चे स्थूलमानाने दोन भाग पडतात — Micro Economics आणि Macro Economics; Managerial Economics ही Economics ची एक शाखा आहे, पण 'family structure' ही शाखा **नाही**.	Q1, Q24	PYQ 2018-Nov, 2023-Jun	1.2, p. 1.8
1.2.2	Micro Economics म्हणजे economic system मधील विविध व्यक्ती आणि organisations (consumers, firms, resource owners) यांच्या वर्तनाचा अभ्यास — वैयक्तिक घटक आपल्या दुर्मिळ resources चे वाटप कसे करतात आणि goods, services व resources च्या किमती कशा ठरतात. (याला 'price theory' असेही म्हणतात.)	Q7, Q9, Q13, Q20, Q47, Q49	PYQ 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Jun; RTP 2025-Sep, 2026-Jan	1.2, p. 1.8 ('price theory' हा शब्द SM मध्ये नाही)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.3	Micro Economics यांचा अभ्यास करते: product pricing; consumer behaviour; factor pricing; लोकांच्या एखाद्या वर्गाची आर्थिक स्थिती; firms चे वर्तन; आणि उद्योगाचे स्थान (location of industry). Firm-स्तरावरील बाबी — staff ची गरज, product pricing, outlet चे स्थान, एखाद्या उद्योगातील wages, demand forecasting, cost आणि inventory analysis — या सर्व Micro आहेत.	Q16, Q17, Q25, Q36, Q37, Q39, Q41, Q45	PYQ 2021-Dec (×4), 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	1.2, p. 1.8
1.2.4	Macro Economics संपूर्ण economy चा अभ्यास करते — मोठ्या आर्थिक समुच्चयांचा (aggregates) (म्हणूनच 'aggregate economics'): national income आणि output; general price level आणि interest rates; balance of trade आणि balance of payments; चलनाचे बाह्य मूल्य (external value of currency); एकूण savings आणि investment; employment ची पातळी आणि economic growth. Consumer behaviour आणि firms चे वर्तन Macro **नाहीत**.	Q6, Q11, Q14, Q18, Q23, Q28, Q35, Q40, Q43	PYQ 2019-May, 2019-Nov, 2021-Jan (×2), 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Dec, 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May; RTP 2026-Jan; MTP 2025-May S2	1.2, pp. 1.8 – 1.9
1.2.5	Business Economics मूलतः Micro Economics शी संबंधित आहे, पण त्यात Macro analysis चे घटकही येतात, कारण firm पोकळीत (vacuum) काम करत नाही — general price level, income आणि employment ची पातळी, taxation, interest आणि exchange rates हे सर्व तिच्या निर्णयांना आकार देतात.	Q2, Q46	PYQ 2018-Nov; MTP 2025-Aug S2	1.2, pp. 1.9 – 1.10
1.2.6	Business Economics चे स्वरूप (आठ मुद्दे): ती Science आहे; Micro Economics वर आधारित आहे; Macro analysis चे घटक सामावून घेते; ती Art आहे; theory of markets and private enterprise वापरते; दृष्टिकोनात Pragmatic आहे; स्वरूपाने Interdisciplinary आहे; स्वरूपाने Normative आहे. 'Abstract and purely theoretical' हे तिचे वर्णन **नाही**.	Q3, Q4, Q34, Q44, Q46	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2	1.2, pp. 1.9 – 1.10
1.2.7	Business Economics interdisciplinary (आंतरविद्याशाखीय) आहे — ती Mathematics, Operations Research, Management Theory, Accounting, Marketing, Finance, Statistics आणि Econometrics यांतून साधने घेते.	Q3, Q4, Q44	PYQ 2018-Nov, 2019-May; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-May S2, 2025-Aug S1	1.2, p. 1.10
1.2.8	दृष्टिकोनात Pragmatic: Micro Economics अमूर्त (abstract) आणि निव्वळ सैद्धांतिक असून अवास्तव गृहीतकांखाली (unrealistic assumptions) घटनांचे विश्लेषण करते; याउलट Business Economics वास्तव जगात firms समोर येणाऱ्या व्यावहारिक समस्या हाताळते.	Q10, Q15, Q22, Q26, Q27, Q34	PYQ 2020-Nov (×2), 2021-Jul, 2022-Jun, 2023-Dec, 2024-Jun, 2025-Jan	1.2, p. 1.10

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.9	Positive economics cause-and-effect चे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करते, 'what is' (काय आहे) सांगते आणि त्यात value judgement नसतो; Normative economics मध्ये value judgements असतात, ती prescriptive असते, 'what should be / ought to be' (काय असायला हवे) सांगते आणि त्यात welfare चे विचार अंतर्भूत असतात. Taxation मध्ये incidence आणि incentives वरील परिणाम positive आहेत; 'fairness' normative आहे.	Q5, Q8, Q19, Q21, Q29, Q31, Q32, Q42, Q51	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Jun, 2024-Jun, 2025-Jan, 2026-Jan; RTP 2025-May; MTP 2024-Aug S2, 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	1.2, p. 1.10
1.2.10	Business Economics सामान्यतः normative (prescriptive) असते — policy formulation, decision-making आणि planning मध्ये काय केले पाहिजे हे ती सुचवते — पण ती normative आणि positive theory या दोन्हींचे सार एकत्र करते, आणि भर normative वर असतो.	Q30, Q50	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S1	1.2, pp. 1.10 – 1.11
1.2.11	Business Economics ही Economics ची applied शाखा आहे (उलट नाही), तिची व्याप्ती तुलनेने मर्यादित आहे, ती एखाद्या विशिष्ट business entity मधील योग्य decision-making शी संबंधित आहे, आणि demand, supply व profit यांसारख्या micro-स्तरावरील मुद्द्यांचे विश्लेषण करते.	Q38	PYQ 2024-Jun, 2025-May	1.4 table, p. 1.13
1.2.12	Inflation कमी व स्थिर असते, total spending हे total output शी जुळते, आणि labour resources पूर्णपणे रोजगारात (fully employed) असतात, तेव्हा Macro-economic stability असते.	Q33	MTP 2024-Aug	SM प्रकरण 1 मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.2.13	Economics मध्ये आपला संबंध exchange value (value in exchange) शी असतो, value in use शी नाही.	Q48	MTP 2025-Dec S1	SM प्रकरण 1 मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.2.14	*विषय 1.0 पाहा: 'The Wealth of Nations' — Adam Smith.*	Q12	PYQ 2021-Jul	1.0.1, p. 1.2 (1.0 Q7 ची पुनरावृत्ती)

विषय 1.3 Business Economics ची व्याप्ती (Scope of Business Economics)

9 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 7 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.1	Economic theory दोन प्रकारच्या business issues ना लागू केली जाते: internal किंवा operational issues (Micro Economics ने सुटतात) आणि external किंवा environmental issues (Macro Economics ने सुटतात).	Q9	PYQ 2026-Sep	1.3, p. 1.11
1.3.2	Internal issues ना लागू होणाऱ्या Micro theories: Demand analysis and forecasting; Production and cost analysis; Inventory management; Market structure and pricing policies; Resource allocation; Theory of capital and investment decisions (capital budgeting); Profit analysis; Risk and uncertainty analysis. Accounting standards आणि 'cost standards' व्याप्तीत (scope) **येत नाहीत**.	Q1, Q3, Q5, Q7	PYQ 2019-Nov, 2021-Jul, 2021-Dec; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1	1.3, pp. 1.11 – 1.12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.3	प्रमुख macro-economic (external) घटक: economic system चा प्रकार; business cycle चा टप्पा; national income, employment, prices, saving आणि investment मधील सर्वसाधारण कल; सरकारची आर्थिक धोरणे; central banks, financial sector आणि capital market यांचे कामकाज; सामाजिक-आर्थिक संघटना (trade unions, cooperatives); सामाजिक आणि राजकीय वातावरण. Management चे यांवर **कोणतेही नियंत्रण नसते** आणि त्यांचे प्रतिकूल परिणाम कमी करण्यासाठी तिला आपली धोरणे बारकाईने जुळवावी (fine-tune) लागतात.	Q6, Q8	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	1.3, pp. 1.12 – 1.13
1.3.4	*विषय 1.1 पाहा: Applied Economics च्या quantitative techniques — 'economic analysis' ही सूचीतील techniques पैकी एक **नाही**.*	Q4	PYQ 2021-Jul	1.1, p. 1.7
1.3.5	*विषय 1.0 पाहा: Economics मधील scarcity सापेक्ष (relative) आहे, निरपेक्ष (absolute) नाही.*	Q2	PYQ 2019-Nov	1.0.1, p. 1.3

विषय 1.4 Economics आणि Business Economics मधील फरक (Difference between Economics and Business Economics)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.1	Economics ची scarcity definition, Lionel Robbins यांच्याशी जोडलेली आहे (Scanner/MTP मध्ये 'Robinson' छापले आहे — Editorial Note 1 पाहा). SM प्रकरण 1 ही व्याख्या कोणाच्याही नावे देत नाही.	Q1	MTP 2025-Aug S1	SM प्रकरण 1 मध्ये नाही
1.4.2	Economics विरुद्ध Business Economics — Economics तत्त्वे मांडते, micro आणि macro दोन्ही आहे, positive आणि normative दोन्ही आहे, तिची व्याप्ती अधिक विस्तृत आहे, production पासून consumption पर्यंतचे सर्व सिद्धांत ती समाविष्ट करते, आणि Business Economics ही तिची applied शाखा आहे; Business Economics तत्त्वे लागू करते, स्वरूपाने micro आहे, फक्त normative आहे, तिची व्याप्ती मर्यादित आहे, ती profit theory आणि micro मुद्द्यांशी (demand, supply, profit) संबंधित आहे, business समस्येच्या आर्थिक व गैर-आर्थिक दोन्ही बाजू विचारात घेते, आणि लागू करताना तिची काही गृहीतके (assumptions) अवैध ठरतात.	(+ 1.2 Q38)	PYQ 2024-Jun, 2025-May	1.4 table, pp. 1.13 – 1.14

विभाग 2: अर्थव्यवस्थेच्या Basic Problems आणि Price Mechanism ची भूमिका (Basic Problems of an Economy and Role of Price Mechanism)

SM प्रकरण 1, विभाग 2, पृष्ठे 1.16 – 1.27

विषय 2.0 अर्थव्यवस्थेच्या Basic Problems (Basic Problems of an Economy)

16 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 16 · RTP 1 · MTP 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.0.1	मध्यवर्ती आर्थिक समस्या (central economic problem) म्हणजे गरजांच्या तुलनेत resources ची scarcity; ती निर्माण होते कारण resources मर्यादित आहेत **आणि** त्यांचे पर्यायी उपयोग (alternative uses) आहेत — resources अमर्याद असते, किंवा त्यांचा एकच उपयोग असता, तर कोणतीही आर्थिक समस्या निर्माण झाली नसती.	Q3, Q5	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2023-Jun	2.0, p. 1.16
2.0.2	मध्यवर्ती समस्या चार basic economic problems मध्ये विभागली जाते: What to produce? (काय उत्पादन करायचे?) How to produce? (कसे उत्पादन करायचे?) For whom to produce? (कोणासाठी उत्पादन करायचे?) What provisions are to be made for economic growth? (आर्थिक वाढीसाठी कोणती तरतूद करायची?) ('Where' आणि 'When' to produce, तसेच FDI स्वीकारायचे की नाही — या basic problems **नाहीत**.)	Q2, Q4, Q10, Q12	PYQ 2021-Jul, 2022-Dec (×2), 2023-Dec, 2025-Jan, 2026-May	2.0, pp. 1.16 – 1.17
2.0.3	'What to produce' मध्ये दोन्ही बाबी येतात — कोणत्या goods and services चे उत्पादन करायचे आणि प्रत्येकाचे किती units (guns vs butter; capital goods vs consumer goods); market economy मध्ये याला market demand आणि profit signals दिशा देतात.	Q8, Q15	PYQ 2023-Dec; MTP 2026-Apr S1	2.0 (i), p. 1.17; 2.1.0, p. 1.20
2.0.4	Capital goods चे (यंत्रे, उपकरणे, धरणे) अधिक उत्पादन भविष्यातील उत्पादनक्षमता (productive capacity) वाढवते आणि त्यामुळे भविष्यात अधिक production होते.	Q6	PYQ 2019-Nov, 2023-Dec; MTP 2025-Aug S1	2.0 (i) and (iv), pp. 1.17 – 1.18
2.0.5	'How to produce' म्हणजे technique ची निवड — labour-intensive की capital-intensive — जी factors च्या उपलब्धतेवर आणि त्यांच्या सापेक्ष किमतींवर अवलंबून असते; जिथे capital तुलनेने स्वस्त असते (capital-surplus economy) तिथे capital-intensive technique निवडली जाते, आणि जिथे labour तुलनेने स्वस्त असते तिथे labour-intensive.	Q7, Q11, Q14	PYQ 2023-Dec; RTP 2025-Jan; MTP 2026-Apr S1	2.0 (ii), p. 1.17; 2.1.0, p. 1.20
2.0.6	'For whom to produce' हे ठरवते की एकूण output पैकी कोणाला किती मिळणार — national cake मधील विविध लोकांचा वाटा (उदा. श्रीमंतांसाठी उत्पादन करायचे की गरिबांसाठी).	Q4	PYQ 2022-Dec	2.0 (iii), pp. 1.17 – 1.18
2.0.7	'Provision for economic growth' म्हणजे भविष्यातील प्रगतीसाठी किती saving आणि investment — चालू consumption चा किती त्याग — करायचा हे ठरवणे; सर्व resources चालू consumption साठीच वापरले तर राहणीमान स्थिर (stagnant) राहते.	Q16	PYQ 2026-Sep	2.0 (iv), p. 1.18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.0.8	Economic system म्हणजे समाजातील goods and services चे production आणि distribution करण्यासाठीच्या व्यवस्थांची (arrangements/devices) बेरीज; production, exchange, distribution च्या पद्धतीनुसार आणि सरकारच्या भूमिकेनुसार अर्थव्यवस्थांचे capitalist, socialist आणि mixed असे वर्गीकरण केले जाते.	Q9	PYQ 2024-Sep	2.0, p. 1.18
2.0.9	सापेक्ष नफा (relative profitability) बदलला की (उदा. EV वरील profit पारंपरिक वाहनांवरील profit पेक्षा जास्त झाला), price mechanism उत्पादकांना अधिक फायदेशीर good कडे वळवते.	Q13	MTP 2026-Apr S1	2.1.0, p. 1.20
2.0.10	*विषय 1.0/1.1 पाहा: Business Economics ही economic theory ला business practice शी जोडते.*	Q1	PYQ 2018-Nov	1.0.2, p. 1.7 (चुकीने विभाग 2 मध्ये ठेवलेले)

विषय 2.1 Capitalist Economy

28 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 30 · RTP 1 · MTP 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	Capitalism — आधुनिक जागतिक अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख system — ही अशी system आहे जिथे production ची सर्व साधने (means of production) profit साठी खाजगी व्यक्तींच्या मालकीची व नियंत्रणाखाली असतात; तिला free market (free) economy किंवा laissez-faire economy असेही म्हणतात (laissez-faire = government चा किमान हस्तक्षेप). उदाहरणे: USA, UK, Hong Kong, South Korea (यांपैकी कोणतीही पूर्णपणे capitalist नाही).	Q7, Q11, Q18, Q23	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jan, 2023-Jun, 2026-Jan	2.1, pp. 1.18 – 1.19
2.1.2	Capitalist economy ची सात वैशिष्ट्ये: right to private property; freedom of enterprise; freedom of economic choice; profit motive (प्रेरक शक्ती); consumer sovereignty; competition; government च्या हस्तक्षेपाचा अभाव. 'Collective ownership' आणि 'absence of consumer choice' ही वैशिष्ट्ये **नाहीत**.	Q2, Q10, Q22, Q26, Q28	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2025-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-May S2	2.1, p. 1.19
2.1.3	Competition हे capitalist economy चे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे — ते buyers आणि sellers यांच्यातील सर्वोत्तम बाहेर आणते आणि resources चा कार्यक्षम वापर घडवून आणते.	Q12	PYQ 2021-Dec	2.1, p. 1.19
2.1.4	Consumer sovereignty (consumer is king) म्हणजे कोणत्या goods and services चे आणि किती प्रमाणात उत्पादन होईल हे अंतिमतः buyers ठरवतात — हे capitalist / laissez-faire economy चे वैशिष्ट्य आहे.	Q8, Q16, Q21, Q25	PYQ 2019-Nov, 2022-Dec, 2025-Jan, 2026-May; RTP 2026-May	2.1, p. 1.19
2.1.5	Capitalist economy मध्ये **कोणतीही central planning authority नसते**; what, how आणि for whom to produce हे प्रश्न ती निर्वैयक्तिक price mechanism ने (demand आणि supply च्या market forces) सोडवते — ती self-regulating असते, 'invisible hand' ने चालते, आणि price हेच resources च्या वाटपाचे प्रमुख साधन असते.	Q1, Q4, Q6, Q14, Q17, Q19, Q20	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2019-May, 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Sep	2.1 and 2.1.0, pp. 1.19 – 1.20

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.6	Capitalism मध्ये 'how to produce' चा निर्णय cost minimisation आणि profit maximisation यांवरून होतो — उद्योजक (entrepreneur) उत्पादन-खर्च किमान ठेवणारी technique निवडतो.	Q27	MTP 2026-Apr S1	2.1.0, p. 1.20
2.1.7	Capitalism चे गुण (merits): price mechanism द्वारे self-regulating; private property आणि profit motive मुळे कार्यक्षमता व काम करण्याची प्रेरणा; अधिक वेगवान growth; resources चे optimum allocation; उच्च operative efficiency; कार्यक्षम आर्थिक निर्णयांना प्रोत्साहन; consumers साठी विविधता व निवडीचे स्वातंत्र्य; innovation आणि तांत्रिक प्रगतीला प्रोत्साहन; मूलभूत हक्कांचे जतन; पुढाकाराला (initiative) बक्षीस; लोकशाही चौकट; उद्यम व जोखीम पत्करण्याला प्रोत्साहन.	Q5, Q15 (+ 2.2 Q20)	PYQ 2019-May, 2021-Jan, 2022-Dec, 2025-May	2.1.1, p. 1.21
2.1.8	Capitalism चे दोष (demerits): प्रचंड विषमता आणि सामाजिक अन्याय ('haves' आणि 'have-nots'); human rights पेक्षा property rights ला अग्रक्रम; human welfare कडे दुर्लक्ष; labour चे शोषण; consumer sovereignty एक मिथक ठरते; luxury goods कडे चुकीचे वाटप आणि merit goods कमी; अस्थिरता (over-production, depression, unemployment); advertising वर अपव्यय; monopolies; पर्यावरणाचा ऱ्हास.	Q3, Q9, Q13, Q24	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Dec, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	2.1.2, pp. 1.21 – 1.22

विषय 2.2 Socialist Economy

28 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 24 · RTP – · MTP 8

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	Socialist economy ची संकल्पना Karl Marx आणि Frederick Engels यांनी 1848 मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'The Communist Manifesto' मध्ये मांडली.	Q1, Q7, Q9, Q13, Q15, Q27	PYQ 2018-May, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Dec, 2023-Dec; MTP 2026-Apr S2	2.2, p. 1.22
2.2.2	Socialist economy मध्ये production ची भौतिक साधने (factories, capital, mines) State ने प्रतिनिधित्व केलेल्या संपूर्ण समाजाच्या मालकीची असतात; तिला Command Economy किंवा Centrally Planned Economy असेही म्हणतात; resources चे वाटप central planning authority च्या आदेशांनी (commands) होते, आणि production व distribution यांचा उद्देश संपूर्ण समाजाचे welfare जास्तीत जास्त करणे हा असतो — मध्यवर्ती problems planning द्वारे सोडवल्या जातात.	Q3, Q4, Q5, Q6, Q8, Q10, Q17, Q19	PYQ 2019-May, 2020-Nov (×2), 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Jun, 2024-Sep, 2025-May	2.2, pp. 1.22 – 1.23
2.2.3	Socialism ची वैशिष्ट्ये: collective ownership (लहान शेती, कार्यशाळा, व्यापारी firms वगळता); central planning authority द्वारे economic planning; consumer choice चा अभाव; उत्पन्नाचे तुलनेने समान वाटप; price mechanism ची किमान भूमिका; competition चा अभाव (State हाच एकमेव उद्योजक असतो).	Q28	PYQ 2026-Sep	2.2, p. 1.23

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.4	Consumer choice चा अभाव: भुकेपासून मुक्तीची हमी असते, पण निवडक, नियोजित production मुळे consumers' sovereignty मर्यादित राहते; right to work ची हमी असते, पण व्यवसायाची (occupation) निवड मर्यादित असते, कारण ती central planning authority ठरवते.	Q21, Q23, Q25	PYQ 2019-May, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May; MTP 2026-Apr S1	2.2, p. 1.23
2.2.5	Socialism मध्ये price mechanism ची भूमिका फक्त दुय्यम (secondary — सर्वात कमकुवत) असते; prices या 'administered prices' असतात — त्या demand आणि supply ने नव्हे, तर एक बाह्य authority, म्हणजे central planning authority (government), सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टांच्या आधारे ठरवते.	Q24, Q26	MTP 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	2.2, pp. 1.23 – 1.24
2.2.6	पूर्वीचे USSR (1917–1990) हे socialist economy चे उदाहरण होते; आज कोणताही देश पूर्णपणे socialist नाही — China, Vietnam, Cuba आणि North Korea ही उदाहरणे म्हणून दिली जातात.	Q16	MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	2.2, p. 1.24
2.2.7	Socialism चे गुण (merits): संपत्ती आणि उत्पन्नाचे न्याय्य वाटप; वेगवान व संतुलित आर्थिक विकास; resources चा अधिक चांगला वापर, advertising वर अपव्यय नाही; unemployment किमान आणि business fluctuations नाहीसे; सहकार्याची मानसिकता, वर्गसंघर्ष नाही; right to work आणि किमान राहणीमान; शोषणापासून संरक्षण; सर्वसमावेशक social security. (Profits चे न्याय्य वाटप **न** होणे हे socialism च्या विरुद्ध आहे.)	Q2, Q14, Q18 (+ 2.3 Q9)	PYQ 2019-May, 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2025-Jan S2	2.2.0, p. 1.24
2.2.8	Socialism चे दोष (demerits): bureaucracy चे वर्चस्व, ज्यामुळे अकार्यक्षमता, विलंब, भ्रष्टाचार, red-tapism आणि पक्षपात (favouritism); वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर बंधने; right to private property हिरावला जातो; कठोर परिश्रमासाठी profit incentive नाही; administered prices ना cost चा आधार नसतो; अनियंत्रित State monopolies; मर्यादित consumer choice; वैयक्तिक कार्यक्षमतेला बक्षीस नाही; टोकाचा socialism अव्यवहार्य.	Q11, Q12, Q22	PYQ 2022-Jun, 2022-Dec, 2026-Jan	2.2.1, pp. 1.24 – 1.25
2.2.9	*विषय 2.1 पाहा: 'collective ownership' हा capitalist economy चा merit (किंवा feature)* ***नाही.***	Q20	PYQ 2025-May	2.1.1, p. 1.21

विषय 2.3 The Mixed Economy

14 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 14 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	Mixed economy ही resources च्या वाटपासाठी markets आणि governments या दोन्हींवर अवलंबून असते; वास्तव जगातील प्रत्येक economy दोन्हींचा वापर करते आणि म्हणून स्वरूपाने mixed असते — India ही mixed economy आहे. Resources चा वापर consumers, firms **आणि** government यांच्या निर्णयांतून होतो.	Q2, Q8, Q10, Q13	PYQ 2018-Nov, 2022-Dec, 2026-May; MTP 2024-Dec S1	2.3, p. 1.25

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.2	Mixed economy चे पहिले वैशिष्ट्य म्हणजे private आणि public sectors चे सहअस्तित्व; त्यात उद्योगांचे तीन sectors असतात — private, public आणि combined (joint) sector.	Q1, Q4, Q5, Q6, Q11	PYQ 2018-May, 2021-Jan (×2), 2021-Dec, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S1	2.3.0, pp. 1.25 – 1.26
2.3.3	Mixed economy चे गुण — ती दोन्ही systems मधील सर्वोत्तम घेते: आर्थिक स्वातंत्र्य आणि private property (काम करण्याची प्रेरणा); price mechanism आणि competition; consumer sovereignty आणि निवडीचे स्वातंत्र्य; innovation ला प्रोत्साहन; उद्यम व जोखीम पत्करण्याला प्रोत्साहन; planning आणि वेगवान विकास; अधिक समानता आणि शोषणापासून मुक्ती; regulation द्वारे cut-throat competition टाळली जाते.	Q12, Q14	PYQ 2024-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-May S2	2.3.0, p. 1.26
2.3.4	Mixed economy हा capitalism आणि socialism यांच्यातील 'golden path' नेहमीच **नसतो** — तिचे दोष: अतिरिक्त State नियंत्रणे, planning ची कमकुवत अंमलबजावणी, जास्त taxation, अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार, विलंब, public sector ची कमकुवत कामगिरी, दोन sectors मध्ये समतोल साधण्यातील अडचण, आणि private sector ची असमान वाढ.	Q7	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun	2.3.0, pp. 1.26 – 1.27
2.3.5	Mixed economy मध्ये मूलभूत आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी cost–benefit analysis वापरले जाते (ICAI चे keyed answer; हा शब्दप्रयोग SM मध्ये नाही).	Q3	PYQ 2020-Nov	SM प्रकरण 1 मध्ये नाही (फक्त PYQ)
2.3.6	*विषय 2.2 पाहा: centrally planned (socialist) economy मध्ये शोषण आणि विषमता किमान असतात.*	Q9	PYQ 2023-Dec	2.2.0, p. 1.24

भाग B — प्रकरण 1 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 56% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — प्रस्तावना (Introduction)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Economics ← ग्रीक 'Oikonomia' = household (घर); पूर्वी Political Economy म्हणत.	★	1.0.2
2	**'The Wealth of Nations' (1776), Adam Smith — Economics चा पहिला आधुनिक ग्रंथ.**	★★★	1.0.1
3	अमर्याद गरजा + तुलनेने दुर्मिळ साधने = Economics चा विषय.	★★	1.0.3, 1.1.4
4	Scarcity गरजांच्या सापेक्ष (relative) असते, कधीही निरपेक्ष नाही.	★★	1.0.4
5	**Scarcity → सर्व आर्थिक समस्या; अमर्याद उद्दिष्टे + मर्यादित साधने → निवडीची समस्या; प्रत्येक निवड हा एक trade-off आहे.**	★★★	1.0.5, 1.0.6
6	Rational choice = सर्वाधिक समाधान देणारा पर्याय.	★	1.0.7
7	Business = net value added निर्माण करणारी आर्थिक क्रिया; NPOs चे उद्दिष्ट social benefit.	★	1.0.8
8	Business Economics = Managerial Economics = Applied Economics; economic theory ला business practice शी जोडते; मूलतः Micro.	★★	1.0.9, 1.1.2
9	Joel Dean: business policies ठरवताना economic analysis चा वापर.	★	1.1.1
10	Quantitative techniques: linear programming, regression, capital budgeting, break-even आणि cost analysis.	★	1.1.3
11	Economics = Micro + Macro (दोन भाग).	★	1.2.1
12	**Micro = वैयक्तिक घटकांचे (consumers, firms) वर्तन; 'price theory'.**	★★★	1.2.2
13	**Micro सूची: product pricing, consumer behaviour, factor pricing, लोकांच्या एखाद्या वर्गाची स्थिती, firms चे वर्तन, उद्योगाचे स्थान.**	★★★	1.2.3
14	**Macro सूची: national income/output, general price level व interest rates, BoT व BoP, चलनाचे बाह्य मूल्य, एकूण savings व investment, employment व growth.**	★★★	1.2.4
15	**स्वरूप (8 मुद्दे): Science · Micro वर आधारित · Macro सामावणारे · Art · theory of markets व private enterprise · Pragmatic · Interdisciplinary · Normative.**	★★★	1.2.5, 1.2.6, 1.2.7
16	**Pragmatic: Micro अमूर्त, सैद्धांतिक, अवास्तव गृहीतके; BE वास्तव जगातील समस्या हाताळते.**	★★★	1.2.8
17	**Positive = 'what is', cause–effect, value judgement नाही; Normative = 'what ought to be', value judgement, prescriptive, welfare.**	★★★	1.2.9
18	**कर (tax): incidence व incentive effect = positive; fairness = normative.**	★★★	1.2.9
19	BE दोन्ही एकत्र करते, भर normative वर (Nature मधील मजकूर) — पण Economics-vs-BE तक्त्यात 'only normative'.	★★	1.2.10, 1.4.2

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
20	व्याप्ती (Scope): internal/operational issues → Micro; external/environmental issues → Macro.	★	1.3.1
21	Micro scope सूची: demand analysis व forecasting, production व cost, inventory, market structure व pricing, resource allocation, capital व investment, profit, risk व uncertainty. Accounting standards नाहीत.	★★	1.3.2
22	Macro घटक: economic system, business cycle, राष्ट्रीय कल, सरकारी धोरणे, central bank/financial sector, सामाजिक-आर्थिक संघटना, सामाजिक व राजकीय वातावरण — management चे त्यांवर नियंत्रण नसते.	★	1.3.3
23	BE ही Economics ची applied शाखा; मर्यादित व्याप्ती; micro-स्तरावरील मुद्दे; business entity मधील decision-making.	★	1.2.11, 1.4.2

विभाग 2 — Basic Problems आणि Price Mechanism (Basic Problems and Price Mechanism)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	मध्यवर्ती समस्या = गरजांच्या तुलनेत scarcity; निर्माण होते कारण resources मर्यादित आहेत आणि त्यांचे पर्यायी उपयोग आहेत.	★★	2.0.1
2	**चार basic problems: What · How · For whom · What provision for growth (Where / When नाहीत).**	★★★	2.0.2
3	What to produce = कोणती goods + किती; guns vs butter; capital vs consumer goods.	★	2.0.3
4	आज अधिक capital goods → भविष्यात अधिक production.	★★	2.0.4
5	How to produce = labour- की capital-intensive technique, factors ची उपलब्धता व सापेक्ष किमती यांवरून ठरते.	★★	2.0.5
6	Growth provision = किती saving व investment (चालू consumption चा त्याग).	★	2.0.7
7	Economic system = production आणि distribution च्या व्यवस्थांची बेरीज; तीन प्रकार: capitalist, socialist, mixed.	★	2.0.8
8	**Capitalist = free market = laissez-faire: production ची साधने profit साठी खाजगी मालकीची; USA, UK, Hong Kong, S. Korea.**	★★★	2.1.1
9	Capitalist वैशिष्ट्ये (7): private property · freedom of enterprise · freedom of economic choice · profit motive · consumer sovereignty · competition · government चा हस्तक्षेप नाही.	★★	2.1.2
10	Competition = capitalism चे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य.	★	2.1.3
11	Consumer sovereignty: काय आणि किती प्रमाणात उत्पादन व्हावे हे buyers ठरवतात.	★★	2.1.4
12	**Capitalism मध्यवर्ती problems price mechanism ने (demand व supply) सोडवते; central planning authority नाही; invisible hand; self-regulating.**	★★★	2.1.5, 2.0.9
13	Capitalist 'how' = cost-minimising technique; 'for whom' = ज्यांच्याकडे खरेदीक्षमता (income) आहे ते.	★	2.1.6, 2.0.6

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
14	Capitalist गुण: self-regulating, कार्यक्षमता व प्रेरणा, वेगवान growth, optimum allocation, उच्च operative efficiency, कार्यक्षम आर्थिक निर्णय, innovation, स्वातंत्र्य, उद्यम व जोखीम.	★★	2.1.7
15	**Capitalist दोष: विषमता, human rights पेक्षा property rights, welfare कडे दुर्लक्ष, labour चे शोषण, sovereignty एक मिथक, luxury goods कडे कल, अस्थिरता, advertising वर अपव्यय, monopolies, पर्यावरण.**	★★★	2.1.8
16	**Socialism: Karl Marx व Frederick Engels, 'The Communist Manifesto', 1848.**	★★★	2.2.1
17	**Socialist = Command = Centrally Planned economy; production ची साधने State च्या मालकीची; उद्दिष्ट = समाजाचे welfare; planning द्वारे उपाय.**	★★★	2.2.2
18	Socialist वैशिष्ट्ये: collective ownership · economic planning · consumer choice चा अभाव · तुलनेने समान उत्पन्न · price mechanism ची किमान भूमिका (administered prices) · competition चा अभाव.	★	2.2.3
19	भुकेपासून मुक्तीची हमी, पण consumer sovereignty मर्यादित; right to work ची हमी, पण व्यवसायाची निवड मर्यादित.	★★	2.2.4
20	Administered prices = central planning authority / government ठरवते, demand आणि supply नव्हे.	★	2.2.5
21	USSR 1917–1990; आज कोणताही पूर्णपणे socialist देश नाही (China, Vietnam, Cuba, North Korea यांचा उल्लेख).	★★	2.2.6
22	Socialist गुण: न्याय्य वाटप, वेगवान व संतुलित विकास, अपव्यय नाही, unemployment/fluctuations नाहीत, सहकार्य, right to work, शोषणापासून संरक्षण, social security.	★★	2.2.7
23	Socialist दोष: bureaucracy → अकार्यक्षमता, विलंब, भ्रष्टाचार, red-tapism; स्वातंत्र्य नाही, private property नाही, profit incentive नाही, cost आधार नाही, State monopolies, मर्यादित निवड, कार्यक्षमतेला बक्षीस नाही.	★★	2.2.8
24	Mixed economy: markets आणि government दोन्ही; प्रत्येक वास्तव economy mixed असते; India.	★★	2.3.1
25	**Mixed economy चे पहिले वैशिष्ट्य: private व public sectors चे सहअस्तित्व; तीन sectors — private, public, combined (joint).**	★★★	2.3.2
26	Mixed गुण: दोन्हींचे सर्वोत्तम — private property व प्रेरणा, price mechanism व competition, consumer sovereignty, innovation, उद्यम व जोखीम, planning, समानता, cut-throat competition चे regulation.	★★	2.3.3
27	Mixed economy नेहमीच 'golden path' नसतो; दोष: अतिरिक्त नियंत्रणे, कमकुवत planning, जास्त taxes, भ्रष्टाचार, विलंब, sectors मध्ये समतोल कठीण.	★	2.3.4

प्रकरण 2

Demand आणि Supply चा सिद्धांत (Theory of Demand and Supply)

345 Scanner प्रश्न · 165 one-liners · 93 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: Law of Demand आणि Elasticity of Demand (Law of Demand and Elasticity of Demand)

SM प्रकरण 2, विभाग 1, पृष्ठे 2.1 – 2.49

विषय 1.0 Demand चा अर्थ (Meaning of Demand)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP – · MTP 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.0.1	Business firms ना आपल्या products पैकी buyers किती प्रमाणात घेऊ इच्छितील हे माहीत असले पाहिजे — theory of demand (आणि supply) ची सखोल समज प्रत्येक business firm साठी अत्यावश्यक आहे, म्हणून यशस्वी firms आपल्या products च्या demand चे विश्लेषण करतात.	Q4	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	विभागाची प्रस्तावना (Unit introduction), p. 2.3
1.0.2	'Demand' म्हणजे दिलेल्या कालावधीत विविध prices ला buyers एखादी good किंवा service जितकी खरेदी करण्यास इच्छुक आणि सक्षम असतात ती quantity; Economics मध्ये demand म्हणजे खरेदीच्या इच्छेपेक्षा (desire) काहीतरी अधिक (desire हा त्याचा फक्त एक घटक आहे), म्हणून demand म्हणजे desire, need, choice, preference किंवा order नव्हे.	Q5	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	1.0, pp. 2.3 – 2.4
1.0.3	Effective demand तीन गोष्टींवर अवलंबून असते: (i) desire, (ii) खरेदीची साधने (means to purchase) आणि (iii) ती साधने त्या खरेदीसाठी वापरण्याची तयारी (willingness); desire ला purchasing power (देण्याची क्षमता — ability to pay) आणि willingness to pay यांचा आधार नसेल तर ती demand ठरत नाही — 'unlimited wants' हा त्याचा घटक नाही. Economic analysis मध्ये फक्त effective demand च विचारात घेतली जाते.	Q2, Q3, Q6, Q7	PYQ 2021-Jan, 2021-Dec; MTP 2026-Apr S1 (×2)	1.0, p. 2.4; Summary, p. 2.47
1.0.4	*विषय 1.1 पाहा: status-seeking श्रीमंत लोक conspicuous consumption साठी वापरतात त्या high-priced goods = Veblen effect.*	Q1	PYQ 2018-May	1.1 (iv), p. 2.7

विषय 1.1 Demand कशाने ठरते (What Determines Demand)

32 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 21 · RTP 1 · MTP 14

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.1	Demand चे महत्त्वाचे determinants: commodity ची price; related commodities च्या prices; consumer चे disposable income; buyers च्या tastes and preferences; consumers' expectations; आणि इतर घटक — लोकसंख्येचा आकार व age distribution, national income ची पातळी व तिचे वाटप, consumer-credit सुविधा व interest rates, government policies and regulations. Cost of production हा supply चा determinant आहे, demand चा नाही.	Q2, Q18	PYQ 2019-May; MTP 2025-Jan S2	1.1, pp. 2.4 – 2.9
1.1.2	Ceteris paribus म्हणजे 'other things being equal' (इतर गोष्टी स्थिर असताना): ceteris paribus, commodity ची demand तिच्या स्वतःच्या price शी व्यस्त प्रमाणात (inversely) संबंधित असते (income effect आणि substitution effect मुळे).	Q16	PYQ 2025-Jan	1.1 (i), p. 2.4
1.1.3	Related commodities दोन प्रकारच्या असतात: (i) complementary goods आणि (ii) competing goods किंवा substitutes.	Q30	MTP 2025-Aug S2	1.1 (ii), p. 2.4
1.1.4	Complementary goods एकत्र खरेदी केल्या किंवा वापरल्या जातात — चहा व साखर, automobile व petrol, पेन व शाई, computers व computer software. एकाची price वाढली तर दुसऱ्याची demand कमी होते: good ची demand आणि तिच्या complement ची price यांत व्यस्त (inverse) संबंध असतो. (MTP मधील scooter आणि petrol साठीची 'joint demand' ही SM ची शब्दरचना नाही.)	Q5, Q19, Q27, Q28, Q31	PYQ 2021-Jul, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Dec S1	1.1 (ii), pp. 2.4 – 2.5
1.1.5	Substitutes (competing goods) एकच गरज भागवतात आणि एकमेकांच्या जागी सहज वापरता येतात — चहा व कॉफी, ink pen व ball pen, toothpaste चे वेगवेगळे brands. Product ची demand आणि त्याच्या substitute ची price यांत प्रत्यक्ष (direct, positive) संबंध असतो: चहाची price कमी झाली तर लोक अधिक चहा आणि कमी कॉफी मागतात; एखाद्या good ची price वाढली तर तिच्या substitute ची demand वाढते.	Q3, Q4, Q9, Q20	PYQ 2019-May, 2020-Nov; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	1.1 (ii), p. 2.5
1.1.6	Consumers चे disposable income वाढते तसतशी normal goods ची demand वाढत्या प्रमाणात होते (household furniture, clothing, automobiles, consumer durables); income कमी झाले की त्यांची demand कमी होते.	Q26	PYQ 2025-Sep	1.1 (iii), p. 2.5
1.1.7	Inferior goods: quantity demanded फक्त income च्या एका विशिष्ट पातळीपर्यंत वाढते आणि त्या पातळीपलीकडे money income वाढल्यावर ती कमी होते.	Q22	PYQ 2025-May	1.1 (iii), p. 2.6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.8	Demonstration effect — हा शब्द James Duesenberry यांनी रूढ केला — म्हणजे इतरांच्या consumption behaviour चे अनुकरण करण्याची लोकांची इच्छा (शेजाऱ्याकडे आहे म्हणून नवीन cell phone घेणे).	Q8 (+ 1.2 Q5)	PYQ 2021-Dec, 2023-Jun	1.1 (iv), p. 2.6
1.1.9	Bandwagon effect म्हणजे इतर लोकही commodity वापरत असल्यामुळे तिची demand ज्या प्रमाणात वाढते ते प्रमाण — fashionable दिसण्याची किंवा इतरांशी जुळवून घेण्याची (conform) इच्छा; उदा. अनेक लोक फायदे-तोटे विचारात न घेता इतरांच्या मागोमाग share market मध्ये उतरतात.	Q14, Q15, Q24, Q32	PYQ 2025-Jan, 2025-May, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1	1.1 (iv), p. 2.7
1.1.10	Snob effect म्हणजे इतर लोकही consumers' good वापरत असल्यामुळे तिची demand ज्या प्रमाणात कमी होते ते प्रमाण — exclusive राहण्याची आणि 'common herd' (सामान्य गर्दी) पासून वेगळे दिसण्याची इच्छा; product सामान्य झाले की काही लोक त्याचा consumption कमी करतात किंवा थांबवतात (एक श्रीमंत प्रतिस्पर्धी दुसरा परिधान करत असलेला dress नाकारून अधिक महाग dress घेतो). Snob effect हे इतरांच्या consumption चे function आहे; Veblen effect हे price चे function आहे.	Q6, Q10, Q21 (+ 1.2 Q4)	PYQ 2021-Jul (×2), 2022-Dec, 2024-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Aug S1	1.1 (iv), p. 2.7
1.1.11	Veblen effect (Thorstein Veblen यांच्या नावावरून): status-seeking श्रीमंत लोक conspicuous consumption ची गरज भागवण्यासाठी वापरतात त्या अतिशय उच्च किमतीच्या goods — उदा. महागड्या cars आणि दागिने (jewels).	Q7, Q23 (+ 1.0 Q1)	PYQ 2018-May, 2021-Jul (×2), 2025-May	1.1 (iv), p. 2.7
1.1.12	लोकसंख्येचे age distribution: लोकांचे मोठे प्रमाण वयस्कर age groups मध्ये असेल तर geriatric care services, चष्मे (spectacles) आणि काठ्या (walking sticks) यांची demand वाढते आणि मुलांच्या पुस्तकांची demand कमी होते.	Q25	PYQ 2025-Sep	1.1 (b), p. 2.8
1.1.13	Consumer equilibrium: जिथे प्रति रुपया marginal utility समान असते (MUx/Px = MUy/Py) तिथे consumer आपले satisfaction जास्तीत जास्त करतो आणि indifference-curve analysis मध्ये जिथे budget line IC ला स्पर्श करते (tangent) तिथे — दोन्ही अटी लागू होतात.	Q1	PYQ 2019-May; MTP 2025-May S2	1.3.4 (2), p. 2.15 (tangency condition: SM विभाग 2)
1.1.14	*विषय 1.3 पाहा: price कमी झाल्याने commodity इतर commodities पेक्षा तुलनेने स्वस्त होते आणि तिची demand वाढते, तो substitution effect होय.*	Q11	MTP 2024-Dec S1	1.3.4 (1)(a), p. 2.14
1.1.15	*विषय 1.3 पाहा: demand curve चा slope −ΔP/ΔQ असतो (vertical axis वरील बदल ÷ horizontal axis वरील बदल); negative चिन्ह law of demand शी सुसंगत आहे.*	Q17	PYQ 2025-Jan	1.3.1, p. 2.12
1.1.16	*विषय 1.4 पाहा: demand मधील shift हा non-price factors मधील बदलांमुळे होतो (income, tastes, related goods च्या prices, इ.).*	Q12	MTP 2024-Dec S1	1.4.1, pp. 2.19 – 2.20

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.17	*विषय 1.4 पाहा: demand curve वरील movement फक्त good च्या स्वत:च्या price मधील बदलामुळे होते, म्हणून price elasticity of demand ही curve वरील movement मोजते; income आणि cross elasticities या shifts शी संबंधित आहेत.*	Q13	MTP 2024-Dec S1	1.4.2, p. 2.21; 1.5.1, p. 2.23
1.1.18	Deficiency of effective demand हे unemployment चे Keynesian कारण आहे; MTP ने ते developing country मधील unemployment चे कारण म्हणून उत्तरात दिले आहे — हे या SM unit च्या बाहेरचे आणि संशयास्पद आहे (Editorial Note पाहा).	Q29	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 1.2 The Demand Function

14 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 6 · RTP – · MTP 9

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	Demand function हे product ची demand (dependent variable) आणि तिचे determinants (independent variables) यांतील संबंध equation स्वरूपात मांडते: Qx = f(Px, Y, Pr) — स्वत:ची price, money income आणि related goods च्या prices; यादीत नसलेले घटक असंबद्ध किंवा स्थिर मानले जातात. Unrelated goods च्या prices हा determinant नाही.	Q2	PYQ 2021-Jan	1.2, p. 2.9
1.2.2	Q = k/P स्वरूपाच्या demand function मध्ये (उदा. Qx = 1,500/Px) P × Q स्थिर राहते — rectangular hyperbola — म्हणून प्रत्येक बिंदूवर elasticity एक असते ($8 वरून $2 पर्यंत घट झाली तरी Ep = 1 च येते).	Q7	MTP 2024-Dec S1	1.5.5, p. 2.30
1.2.3	*विषय 1.3 पाहा: demand curve खाली उतरती (downward sloping) असते, कारण — price effect (substitution + income effects), diminishing marginal utility, नवीन consumers चे आगमन आणि वेगवेगळे उपयोग.*	Q1	PYQ 2021-Jan	1.3.4, pp. 2.14 – 2.16
1.2.4	*विषय 1.3 पाहा: market demand म्हणजे प्रत्येक price ला सर्व वैयक्तिक households आणि consumers यांनी मागितलेल्या quantities ची एकूण बेरीज.*	Q12	MTP 2025-May S2	1.3.2, pp. 2.12 – 2.13
1.2.5	*विषय 1.3 पाहा: conspicuous goods आणि conspicuous necessities (TV sets, refrigerators, air-conditioners) हे law of demand चे अपवाद (exceptions) आहेत; negative income effect हा substitution effect पेक्षा मोठा असतो तेव्हा law of demand भंग पावतो.*	Q3, Q13, Q14	PYQ 2021-Jan; MTP 2025-May S2 (×2)	1.3.4 – 1.3.5, pp. 2.15 – 2.17
1.2.6	*विषय 1.1 पाहा: snob effect = इतरही ती good वापरतात म्हणून demand कमी होते; 'demonstration effect' हा शब्द James Duesenberry यांनी रूढ केला.*	Q4, Q5	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun	1.1 (iv), pp. 2.6 – 2.7

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.7	Labour ची तिच्या स्वतःच्या wage rate नुसार होणारी demand ही direct demand; तेच labour ज्या goods च्या production ला मदत करते त्यांच्या price मुळे निर्माण होणारी demand (उदा. electronic goods) ही derived demand.	Q6	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.2.8	*विषय 1.5 पाहा: arc elasticity ही demand curve वरील दोन बिंदूंमधील प्रतिसाद (responsiveness) मोजते; fares कमी केल्यावर air travel वरील खर्च वाढला तर demand price elastic आहे (total outlay method).*	Q8, Q9, Q11	MTP 2024-Dec S1 (×2), 2025-Jan S2	1.5.4, p. 2.28; 1.5.6, pp. 2.32 – 2.33
1.2.9	*विषय 1.7 पाहा: A च्या तुलनेत B ची cross-price elasticity = B च्या demand मधील % बदल ÷ A च्या price मधील % बदल = 30% ÷ 20% = +1.5 (positive: substitutes).*	Q10	PYQ 2025-Jan	1.7, p. 2.43; Illustration 7, p. 2.45

विषय 1.3 Law of Demand

34 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 21 · RTP 4 · MTP 15

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.1	Prof. Alfred Marshall यांनी law of demand ची व्याख्या केली (traditional approach): 'the amount demanded increases with a fall in price and diminishes with a rise in price'. Marshall खाली उतरत्या slope चे स्पष्टीकरण diminishing marginal utility ने देतात; Hicks आणि Allen ते income effect आणि substitution effect ने देतात.	Q30, Q31	RTP 2025-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.3, p. 2.10; 1.3.4, pp. 2.14 – 2.15; Summary, p. 2.48
1.3.2	Law of demand: इतर गोष्टी स्थिर असताना, good ची price वाढली की quantity demanded कमी होते आणि उलट — ceteris paribus, price आणि quantity demanded यांत व्यस्त (inverse) संबंध. तो price आणि quantity demanded यांचा संबंध सांगतो; normal goods साठी price वाढल्याने demand कमी होते.	Q2, Q4, Q6, Q12	PYQ 2018-Nov (×2), 2019-Nov, 2022-Jun	1.3, p. 2.10
1.3.3	Market demand म्हणजे प्रत्येक price ला सर्व buyers प्रति एकक कालावधीत (per unit of time) खरेदी करण्यास तयार असतात ती एकूण quantity — वैयक्तिक consumers च्या quantities demanded ची बेरीज करून मिळते; market demand curve ही वैयक्तिक demand curves ची horizontal (lateral) summation असते.	(+ 1.2 Q12)	MTP 2025-May S2	1.3.2 – 1.3.3, pp. 2.12 – 2.14
1.3.4	Price effect (good ची price बदलल्यावर तिच्या खरेदीत होणारा बदल) = substitution effect + income effect.	Q14	PYQ 2023-Jun	1.3.4 (1), p. 2.14
1.3.5	Substitution effect: relative price बदलल्यावर demand मध्ये होणारा बदल — price कमी झाल्याने commodity तुलनेने स्वस्त होते, consumers आता तुलनेने महाग झालेल्या commodities ऐवजी ती वापरतात आणि 'the total demand for the commodity whose price has fallen increases'. Price कमी झाल्यावर तो नेहमी positive असतो, म्हणून real income स्थिर ठेवल्यास demand curve नेहमी खाली उतरती असते.	Q23, Q32, Q33 (+ 1.1 Q11)	RTP 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1 (×2)	1.3.4 (1)(a), pp. 2.14 – 2.15

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.6	Substitution effect अधिक प्रबळ असतो जेव्हा (a) goods अधिक जवळचे substitutes असतात, (b) substitute कडे वळण्याचा cost कमी असतो आणि (c) वळण्यातील गैरसोय कमी असते.	Q22	RTP 2024-Sep, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S2	1.3.4 (1)(a), p. 2.15
1.3.7	Income effect: price कमी झाल्यावर real income (purchasing power) वाढल्यामुळे demand मध्ये होणारी वाढ — त्यामुळे normal good ची demand वाढते.	(+ 1.4 Q3)	PYQ 2022-Dec	1.3.4 (1)(b), p. 2.15
1.3.8	Inferior goods साठी income effect हा substitution effect च्या विरुद्ध दिशेने काम करतो: substitution effect हा income effect पेक्षा जास्त असेल तरच price कमी झाल्यावर demand वाढते; negative income effect हा substitution effect पेक्षा मोठा असेल तिथे law of demand भंग पावतो (Giffen paradox).	Q8, Q29, Q34 (+ 1.2 Q13)	PYQ 2021-Dec; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.3.4 (1)(b), p. 2.15; 1.3.5 (ii), p. 2.16
1.3.9	Law चा तर्काधार (demand curve खाली का उतरते): (1) price effect — substitution + income effects; (2) utility-maximising behaviour — diminishing marginal utility; (3) कमी prices ला नवीन consumers चे आगमन; (4) वेगवेगळे उपयोग (उदा. electricity).	(+ 1.2 Q1)	PYQ 2021-Jan	1.3.4, pp. 2.14 – 2.16
1.3.10	Law of demand चे अपवाद: conspicuous goods; Giffen goods; conspicuous necessities; prices बद्दलच्या भविष्यातील अपेक्षा; अपूर्ण माहिती आणि अविवेकी (irrational) वर्तन; necessaries ची demand; speculative goods. Normal goods, 'white goods', substitute goods, income आणि price हे अपवाद **नाहीत**.	Q11, Q15, Q16, Q19, Q28 (+ 1.2 Q3)	PYQ 2021-Jan, 2022-Jun, 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S1	1.3.5, pp. 2.16 – 2.17; Summary, p. 2.48
1.3.11	Conspicuous goods — प्रतिष्ठा मूल्य (prestige value) किंवा snob appeal असलेल्या वस्तू, ज्या श्रीमंत लोक सामाजिक प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी किंवा संपत्तीचे प्रदर्शन करण्यासाठी status symbols म्हणून वापरतात (उदा. हिरे) — त्यांची price वाढते तसतशा त्या अधिक आकर्षक वाटतात: Veblen ची 'Conspicuous Consumption' ची doctrine (Veblen किंवा prestige-goods effect), म्हणून demand curve वर चढती (upward sloping) असते.	Q10, Q18, Q26	PYQ 2022-Jun, 2024-Jun, 2026-May	1.3.5 (i), p. 2.16
1.3.12	Giffen goods (Sir Robert Giffen — bread ची price वाढली तेव्हा British कामगारांनी अधिक bread खरेदी केला) price आणि demand यांतील प्रत्यक्ष (direct) संबंध दाखवतात, म्हणून demand curve उजवीकडे वर चढते; जवळचे substitutes नसलेल्या आणि consumer च्या budget मध्ये मोठे स्थान असलेल्या त्या inferior goods असतात (bajra सारखी भरड धान्ये, कमी दर्जाचा तांदूळ). सर्व Giffen goods या inferior goods असतात, पण सर्व inferior goods या Giffen goods नसतात.	Q7, Q13, Q17, Q24	PYQ 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec, 2025-Sep; MTP 2025-May S2	1.3.5 (ii), p. 2.16
1.3.13	Inferior असल्याने income वाढल्यावर Giffen good ची demand कमी होते — म्हणून तिची income–quantity (Engel) curve negatively sloped असते (Engel curve स्वतः SM मध्ये नाही).	Q3, Q9	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec; MTP 2025-Apr S1	1.1 (iii), p. 2.6; 1.3.5 (ii), p. 2.16 (Engel curve SM मध्ये नाही)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.14	Conspicuous necessities: आपल्या social group च्या demonstration effect मुळे TV sets, refrigerators आणि air-conditioners सारख्या goods जीवनावश्यक बनतात — त्यांच्या prices सतत वाढत असूनही त्यांची demand कमी होण्याची प्रवृत्ती दिसत नाही (upward-sloping demand curve).	Q25 (+ 1.2 Q14)	PYQ 2026-May; MTP 2025-May S2	1.3.5 (iii), p. 2.17
1.3.15	*विषय 1.4 पाहा: normal goods साठी income वाढल्याने demand मध्ये increase (उजवीकडे shift) होतो — market price कमी झाल्याने फक्त curve वरील movement होते.*	Q1	PYQ 2018-May	1.4.1, p. 2.20
1.3.16	Law of demand नुसार price आणि quantity demanded व्यस्त प्रमाणात (inversely) संबंधित असतात (directly नाही); supply ही cost of production शी व्यस्त प्रमाणात संबंधित असते (theory of supply, SM विभाग 3).	Q5	PYQ 2019-May	1.3, p. 2.10; supply: SM प्रकरण 2, विभाग 3
1.3.17	*विषय 1.5 पाहा: horizontal (perfectly elastic) demand curve perfectly competitive market मध्ये आढळते, जिथे firm price-taker असते.*	Q20	MTP 2024-Aug	1.5.5, pp. 2.30 – 2.31
1.3.18	Average revenue = total revenue ÷ quantity = price, म्हणून firm ची AR curve हीच तिची demand curve असते.	Q21	MTP 2024-Aug	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.3.19	*विषय 1.5 पाहा: मोठ्या tax मुळे consumption लक्षणीयरीत्या कमी होतो तो फक्त demand elastic असेल तिथे (ed > 1); governments inelastic demand असलेल्या goods वर tax लावून revenue उभारतात.*	Q27	MTP 2025-Apr S1	1.5.5, p. 2.30; 1.5.8, p. 2.37

विषय 1.4 Demand चे Expansion आणि Contraction (Expansion and Contraction of Demand)

12 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 7 · RTP – · MTP 7

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.1	Expansion (extension) of demand: price कमी झाल्यामुळे quantity demanded वाढते — त्याच demand curve वर खालच्या दिशेने movement (सफरचंद: price कमी होते, consumer अधिक खरेदी करतो). Contraction of demand: price वाढल्यामुळे quantity demanded कमी होते — त्याच curve वर वरच्या दिशेने movement.	Q1, Q2, Q12 (+ 1.5 Q9)	PYQ 2018-Nov, 2020-Nov, 2022-Jun; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	1.4, p. 2.18; Summary, p. 2.48
1.4.2	*विषय 1.3 पाहा: consumer च्या real income मधील वाढीमुळे demand मध्ये होणारा बदल म्हणजे income effect.*	Q3	PYQ 2022-Dec	1.3.4 (1)(b), p. 2.15
1.4.3	Increase आणि decrease in demand हे non-price factors मुळे होतात: प्रत्येक price ला quantity demanded वाढवणारा कोणताही बदल curve उजवीकडे shift करतो (increase in demand); ती कमी करणारा कोणताही बदल curve डावीकडे shift करतो (decrease in demand). Income वाढल्यास curve उजवीकडे, income कमी झाल्यास डावीकडे shift होते (normal goods).	Q4, Q6 (+ 1.1 Q12, 1.3 Q1)	PYQ 2018-May, 2023-Jun, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1	1.4.1, pp. 2.18 – 2.20

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.4	Leftward shift (decrease in demand): income मध्ये घट (normal goods) किंवा income मध्ये वाढ (inferior goods); substitute ची price कमी होणे; complement ची price वाढणे; buyers ची संख्या कमी होणे; tastes त्या good च्या विरोधात जाणे; भविष्यात price कमी होईल अशी अपेक्षा; consumption ला परावृत्त करणारे government regulations. याच्या उलट बदलांमुळे rightward shift होतो.	Q7 (+ 1.5 Q44)	PYQ 2025-May, 2026-Jan	1.4.1 table, pp. 2.20 – 2.21
1.4.5	Demand curve वरील movement = quantity demanded मधील बदल, जो फक्त good च्या स्वतःच्या price मधील बदलामुळे होतो; demand curve चा shift = demand मधील बदल, जो income, tastes, इतर goods च्या prices इत्यादींमुळे होतो. Good च्या स्वतःच्या price मधील बदलामुळे तिची demand curve shift होत नाही.	Q5, Q11 (+ 1.1 Q13)	PYQ 2023-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	1.4.2, pp. 2.21 – 2.22
1.4.6	Comforts हे necessities आणि luxuries यांच्या दरम्यान येतात.	Q8	MTP 2025-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.4.7	*विषय 1.5 पाहा: electricity ची demand elastic असते कारण तिचे पर्यायी (अनेक) उपयोग आहेत — उपयोग जितके जास्त, price elasticity तितकी जास्त.*	Q9	MTP 2025-Apr S1	1.5.8 (4), p. 2.36; 1.3.4 (4), p. 2.16
1.4.8	*विषय 1.6 पाहा: negative income elasticity = inferior good — income कमी होते तशी खरेदी केलेली quantity वाढते.*	Q10	MTP 2025-Apr S1	1.6, pp. 2.39 – 2.40

विषय 1.5 Elasticity of Demand

67 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 53 · RTP 2 · MTP 26

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.1	Price elasticity of demand (PED) = quantity demanded मधील percentage बदल ÷ स्वतःच्या price मधील percentage बदल, इतर गोष्टी स्थिर असताना; price मधील प्रत्येक 1% बदलासाठी quantity मधील % बदल ती दाखवते — म्हणून Ep = −3 म्हणजे price 1% कमी झाल्यास quantity 3% वाढते किंवा 1% वाढल्यास 3% कमी होते; Ep = 1 असताना quantity मधील 15% बदलासोबत price मध्ये 15% बदल असतो; 25% ÷ 22% = 1.14 हे elastic आहे.	Q26, Q28, Q36	PYQ 2022-Dec, 2023-Dec (×2); MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.5, p. 2.23; 1.5.1, pp. 2.23 – 2.24
1.5.2	Two-point formula: Ep = (ΔQ/ΔP) × (P/Q), इथे P आणि Q म्हणजे **मूळ** price आणि quantity; negative चिन्ह law of demand दर्शवते, पण प्रथेनुसार (by convention) फक्त magnitude वाचले जाते (₹40→₹50, 25→20 units: −0.8; ₹10→₹6, 10→20 units: −2.5; ₹50→₹60, 25→15 units: −2.0).	Q24, Q56, Q67	PYQ 2023-Jun, 2026-May, 2026-Sep	1.5.1, p. 2.24; Illustration 1, p. 2.25

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.3	दिलेल्या Ep वरून नवीन quantity: ΔQ = Ep × Q × (ΔP/P) मूळ base वर, price च्या विरुद्ध दिशेने (₹200→₹120, Ep 2, Q 60: ΔQ 48 → 108; ₹5→₹3, Ep 2.5, Q 20 → 40; ₹200→₹150, Ep 2.5, 25 kg → 40.625 kg; ₹10→₹15, Ep 1.25, 120 units → 45; ₹300→₹180, Ep 1, Q 90 → 126). % स्वरूपात: price मध्ये 25% घट (₹80→₹60) आणि Ep 1.25 असल्यास demand 31.25% ने वाढते; 20% घट आणि Ep −1 असल्यास Q 20% ने वाढते (= 120 units, म्हणून 600 → 720).	Q4, Q11, Q15, Q30, Q52, Q55, Q65	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jul, 2024-Jun, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep	उदाहरणे (Illustrations) 3 – 4, pp. 2.25 – 2.26
1.5.4	दिलेल्या Ep वरून नवीन price: %ΔP = %ΔQ ÷ Ep, मूळ price वर quantity च्या विरुद्ध दिशेने लावा (₹6 ला 100 → 80 units, Ep −3: %ΔQ −20%, %ΔP +6.67%, नवीन price ₹6.40).	Q45	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1	Illustration 5, p. 2.26
1.5.5	Point elasticity म्हणजे demand curve वरील एका विशिष्ट बिंदूवरील price elasticity, जी price मधील बदल अतिसूक्ष्म (infinitesimal, small) असताना वापरली जाते: Ep = −(dq/dp) × (p/q) — त्या बिंदूवरील price–quantity गुणोत्तर आणि demand line च्या slope चा व्यस्तांक (reciprocal) यांचा गुणाकार (उदा. car च्या price मध्ये ₹100 कपात).	Q22, Q49, Q63	PYQ 2022-Dec, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S2	1.5.2, pp. 2.26 – 2.27
1.5.6	Linear demand function Q = a − bP साठी dQ/dP = −b: Q = 1,000 − 50P मध्ये P = ₹10 असताना Q = 500 आणि Ep = −50 × 10/500 = −1.	Q42	PYQ 2024-Sep	1.3.3, p. 2.14; 1.5.2, p. 2.26
1.5.7	Geometric method: सरळ रेषेतील demand curve tT वर R बिंदूवरील elasticity = खालचा भाग ÷ वरचा भाग (lower segment ÷ upper segment, RT/Rt); slope स्थिर असतो पण प्रत्येक बिंदूवर elasticity वेगळी असते — mid-point ला ती 1, त्याच्या वर > 1, खाली < 1, price-axis च्या टोकाला (t) infinity आणि quantity-axis च्या टोकाला (T) zero; T कडून t कडे वर जाताना ती वाढते.	Q1, Q6, Q7	PYQ 2018-May, 2019-May (×2)	1.5.3, pp. 2.27 – 2.28
1.5.8	Price आणि quantity मधील बदल discrete आणि मोठे असतात तेव्हा दोन बिंदूंमधील (दोन prices मधील) arc वरची elasticity arc elasticity ने मोजतात; base निवडणे टाळण्यासाठी mid-point method दोन prices आणि दोन quantities यांच्या सरासरी base म्हणून घेते: Ep = (Q2 − Q1)/(Q2 + Q1) × (P2 + P1)/(P2 − P1), minus चिन्ह वगळून.	Q2, Q10, Q25, Q51 (+ 1.2 Q8, 1.2 Q11)	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2023-Jun, 2026-Jan; RTP 2026-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2	1.5.4, pp. 2.28 – 2.29
1.5.9	Arc गणिते (numericals): LED TV ₹60,000→₹50,000, 1,500→2,000 = 500/3,500 × 1,10,000/10,000 = 1.57; movie ₹120→₹200, 300→200 = 0.8; cable TV ₹300→₹400, 30,000→20,000 = 1.4; P ₹15→₹20, Q 50→75 = 1.4; ₹20→₹22, 300→200 = absolute value मध्ये 4.2 (उत्तरसूचीत −4.2).	Q23, Q27, Q29, Q53, Q62	PYQ 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Jun, 2026-May; MTP 2026-Apr S1	1.5.4, p. 2.29

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.10	Price elasticity चे संख्यात्मक मूल्य zero ते infinity यांमधील काहीही असू शकते (Table 4): 0 perfectly inelastic; 0 ते 1 दरम्यान inelastic; 1 unit elasticity (demand curve rectangular hyperbola); 1 ते infinity दरम्यान elastic; infinity perfectly elastic. (काटेकोरपणे, चिन्हासह ते minus infinity ते zero पर्यंत असते.)	Q17	PYQ 2021-Dec	1.5.5, pp. 2.30 – 2.32; 1.5.1, p. 2.24
1.5.11	Ep = 0 — perfectly (completely) inelastic: price बदलली तरी quantity demanded अजिबात बदलत नाही (प्रत्येक price ला 52 aeroplanes); demand curve vertical असते.	Q18, Q37, Q60	PYQ 2021-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.5.5, p. 2.30; Table 4, p. 2.31
1.5.12	Ep > 1 — elastic: quantity demanded मधील % बदल price मधील % बदलापेक्षा जास्त असतो (बऱ्यापैकी सपाट curve), म्हणून price वाढल्यावर quantity प्रमाणाने जास्त कमी होते; Ep < 1 — inelastic: quantity मधील % बदल price मधील % बदलापेक्षा कमी असतो (बऱ्यापैकी तीव्र उताराची curve).	Q20, Q31, Q32, Q48	PYQ 2022-Jun, 2025-Sep; MTP 2024-Aug (×2), 2025-Aug S2	1.5.5, p. 2.30; Table 4, pp. 2.31 – 2.32
1.5.13	Ep = ∞ — perfectly (infinitely) elastic: demand curve त्या price पातळीवर horizontal असते आणि vertical axis ला स्पर्श करते; buyers त्या price ला कितीही quantity घेतात आणि थोड्याशा जास्त price ला काहीच घेत नाहीत — perfectly competitive market मध्ये आढळते.	Q13, Q54 (+ 1.3 Q20)	PYQ 2021-Jan, 2026-May; MTP 2024-Aug	1.5.5, pp. 2.30 – 2.31
1.5.14	Curve च्या आकारावरून elasticity ओळखा: vertical = 0; horizontal = ∞; rectangular hyperbola = 1; बऱ्यापैकी सपाट = > 1; बऱ्यापैकी तीव्र = < 1.	Q64	PYQ 2026-Sep	1.5.5, p. 2.30 (Fig. 8)
1.5.15	Total revenue = price × विकलेली quantity — demand curve वरील बिंदूखालील आयत (rectangle; क्षेत्र OP1RQ1).	Q40	MTP 2024-Aug	1.5.7, p. 2.34
1.5.16	Total outlay method (Table 5): elastic — price वाढल्यास TR कमी, price कमी झाल्यास TR जास्त; unitary — TR अपरिवर्तित; inelastic — price वाढल्यास TR (consumers चा खर्च) वाढतो, price कमी झाल्यास तो कमी होतो. म्हणून price सोबत TR वाढत असेल → inelastic (0 < e < 1); TR अपरिवर्तित → unitary; fares कमी केल्यानंतर खर्च वाढला → elastic. मर्यादा (drawback): demand elastic आहे की inelastic एवढेच ती दाखवते, अचूक coefficient नाही.	Q38, Q39, Q46, Q50, Q59, Q66 (+ 1.2 Q9)	PYQ 2023-Dec, 2024-Sep, 2025-May, 2026-Jan, 2026-Sep; MTP 2024-Aug (×2), 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.5.6 – 1.5.7, pp. 2.32 – 2.35
1.5.17	Price elasticity चे determinants: substitutes ची उपलब्धता (जवळचे substitutes → highly elastic); consumer च्या budget मधील स्थान (income चा जितका मोठा भाग खर्च होतो, elasticity तितकी जास्त); गरजेचे स्वरूप (luxuries elastic, necessities inelastic); उपयोगांची संख्या (अधिक उपयोग → अधिक elastic); कालावधी (जितका दीर्घ → तितकी अधिक elastic); consumer habits; tied demand; price range (खूप जास्त किंवा खूप कमी → inelastic, मधली → elastic); किरकोळ complementary items.	Q12, Q47, Q58, Q61 (+ 1.4 Q9)	PYQ 2021-Jan, 2025-May; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2	1.5.8, pp. 2.35 – 2.37

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.18	एखादी व्यक्ती commodity ची सवयीचा consumer (habitual consumer) असेल तर तिची price कितीही बदलली तरी तिची demand inelastic असते.	Q8, Q21	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun	1.5.8 (6), p. 2.37
1.5.19	Necessities (मीठ, शाळेचा गणवेश, औषधे, भाज्या) यांची demand inelastic असते — prices वाढल्या तरी consumers तितकीच quantity खरेदी करतात (lockdown मधील भाज्या); jewellery सारख्या luxuries highly elastic असतात.	Q16, Q19, Q33, Q34	PYQ 2021-Jul, 2021-Dec; MTP 2024-Aug (×2), 2025-Dec S1 (×2)	1.5.8 (2) – (3), p. 2.36; 1.5.5, p. 2.32
1.5.20	Tax incidence: demand जितकी अधिक elastic, tax चा तितका मोठा वाटा seller सोसतो; tax burden कसा वाटला जाईल आणि inelastic demand असलेल्या goods वर (alcohol, tobacco) indirect taxes का वाढवले जातात हे price elasticity governments ना सांगते.	Q57 (+ 1.6 Q15)	RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त RTP); तुलना करा 1.5.8, p. 2.37
1.5.21	*विषय 1.4 पाहा: ₹120 → ₹90 आणि खरेदी 1 kg वरून 2 kg = expansion of demand; भविष्यात price कमी होईल या अपेक्षेने demand curve डावीकडे shift होते.*	Q9, Q44	PYQ 2020-Nov, 2025-May	1.4, p. 2.18; 1.4.1 table, p. 2.21
1.5.22	*विषय 1.6 पाहा: एकापेक्षा जास्त income elasticity luxury good दर्शवते.*	Q41	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.6, p. 2.40
1.5.23	*विषय 1.7 पाहा: कॉफीच्या संदर्भात चहाची cross elasticity = (ΔQx/ΔPy) × (Py/Qx) = 3/10 × 25/5 = +1.5 (आणि 5/10 × 30/10 = +1.5) — positive, म्हणून substitutes.*	Q14, Q43	PYQ 2021-Jan, 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.7, p. 2.44; Illustration 9, p. 2.46
1.5.24	Cardinal (utility) approach चा संबंध law of equi-marginal utility शी आहे; indifference curves उजवीकडे खाली उतरतात, origin कडे convex असतात, एकमेकांना कधीही छेदत नाहीत आणि कोणत्याही axis ला स्पर्श करत नाहीत.	Q3, Q5	PYQ 2018-May, 2019-May	SM विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त PYQ) — SM प्रकरण 2, विभाग 2
1.5.25	Investment multiplier = 1/(1 − MPC); C = 10 + 0.6Y असताना k = 2.5, म्हणून investment मध्ये ₹100 crore वाढ झाल्यास income ₹250 crore ने वाढते.	Q35	MTP 2024-Aug	SM विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त MTP) — National Income प्रकरण

विषय 1.6 Income Elasticity of Demand

15 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 11 · RTP – · MTP 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.6.1	Income elasticity of demand = quantity demanded मधील % बदल ÷ income मधील % बदल = (ΔQ/ΔY) × (Y/Q) — consumers च्या income मधील बदलांना quantity demanded चा प्रतिसाद (30% ÷ 20% = 1.5; 30% ÷ 15% = 2; ₹3,000→₹3,600 आणि 25→30 CDs = 20% ÷ 20% = 1.00).	Q6, Q8, Q10, Q12	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2024-Aug	1.6, p. 2.38

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.6.2	Positive income elasticity → normal good. Ei > 1 → luxury good (income वाढते तसा खर्चातील तिचा वाटा मोठा होतो; Scanner तिला 'superior' असेही म्हणतो); 0 < Ei < 1 → necessity भागवणारी normal good (wheat 0.5, अन्न, औषधे); Ei = 1 → income पैकी तिच्यावर खर्च होणारे प्रमाण तेवढेच राहते.	Q3, Q7, Q11, Q13 (+ 1.5 Q41)	PYQ 2019-Nov, 2022-Dec, 2024-Sep, 2026-May; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.6, pp. 2.38 – 2.40
1.6.3	Negative income elasticity → inferior good: income वाढल्यावर demand कमी होते (consumers superior substitutes निवडतात) आणि income कमी झाल्यावर वाढते — उदा. bajra (−0.4), used cars; Giffen goods, inferior असल्याने, income आणि demand यांतील व्यस्त संबंधही दाखवतात.	Q1, Q2, Q4, Q5, Q9 (+ 1.4 Q10)	PYQ 2018-May, 2019-May, 2021-Jan, 2021-Jul, 2023-Jun; MTP 2025-Apr S1	1.6, pp. 2.39 – 2.40; 1.3.5 (ii), p. 2.16
1.6.4	Short run आणि long run मध्ये income elasticity वेगळी असते — जवळजवळ सर्व goods साठी ती long run मध्ये जास्त असते.	Q14	MTP 2025-Aug S2	1.6, p. 2.41
1.6.5	*विषय 1.5 पाहा: tax burden कसा वाटला जाईल हे governments ना price elasticity (income elasticity नव्हे) सांगते.*	Q15	MTP 2026-Apr S1	1.5.8, p. 2.37

विषय 1.7 Cross-Price Elasticity of Demand

19 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 13 · RTP – · MTP 9

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.7.1	Cross demand: इतर गोष्टी (income आणि स्वतःची price) स्थिर असताना, related वस्तूच्या वेगवेगळ्या prices ला commodity च्या खरेदी केल्या जाणाऱ्या quantities; substitutes साठी cross-demand curve वर चढती (positively sloped) असते — कॉफीची price वाढल्यास चहाची demand वाढते.	Q16	MTP 2025-Aug S2	1.7.1 (a), p. 2.42
1.7.2	Complementary goods (bread व butter, car व petrol, electricity व electrical gadgets, solar panels व batteries, चहा व साखर) मध्ये एकाची price आणि दुसऱ्याची demand यांत व्यस्त संबंध असतो; blazer आणि jacket हे substitutes आहेत, complements नाहीत.	Q14	PYQ 2026-May	1.7.1 (b), p. 2.43
1.7.3	Cross-price elasticity Ec = X च्या quantity demanded मधील % बदल ÷ Y च्या price मधील % बदल = (ΔQx/ΔPy) × (Py/Qx); चिन्ह (sign) कायम ठेवा (2% ÷ 8% = +0.25; 5% ÷ 25% = 0.2; 5% ÷ 20% = 0.25; 8% ÷ 25% = 0.32; 15% ÷ 10% = +1.5; कॉफी ₹500→₹450 आणि साखर 10→15 kg: 50% ÷ −10% = −5).	Q2, Q3, Q4, Q9, Q10, Q13 (+ 1.5 Q14, 1.5 Q43)	PYQ 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Jun, 2022-Dec, 2024-Jun, 2024-Sep, 2026-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2 (×2), 2025-Dec S1	1.7, pp. 2.43 – 2.44; उदाहरणे (Illustrations) 7 – 10, pp. 2.45 – 2.46
1.7.4	Substitutes: cross elasticity positive असते — Y ची price वाढल्यास X ची demand वाढते (डाळी महाग → हिरव्या भाज्या अधिक); मूल्य जितके जास्त, substitute तितका जवळचा: perfect substitutes → infinite; close substitutes → positive आणि मोठी; जवळचे नसलेले → positive आणि लहान.	Q1, Q5, Q6, Q8, Q18, Q19	PYQ 2018-May, 2022-Dec, 2023-Jun (×2); MTP 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	1.7, p. 2.44

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.7.5	पूर्णपणे असंबंधित goods: cross elasticity zero असते.	Q7, Q12	PYQ 2023-Jun, 2026-Jan	1.7, p. 2.44
1.7.6	Complements: cross elasticity negative असते — एकाची price वाढल्यास दुसऱ्याची quantity कमी होते, म्हणून त्यांची खरेदी एकत्र वाढते किंवा कमी होते; zero च्या किंचित खाली → weak complements; negative आणि खूप जास्त → strong complements. (प्रबळ income effect मुळेही negative cross elasticity येऊ शकते.)	Q11, Q15, Q17	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1 (×2), 2025-Dec S1	1.7, pp. 2.44 – 2.45
1.7.7	Cross elasticity वरून demand चा अंदाज: Qx मधील % बदल = Ec × Py मधील % बदल (−0.8 × 20% = −16%; −1.20 × 25% = −30%).	(+ 1.8 Q7)	PYQ 2026-Sep	Illustration 8, p. 2.45

विषय 1.8 Advertisement Elasticity

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 6 · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.8.1	Advertisement (promotional) elasticity of demand म्हणजे firm च्या advertising वरील खर्चातील बदलांना good च्या demand चा प्रतिसाद — नवीन विक्री मिळवण्यात advertisement campaign किती परिणामकारक आहे ते: Ea = quantity demanded मधील % बदल ÷ advertising expenditure मधील % बदल = (ΔQd/Qd) ÷ (ΔA/A).	Q6	MTP 2026-Apr S1	1.8, pp. 2.46 – 2.47
1.8.2	Advertising elasticity of demand साधारणपणे positive असते आणि zero ते infinity दरम्यान बदलते; तिचे मूल्य जितके जास्त, advertisement ला demand चा प्रतिसाद तितका जास्त.	Q1	PYQ 2022-Jun	1.8, pp. 2.46 – 2.47
1.8.3	Ea गणिते (numericals): 5% ÷ 25% = 0.2 (प्रमाणापेक्षा कमी — less than proportionate); ₹2 lakh → ₹3 lakh (50%) आणि sales 10 → 20 lakh units (100%) = 2; 60% ÷ 20% = 3; 40% ÷ 20% = 2 — Ea > 1 म्हणजे demand advertisement expenditure पेक्षा जास्त दराने वाढते.	Q2, Q3, Q4, Q5	PYQ 2022-Jun, 2022-Dec, 2024-Sep, 2025-Sep	1.8 table, p. 2.47
1.8.4	*विषय 1.7 पाहा: A च्या demand मधील % बदल = cross elasticity × B च्या price मधील % बदल = −1.20 × 25% = −30% (negative: complements).*	Q7	PYQ 2026-Sep	Illustration 8, p. 2.45

विभाग 2: Consumer Behaviour चा सिद्धांत (Theory of Consumer Behaviour)

SM प्रकरण 2, विभाग 2, पृष्ठे 2.50 – 2.73

विषय 2.0 मानवी गरजांचे स्वरूप (Nature of Human Wants)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.0.1	Utility म्हणजे commodity ची गरज भागवण्याची क्षमता (want-satisfying power; सर्वसाधारणपणे satisfaction). ती निरपेक्ष (absolute) नसून सापेक्ष (relative) असते आणि लोकांच्या मानसिक दृष्टिकोनावर अवलंबून असणारी subjective संकल्पना आहे: wants subjective व relative असतात आणि काळ, स्थळ व व्यक्तीनुसार बदलतात, म्हणून utility ही बदलते. Utility ही psychological संकल्पना आहे, usefulness पेक्षा वेगळी, आणि तिचा नैतिक (moral, ethical) मूल्यांशी काही संबंध नाही.	Q1 (+ 2.1 Q3)	PYQ 2025-Jan; MTP 2024-Aug	2.0, pp. 2.50 – 2.51; Summary, p. 2.72

विषय 2.1 गरजांचे वर्गीकरण (Classification of Wants)

4 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	गरजांचे (wants) वर्गीकरण necessaries, comforts आणि luxuries असे केले जाते. Comforts हे necessaries आणि luxuries यांच्या मधे येतात: necessaries (ज्या जीवन शक्य करतात) पेक्षा ते कमी तातडीचे (less urgent) असतात, ते जीवन आरामदायी आणि समाधानकारक करतात, तर luxuries अनावश्यक (superfluous) आणि महाग असतात. हे वर्गीकरण ताठर (rigid) नाही — एका व्यक्तीसाठी किंवा एका वेळी जे comfort किंवा luxury असते ते दुसऱ्यासाठी necessity असू शकते.	Q4	MTP 2025-Aug S1	2.1, pp. 2.51 – 2.52
2.1.2	*विषय 2.0 पाहा: utility म्हणजे वस्तू आणि सेवांची गरज भागवण्याची क्षमता (want-satisfying power) — सापेक्ष (relative), निरपेक्ष (absolute) नव्हे, आणि व्यक्तिनिष्ठ (subjective).*	Q3	PYQ 2025-Jan	2.0, p. 2.50; Summary, p. 2.72
2.1.3	*विषय 2.2 पाहा: MU = TUn − TUn−1 (830 − 750 = 80; 960 − 930 = 30).*	Q1, Q2	PYQ 2021-Jul (×2)	2.0, p. 2.51; 2.2, p. 2.53

विषय 2.2 TU आणि MU यांतील संबंध (Relationship between TU & MU)

12 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 9 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	TU म्हणजे उपभोगलेल्या सर्व एककांपासून मिळणाऱ्या utilities ची एकूण बेरीज (TU = ∑MU); MU म्हणजे एक अतिरिक्त एकक उपभोगल्याने मिळणारी अतिरिक्त utility — total utility मध्ये पडणारी भर: MU = TUn − TUn−1 (किंवा ΔTU/ΔN). पहिल्या एककाला TU = MU, म्हणून TU2 = TU1 + MU2 (200 + 180 = 380) आणि MU3 = TU3 − TU2 (480 − 380 = 100).	Q1, Q2, Q3, Q7 (+ 2.1 Q1, 2.1 Q2)	PYQ 2018-Nov (×3), 2021-Jul (×2), 2023-Dec	2.0, p. 2.51; 2.2, p. 2.53

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.2	TU घटत्या दराने वाढत असताना MU घटत असते पण धन (positive) राहते; TU कमाल (आणि स्थिर) असताना — satiation (तृप्ती) चा बिंदू — MU शून्य असते; TU घटू लागल्यावर MU ऋण (negative) होते.	Q4, Q6, Q10, Q11	PYQ 2019-May, 2021-Dec, 2025-May; MTP 2025-May S2	2.2, p. 2.53
2.2.3	Total utility चे दुसरे नाव म्हणून 'Total satiety' हे ICAI चे keyed answer आहे; SM मध्ये असा कोणताही शब्द नाही (TU म्हणजे फक्त marginal utilities ची बेरीज, जी MU = 0 असताना कमाल असते).	Q5	PYQ 2019-Nov	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
2.2.4	एकच वस्तू असताना, वस्तूची MU तिच्या price इतकी झाली की consumer equilibrium मध्ये असतो; MU utils मध्ये दिलेली असेल आणि money ची MU (MUm) माहीत असेल, तर Price = MUx ÷ MUm (50 ÷ 10 = ₹5).	Q12	MTP 2025-Apr S1	2.4, p. 2.55 (MUx ÷ MUm हे रूप SM मध्ये नाही)
2.2.5	*विषय 2.4 पाहा: consumer surplus = consumer जितके देण्यास तयार आहे – तो प्रत्यक्षात जितके देतो (Marshall यांचे 'excess of the price ...'); price वाढल्यास तो कमी होतो आणि price घटल्यास वाढतो.*	Q8, Q9	PYQ 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1	2.4, pp. 2.55, 2.57

विषय 2.3 Law of Diminishing Marginal Utility

17 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 11 · RTP 2 · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	Law of diminishing marginal utility: consumer एखाद्या वस्तूची जसजशी अधिक एकके घेतो, तसतसे प्रत्येक अतिरिक्त एककापासून मिळणारे अतिरिक्त समाधान कमी कमी होत जाते — घटते ती MU, TU नव्हे. म्हणून lemonade चा दुसरा ग्लास पहिल्यापेक्षा कमी समाधान देतो आणि पहिले एकक सर्वाधिक भर घालते. हा नियम प्रत्येक एकेकटी गरज भागवता येते (satiable) या तथ्यावर आधारित आहे.	Q2, Q15	PYQ 2021-Jan; RTP 2026-Jan	2.3, p. 2.53; Summary, p. 2.72
2.3.2	Utility ही utils (utility चे एकक) मध्ये मोजली जाते; marginal utility analysis cardinal आहे (Marshall यांचा दृष्टिकोन).	Q4	PYQ 2021-Dec	2.3, p. 2.54; 2.5, p. 2.59
2.3.3	या नियमाची assumptions: एकके सर्व बाबतीत एकसारखी असतात आणि consumer ची सवय (habit), आवड (taste), वागणूक (treatment) आणि income बदलत नाही; एकके प्रमाणित (standard) असतात (लागोपाठचे चमचे नव्हेत); मधे वेळेचे अंतर नसते — consumption सलग (continuous) असते; सोने किंवा रोख रक्कम (gold or cash) यांना तो कदाचित लागू होत नाही; substitutes आणि complements हे utility curve च्या आकारावर परिणाम करतात. Cardinal असल्यामुळे MU analysis ordinal measurability गृहीत **धरत नाही**, आणि 'income changing frequently' ही assumption नाही.	Q6, Q16	PYQ 2022-Dec; MTP 2026-Apr S1	2.3, p. 2.54; 2.5, p. 2.59
2.3.4	*विषय 2.2 पाहा: MUn = TUn − TUn−1 (108 − 100 = 8); MU = 0 असताना TU कमाल असते; TU = MU फक्त पहिल्या एककाला (TU1 = 25 = 25 − 0).*	Q5, Q7, Q8, Q17	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec, 2026-Sep	2.0, p. 2.51; 2.2, p. 2.53

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.5	*विषय 2.4 पाहा: consumer surplus ची संकल्पना law of diminishing marginal utility पासून निघालेली (त्यावर आधारित) आहे — उलट नव्हे; वस्तूची price घटल्यावर consumer surplus वाढतो.*	Q3, Q9, Q10	PYQ 2021-Dec, 2024-Sep; RTP 2024-Sep	2.4, pp. 2.55, 2.57
2.3.6	*विषय 2.5 पाहा: consumer equilibrium ला MUx/Px = MUy/Py आणि MRSxy = Px/Py, म्हणून निवडलेल्या bundle वर budget line पेक्षा अधिक तीव्र उताराचा (steeper) IC हा equilibrium नाही; budget-line चा slope = X-axis वरील वस्तूची price ÷ Y-axis वरील वस्तूची price (X वर Pepsi, Y वर Nachos: PP/PN); उच्च IC (IC3) अधिक समाधान देतो.*	Q1, Q11, Q12, Q13	PYQ 2018-Nov, 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1 (×2), 2025-Apr S1	2.5.2, p. 2.62; 2.5.5, p. 2.69; 2.5.6, p. 2.71
2.3.7	Giffen good ही inferior good असते — income वाढल्यावर तिची quantity demanded घटते — म्हणून तिचा Engel curve (income–quantity) negatively sloped असतो.	Q14	MTP 2025-Jan S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 2.4 Consumer Surplus

16 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 13 · RTP 2 · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.1	Consumer surplus ही संकल्पना Alfred Marshall यांनी मांडली; त्यांनी तिची व्याख्या 'excess of the price which a consumer would be willing to pay rather than go without a thing over that which he actually does pay' अशी केली. म्हणून consumer surplus = consumer जितके देण्यास तयार आहे − तो प्रत्यक्षात जितके देतो: वस्तू खरेदी करण्यातून खरेदीदाराला मिळणारा निव्वळ लाभ (net gain).	Q5, Q7, Q13 (+ 2.2 Q8, 2.2 Q9, 3.4 Q5)	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S1	2.4, pp. 2.54 – 2.55; Summary, p. 2.72
2.4.2	Numericals: CS = consumer देण्यास तयार असलेली कमाल रक्कम − प्रत्यक्षात दिलेली price, जिथे प्रत्यक्ष price ही प्रत्येक सवलत (discount) वजा करून घ्यायची (₹11,000 − 20% = ₹8,800 − ₹300 cash discount = ₹8,500; CS = ₹12,000 − ₹8,500 = ₹3,500; ₹60,000 − ₹55,000 = ₹5,000).	Q4, Q8	PYQ 2020-Nov, 2024-Jun	2.4, p. 2.55
2.4.3	Consumer surplus हा law of diminishing marginal utility पासून निघतो: MU price इतकी होईपर्यंत consumer खरेदी करतो, आणि सर्व एककांची price सारखीच असल्यामुळे margin वरील एकक सोडून प्रत्येक एककावर त्याला अतिरिक्त utility (surplus) मिळते; margin वरील एककावर consumer surplus शून्य असतो.	Q1, Q3, Q6 (+ 2.3 Q3, 2.3 Q10)	PYQ 2018-May, 2019-May, 2021-Dec (×2); RTP 2024-Sep	2.4, pp. 2.55 – 2.56
2.4.4	Consumer surplus चा demand curve शी जवळचा संबंध आहे, जो खरेदीदारांची देण्याची तयारी (willingness to pay) दाखवतो; आलेखात तो demand curve च्या खालील आणि price line च्या वरील त्रिकोणी क्षेत्र असतो.	Q12, Q16	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	2.4, pp. 2.56 – 2.57
2.4.5	वस्तूची price वाढल्यास consumer surplus कमी होतो; price घटल्यास तो वाढतो (जास्त price → कमी surplus).	Q15 (+ 2.2 Q8, 2.3 Q9)	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	2.4, p. 2.57; Summary, p. 2.72

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.6	मर्यादा (Limitations): consumer surplus अचूक मोजता येत नाही (वेगवेगळ्या एककांच्या MUs मोजणे कठीण); necessaries च्या बाबतीत तो नेहमी अनंत (infinite) असतो; substitutes च्या उपलब्धतेचा त्यावर परिणाम होतो; prestige goods (हिरे) साठी कोणताही नियम नाही; money ची MU स्थिर राहत नाही; आणि utility पैशात मोजता येईलच असे नाही.	Q2, Q14	PYQ 2018-Nov; RTP 2025-May	2.4.2, p. 2.59
2.4.7	*विषय 2.5 पाहा: एकमेकांना छेदणारे ICs तार्किकदृष्ट्या असंगत (logically absurd) आहेत ('highest-satisfaction' बिंदू नाही); IC analysis हा consumer preferences वर आधारित ordinal approach आहे; perfect substitutes सरळ रेषेचा IC देतात.*	Q9, Q10, Q11	PYQ 2024-Sep (×2); RTP 2024-Sep	2.5, p. 2.59; 2.5.4, pp. 2.65 – 2.66

विषय 2.5 Indifference Curve विश्लेषण (Indifference Curve Analysis)

43 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 30 · RTP – · MTP 19

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.1	Ordinal utility approach consumer behaviour चे विश्लेषण करण्यासाठी indifference curve वापरतो आणि consumer preferences वर आधारित आहे: समाधान मोजता येत नाही, फक्त त्याचा क्रम लावता येतो (utility फक्त ordinally व्यक्त करता येते), Marshall यांच्या cardinal approach च्या उलट. SM मधील ordinal analysis हे J.R. Hicks आणि R.G.D. Allen यांचे आहे.	Q10, Q12, Q36 (+ 2.4 Q10)	PYQ 2021-Jul, 2021-Dec, 2024-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	2.5, p. 2.59; 2.5.0, p. 2.60; 2.5.1, p. 2.60
2.5.2	'More is better' (non-satiation) assumption: bundle A मध्ये bundle B पेक्षा अधिक commodities असतील तर A ला पसंती मिळते — म्हणजे preferences monotonic असतात: किमान एका वस्तूचे अधिक आणि दुसरीचे कमी नाही.	Q25	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	2.5.0 (iv), p. 2.60 ('monotonic' हा शब्द SM मध्ये नाही)
2.5.3	Indifference curve दोन वस्तूंची ती सर्व combinations दाखवतो जी consumer ला सारखेच (समान) समाधान देतात — एक iso-utility curve. तो डावीकडून उजवीकडे खाली उतरतो, कारण एका वस्तूचे अधिक घेतले तर समाधान तेवढेच राहण्यासाठी दुसरीचे कमी घ्यावे लागते.	Q7, Q17, Q19	PYQ 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Dec; MTP 2025-May S2	2.5.1, p. 2.60; 2.5.4 (i), pp. 2.64 – 2.65
2.5.4	MRS म्हणजे समाधान स्थिर ठेवून consumer वस्तू X आणि Y यांची अदलाबदल ज्या दराने करण्यास तयार असतो तो दर: MRSxy = ΔY/ΔX, म्हणजे Y ची ती मात्रा जिची हानी X च्या एका एककाच्या लाभाने नेमकी भरून निघते, = MUx/MUy = IC चा slope. अधिक X घेतल्यावर MRS घटतो (प्रत्येक गरज satiable असते; वस्तू imperfect substitutes असतात), त्यामुळे IC convex होतो.	Q4, Q11, Q28, Q37	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec, 2025-May; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	2.5.3, pp. 2.62 – 2.64

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.5	ICs चे गुणधर्म (Properties): (i) उजवीकडे खाली उतरतात; (ii) origin कडे नेहमी convex असतात; (iii) एकमेकांना कधीही छेदत (किंवा स्पर्श करत) नाहीत — छेदन तार्किकदृष्ट्या असंगत आहे, कारण ते अधिक आणि कमी समाधान समान दाखवते; (iv) उच्च IC (origin पासून अधिक दूर) अधिक समाधान दर्शवतो; (v) कोणत्याही axis ला कधीही स्पर्श करत नाहीत. Concave, वर चढणारे (upward-sloping), छेदणारे किंवा axis ला स्पर्श करणारे ICs हे गुणधर्म **नाहीत**.	Q3, Q14, Q32, Q33, Q43 (+ 2.3 Q13, 2.4 Q9)	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec, 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep	2.5.2, p. 2.61; 2.5.4, pp. 2.64 – 2.67
2.5.6	दोन टोके: perfect substitutes सरळ, समांतर ICs देतात ज्यांचा MRS स्थिर असतो; perfect complements (डावा आणि उजवा बूट, फक्त ठरावीक प्रमाणातच वापरले जातात) काटकोनात वळलेल्या दोन सरळ रेषांचा IC देतात — L-shaped (MRS undefined).	Q1, Q8, Q15, Q16, Q18, Q27 (+ 2.4 Q11)	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2022-Jun (×2), 2023-Jun; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Jan S2	2.5.4 (ii), p. 2.65
2.5.7	Budget line (price line) दिलेल्या prices ला आपले दिलेले money income खर्च करून consumer दोन वस्तूंची जी जी combinations खरेदी करू शकतो ती सर्व दाखवते (PxQx + PyQy = B). तिच्या आत/खाली असलेला बिंदू (K) कमी खर्च (underspending) दाखवतो — सर्व income खर्च झालेले नाही; तिच्या बाहेर/वर असलेला बिंदू (H) consumer च्या आवाक्याबाहेर (unattainable) असतो.	Q6, Q20, Q22, Q26	PYQ 2019-Nov, 2023-Dec, 2024-Jun; MTP 2024-Aug	2.5.5, pp. 2.67 – 2.69
2.5.8	Budget-line चा एखाद्या axis वरील intercept = income ÷ त्या वस्तूची price, म्हणून price = income ÷ intercept (₹750 ÷ 25 = ₹30; ₹750 ÷ 50 = ₹15).	Q21	PYQ 2024-Jun	2.5.5, pp. 2.67 – 2.68 (Table 9)
2.5.9	Budget line चा slope दोन वस्तूंच्या relative prices ने — price ratio Px/Py ने — ठरतो आणि consumer एका वस्तूची दुसरीशी अदलाबदल ज्या दराने करू शकतो तो दर मोजतो; relative price म्हणजे एका money price चे दुसरीशी गुणोत्तर.	Q31, Q38 (+ 2.3 Q11)	PYQ 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	2.5.5, p. 2.69
2.5.10	एका किंवा दोन्ही वस्तूंच्या price मध्ये बदल (income स्थिर), nominal income मध्ये बदल (relative prices स्थिर), किंवा दोन्ही झाल्यास budget line सरकते. Income मधील बदलामुळे समांतर shift होतो; फक्त एका वस्तूची price वाढल्यास line त्या वस्तूच्या axis वर आत फिरते (दुसरा intercept तसाच राहतो) आणि consumer खालच्या IC वर येतो; दोन्ही prices एकाच प्रमाणात बदलल्यास slope तसाच राहतो.	Q9, Q13, Q35, Q40, Q41	PYQ 2020-Nov, 2021-Dec; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2 (×2)	2.5.5, p. 2.69 (rotation/parallel चा तपशील तर्काने काढलेला — derived)
2.5.11	Consumer equilibrium (optimal choice) म्हणजे budget line वरील असा बिंदू जो शक्य तितक्या उच्च IC वर असतो — जिथे price line IC ला स्पर्शरिषा (tangent) असते, म्हणून IC चा slope = price line चा slope: MRSxy = MUx/MUy = Px/Py. Consumer मर्यादांच्या अधीन राहून (subject to constraints) आपले समाधान कमाल करतो: दिलेल्या prices आणि मर्यादित money income.	Q2, Q29, Q39, Q42 (+ 2.3 Q12)	PYQ 2018-Nov, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-May S2, 2025-Dec S1	2.5.5, p. 2.67; 2.5.6, pp. 2.70 – 2.71

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.12	दुसऱ्या शब्दांत, equilibrium ला MUx/Px = MUy/Py (= MUz/Pz): सर्व वस्तूंसाठी प्रति रुपया marginal utility समान असते.	Q30 (+ 2.3 Q1)	PYQ 2018-Nov, 2025-Sep	2.5.6, p. 2.71; Summary, p. 2.73
2.5.13	IC analysis हे utility analysis पेक्षा श्रेष्ठ आहे: त्याला utility च्या measurability ची गरज नसते; ते एका वेळी एकापेक्षा अधिक commodities चा अभ्यास करते; money ची MU स्थिर गृहीत धरत नाही; आणि income effect ला substitution effect पासून वेगळे करते.	Q34	MTP 2025-Aug S1	2.5.6, p. 2.71
2.5.14	Price घटल्याचा (ceteris paribus) substitution effect म्हणजे त्याच IC वरून (utility स्थिर) आता स्वस्त झालेल्या वस्तूकडे खाली सरकणे.	Q23	MTP 2024-Aug, 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
2.5.15	Inferior goods चा income effect negative आणि income elasticity negative असते (maize −0.30): income वाढल्यावर demand घटते.	Q5, Q24	PYQ 2019-May (×2); MTP 2024-Aug	SM विभाग 2 मध्ये नाही (येथे फक्त PYQ; income elasticity SM प्रकरण 2 विभाग 1 मध्ये आहे)

विभाग 3: Supply

SM प्रकरण 2, विभाग 3, पृष्ठे 2.74 – 2.90

विषय 3.0 प्रस्तावना (Introduction)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.0.1	Supply (quantity supplied) म्हणजे दिलेल्या कालावधीत विविध prices ला producers market ला देऊ करण्यास (विकण्याचे नियोजन) इच्छुक आणि सक्षम असलेली वस्तू किंवा सेवेची मात्रा — जे विक्रीसाठी देऊ केले जाते ते, प्रत्यक्ष विकले जाईलच असे नाही.	Q1	PYQ 2019-Nov	3.0, pp. 2.74 – 2.75
3.0.2	Supply हा flow आहे: तो एका ठरावीक कालावधीसाठी सांगितला जातो — प्रति दिवस, आठवडा किंवा वर्ष 'so much'.	Q2	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2021-Jan	3.0 (iii), p. 2.75

विषय 3.1 Supply चे निर्धारक (Determinants of Supply)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.1	Supply चे निर्धारक (Determinants of supply): वस्तूची price; संबंधित वस्तूंच्या prices; factors of production च्या prices (input costs); technology ची स्थिती; government policy (taxes, subsidies); competition चे स्वरूप आणि industry चा आकार; अपेक्षा (expectations); sellers ची संख्या; इतर घटक (हवामान, संप इ.). Consumer preferences हे demand ठरवतात, supply नव्हे.	Q1	MTP 2024-Aug	3.1, pp. 2.75 – 2.76

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.2	संबंधित वस्तूंच्या prices: Y ची price वाढली तर producers resources Y कडे वळवतात आणि X ची quantity supplied घटते (wheat ची price वाढली → जमीन corn पासून दूर वळवली जाते). म्हणून production मध्ये substitutes असलेल्या वस्तूंमध्ये, एकीची demand वाढल्यास दुसरीचा supply कमी होतो.	(+ 3.5 Q18)	MTP 2025-Jan S2	3.1 (ii), p. 2.75

विषय 3.2 Law of Supply

4 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP 1 · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.1	Law of supply: इतर गोष्टी स्थिर असताना, वस्तूची price वाढल्यावर quantity supplied वाढते आणि price घटल्यावर ती घटते — quantity supplied मधील बदल वस्तूच्या स्वतःच्या price शी संबंधित असतो.	Q2	PYQ 2018-Nov	3.2, p. 2.77; Summary, p. 2.89
3.2.2	Ceteris paribus, जास्त price म्हणजे अधिक profits आणि म्हणून supply करण्यास अधिक प्रोत्साहन (incentive); short run मध्ये supply price वाढल्यास producer चा profit वाढतो.	Q1	PYQ 2018-May	3.1 (i), p. 2.75; 3.2, p. 2.77
3.2.3	Supply curve इतर प्रत्येक घटक (input prices, technology, हवामान) स्थिर ठेवून प्रत्येक price ला quantity supplied दाखवतो; त्यावर फक्त commodity ची स्वतःची price बदलते.	Q4	RTP 2024-Sep	3.2, p. 2.78
3.2.4	*विषय 3.4 पाहा: supply curve उजवीकडे सरकणे (rightward shift) म्हणजे increase in supply.*	Q3	PYQ 2021-Jan	3.4, p. 2.79

विषय 3.3 Supply Curve वरील Movements — quantity supplied मध्ये वाढ किंवा घट (Movements on Supply Curve-increase or decrease in the quantity supplied)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.1	वस्तूची स्वतःची price वाढल्यास expansion of supply होते (supply curve वर वरच्या दिशेने movement); price घटल्यास contraction of supply होते (खालच्या दिशेने movement).	Q1	PYQ 2019-May	3.3, p. 2.79

विषय 3.4 Supply Curve मधील Shifts — supply मध्ये वाढ किंवा घट (Shifts in Supply Curve-increase or decrease in supply)

8 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.4.1	वस्तूच्या स्वतःच्या price व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही घटकातील बदलामुळे supply curve shift होतो: उजवीकडील shift म्हणजे increase in supply (प्रत्येक price ला अधिक देऊ केले जाते); डावीकडील shift म्हणजे decrease in supply. Expansion आणि contraction या curve वरील movements आहेत, shifts नव्हेत.	Q1, Q2, Q8 (+ 3.2 Q3)	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2023-Jun, 2026-Sep	3.4, pp. 2.79 – 2.80

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.4.2	नवीन firms च्या प्रवेशामुळे (नवीन supplier) industry supply curve उजवीकडे सरकतो; वस्तूवरील tax किंवा वाढलेले wage costs खर्च वाढवतात आणि तो डावीकडे सरकवतात; वस्तूच्या स्वतःच्या price मधील वाढ ही त्यावरील movement असते.	Q7	MTP 2026-Apr S2	3.1 (iii), (v), (viii), pp. 2.75 – 2.76
3.4.3	*विषय 3.5 पाहा: Es = (Δq/Δp) × (p/q) — SM उदाहरण 500/100 × 2,000/2,500 = 4; %ΔP = %ΔQ ÷ Es = 20% ÷ 1.25 = 16%, म्हणून नवी price ₹11.60.*	Q3, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Aug	3.5, pp. 2.80 – 2.81
3.4.4	*विषय 3.6 पाहा: supply वाढला आणि demand घटली की equilibrium price निश्चितपणे घटते; quantity मधील बदल अनिश्चित असतो.*	Q6	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.4.5	विभाग 2, विषय 2.4 पाहा: consumer surplus ही संकल्पना Alfred Marshall यांनी मांडली.	Q5	MTP 2026-Apr S1	2.4, p. 2.54

विषय 3.5 Elasticity of Supply

24 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 22 · RTP – · MTP 8

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.1	Elasticity of supply म्हणजे price मधील बदलाला quantity supplied चा प्रतिसाद: Es = quantity supplied मधील % बदल ÷ price मधील % बदल = (Δq/Δp) × (p/q), जिथे p आणि q ही मूळ मूल्ये आहेत. Price आणि quantity supplied एकाच दिशेने बदलतात म्हणून ती positive असते. पुनर्मांडणी केल्यास: %ΔQs = Es × %ΔP (5 × 15% = 75%) आणि %ΔP = %ΔQs ÷ Es.	Q1, Q5, Q9, Q13, Q14, Q15 (+ 3.4 Q3, 3.4 Q4)	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2022-Jun, 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	3.5, pp. 2.80 – 2.81
3.5.2	Supply elasticity दोन प्रकारे मोजली जाते: point elasticity (supply curve वरील एका दिलेल्या बिंदूवर) आणि arc elasticity (दोन बिंदूंच्या दरम्यान). 'Inelasticity' आणि 'perfect elasticity' या मात्रा (degrees) आहेत, मोजण्याच्या पद्धती नव्हेत.	Q8, Q22	PYQ 2022-Jun, 2026-Jan	3.5.1, p. 2.84; Summary, p. 2.89
3.5.3	Point elasticity: Es = (dq/dp) × (p/q), जिथे dq/dp हा supply function मधील p चा coefficient आहे — आधी दिलेल्या p ला q काढा (p = 30 ला Q = 20p − 200: 20 × 30/400 = 1.5; p = 10 ला q = 120 + 6p: 6 × 10/180 = 1/3).	Q7, Q17	PYQ 2021-Dec, 2025-Jan; MTP 2025-Aug S2	3.5.1, pp. 2.84 – 2.85
3.5.4	Arc elasticity (दोन prices च्या दरम्यान): Es = (Q2 − Q1)/(Q2 + Q1) × (P2 + P1)/(P2 − P1) (50/350 × 210/10 = 3).	Q20	PYQ 2025-May	3.5.1, p. 2.85
3.5.5	Perfectly inelastic supply: Es = 0 — price कितीही असली तरी quantity supplied बदलत नाही; supply curve उभा (vertical) असतो (Y-axis ला समांतर). Economy ला होणारा जमिनीचा (land) एकूण supply हे प्रमाण उदाहरण आहे: demand मधील बदलांचा त्यावर परिणाम होत नाही.	Q2, Q3, Q10, Q21	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2019-Nov, 2022-Jun, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	3.5.0 (i), p. 2.81 (land चे उदाहरण SM मध्ये नाही)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.6	Relatively less-elastic supply: 0 < Es < 1 (%ΔQ < %ΔP); relatively greater-elastic supply: 1 < Es < ∞ — price मधील लहान बदलासाठी quantity लक्षणीय बदलते; unit-elastic: Es = 1 (%ΔQ = %ΔP), ही विभाजक रेषा. Origin मधून जाणाऱ्या सरळ रेषेच्या supply curve चा कोन कोणताही असो, तिथे Es = 1.	Q6, Q23	PYQ 2020-Nov; MTP 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	3.5.0 (ii) – (iv), pp. 2.82 – 2.83 (origin-line नियम SM मध्ये नाही)
3.5.7	Perfectly elastic supply: Es = ∞ — supply curve आडवा (horizontal) असतो (X-axis ला समांतर); कमी price ला काहीही supply होत नाही आणि त्या price ला कितीही quantity.	Q11, Q16, Q24	PYQ 2022-Dec, 2025-Jan, 2026-Sep	3.5.0 (v), p. 2.83
3.5.8	Supply कमी elastic असतो जेव्हा output सोबत costs लक्षणीय वाढतात, production गुंतागुंतीचे किंवा सावकाश असते (aircraft), कालावधी कमी असतो, capacity पूर्ण वापरलेली असते, inputs किंवा कुशल labour दुर्मिळ असतात, किंवा वस्तू मूल्य न गमावता साठवता येत नाही — म्हणून अंडी यांसारख्या नाशवंत वस्तू (perishables) आणि पर्यटकांच्या गर्दीच्या काळातील hotel rooms यांचा supply inelastic असतो (Es < 1). कालावधी जास्त असेल, producers अनेक असतील, entry barriers कमी असतील, spare capacity असेल, साठवण सोपी असेल आणि factor substitution व mobility सोपी असेल तर तो अधिक elastic असतो.	Q4, Q12, Q19	PYQ 2019-May, 2023-Jun; MTP 2025-Jan S2	3.5.2, pp. 2.85 – 2.86
3.5.9	*विषय 3.1 पाहा: production मध्ये substitutes असलेल्या वस्तूंमध्ये, corn ची demand वाढल्यास inputs wheat पासून दूर ओढले जातात, म्हणून wheat चा supply घटतो.*	Q18	MTP 2025-Jan S2	3.1 (ii), p. 2.75

विषय 3.6 Equilibrium Price

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.6.1	Equilibrium price demand आणि supply च्या छेदनबिंदूने ठरते: quantity demanded आणि quantity supplied समान असतात, न विकलेला साठा नसतो आणि excess demand नसते. तिला market equilibrium किंवा market clearing price असेही म्हणतात. तिच्या वर excess supply price खाली ढकलतो; तिच्या खाली excess demand ती वर ढकलते.	Q3	PYQ 2023-Dec	3.6, p. 2.87
3.6.2	Algebraic equilibrium: Qd = Qs मांडून आधी P आणि नंतर Q काढा (12 − 2P = 3 + P → P = 3, Q = 6).	Q5	MTP 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	3.6, p. 2.87
3.6.3	Producer surplus म्हणजे एखादे एकक त्याच्या cost of production पेक्षा जास्त किमतीला विकून producers ना मिळणारा लाभ; producer ज्या किमान price ला supply करेल त्यापेक्षा market price जास्त असताना तो निर्माण होतो — supply curve च्या वरील आणि price line च्या खालील क्षेत्र.	Q2	PYQ 2022-Dec	3.6.1, p. 2.88

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.6.4	Demand घटली आणि supply वाढला की equilibrium price निश्चितपणे घटते (दोन्ही shifts ती खाली ढकलतात), पण quantity वरील परिणाम अनिश्चित असतो (shifts quantity ला विरुद्ध दिशांना ओढतात).	Q4 (+ 3.4 Q6)	PYQ 2026-Jan; MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
3.6.5	Short-run price ला market price असेही म्हणतात (ICAI चे keyed answer). SM equilibrium price ला 'market equilibrium' किंवा 'market clearing price' म्हणते, short-run price नव्हे.	Q1	PYQ 2018-May	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)

भाग B — प्रकरण 2 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 57% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — Law of Demand आणि Elasticity of Demand (Law of Demand and Elasticity of Demand)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Business firms नी आपल्या products च्या demand चे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.	★	1.0.1
2	Demand = दिलेल्या कालावधीत विविध prices ला खरेदीदार जी quantity खरेदी करण्यास इच्छुक आणि सक्षम असतात ती — केवळ इच्छेपेक्षा अधिक.	★	1.0.2
3	Effective demand = इच्छा (desire) + खरेदीची साधने (means to purchase) + ती वापरण्याची तयारी (unlimited wants हा घटक नाही).	★★	1.0.3, 1.1.18
4	Determinants: स्वतःची price, संबंधित वस्तूंच्या prices, disposable income, आवडीनिवडी (tastes), अपेक्षा, लोकसंख्येचा आकार व वय, national income व त्याचे वितरण, credit व interest, government policy — cost of production नाही.	★★	1.1.1, 1.1.12
5	Ceteris paribus = इतर गोष्टी समान असताना.	★	1.1.2
6	Related goods: दोन प्रकार — complements आणि substitutes.	★	1.1.3
7	Complements (एकत्र वापरल्या जातात — car & petrol, computer & software): demand विरुद्ध complement ची price = व्यस्त (inverse).	★★	1.1.4
8	Substitutes (एकीऐवजी दुसरी वापरली जाते — tea & coffee): demand विरुद्ध substitute ची price = सम (direct).	★★	1.1.5
9	Normal goods: income सोबत demand वाढते; inferior goods: income च्या एका पातळीपर्यंतच demand वाढते, नंतर घटते.	★	1.1.6, 1.1.7
10	Demonstration effect — James Duesenberry — इतरांच्या consumption चे अनुकरण.	★★	1.1.8, 1.2.6
11	Bandwagon: इतर खरेदी करतात म्हणून demand वाढते (share-market मधील अनुयायी).	★★	1.1.9
12	**Snob: इतर खरेदी करतात म्हणून demand घटते (वेगळेपणा — exclusivity; इतरांच्या consumption चे function).**	★★★	1.1.10
13	Veblen: प्रतिष्ठा शोधणारे श्रीमंत, conspicuous consumption; price चे function.	★★	1.1.11, 1.0.4
14	Demand function Qx = f(Px, Y, Pr); असंबंधित वस्तूंच्या prices वगळल्या जातात.	★	1.2.1
15	Q = k/P हा rectangular hyperbola आहे → प्रत्येक बिंदूवर Ep = 1.	★	1.2.2
16	**Law of demand (Marshall): ceteris paribus, price–quantity यांचा व्यस्त (inverse) संबंध.**	★★★	1.3.1, 1.3.2, 1.3.16
17	Demand curve चा slope = −ΔP/ΔQ.	★	1.1.15
18	Market demand = वैयक्तिक demands ची horizontal summation.	★	1.3.3, 1.2.4

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
19	Price effect = substitution effect + income effect (Hicks & Allen यांचा दृष्टिकोन); Marshall यांच्या मते → diminishing marginal utility.	★★	1.3.4, 1.3.1
20	**Substitution effect: relative price मधील बदलाला प्रतिसाद; price घटल्यावर नेहमी positive; जवळचे substitutes, कमी switching cost आणि कमी गैरसोय असल्यास अधिक प्रबळ.**	★★★	1.3.5, 1.3.6, 1.1.14
21	Income effect = real income मधील बदलामुळे demand मध्ये होणारा बदल.	★	1.3.7, 1.4.2
22	Inferior goods: income effect हा substitution effect च्या विरुद्ध काम करतो; negative IE > SE → नियमाचे उल्लंघन (Giffen paradox).	★★	1.3.8
23	Demand curve खाली का उतरतो: price effect, diminishing MU, नवीन consumers, वेगवेगळे उपयोग.	★	1.3.9, 1.2.3
24	**Exceptions: conspicuous goods, Giffen goods, conspicuous necessities, price expectations, अपूर्ण माहिती / अविवेकीपणा (irrationality), necessaries, speculative goods.**	★★★	1.3.10, 1.2.5
25	Conspicuous (prestige) goods: Veblen effect → वर चढणारा (upward-sloping) demand curve.	★★	1.3.11
26	**Giffen: inferior, जवळचे substitutes नाहीत, budget मध्ये मोठा वाटा, upward-sloping curve (bajra); सर्व Giffen goods inferior असतात, पण उलट नाही.**	★★★	1.3.12, 1.3.13
27	Conspicuous necessities: TV, refrigerator, AC — prices वाढल्या तरी demand घटत नाही.	★	1.3.14
28	**Expansion = price घटणे → अधिक demanded (खालच्या दिशेने movement); contraction = price वाढणे → कमी demanded (वरच्या दिशेने movement).**	★★★	1.4.1
29	Non-price घटक curve shift करतात: उजवीकडे = increase in demand, डावीकडे = decrease in demand.	★★	1.4.3, 1.3.15, 1.1.16
30	Leftward shift: complement ची price वाढणे, substitute ची price घटणे, price घटण्याची अपेक्षा, कमी खरेदीदार, income घटणे (normal goods).	★	1.4.4
31	Curve वरील movement = change in quantity demanded (स्वतःची price); shift = change in demand (इतर घटक).	★★	1.4.5, 1.1.17
32	Elasticity = Q मधील % बदल ÷ एखाद्या determinant मधील % बदल; फक्त 'elasticity' = price elasticity.	★★	1.5.1
33	PED = (ΔQ/ΔP) × (P/Q) मूळ base वर; sign negative असते, magnitude वाचा.	★★	1.5.2
34	**नवीन Q: ΔQ = Ep × Q × ΔP/P; नवीन P: %ΔP = %ΔQ ÷ Ep.**	★★★	1.5.3, 1.5.4
35	Point elasticity: अत्यल्प (infinitesimal) बदल; −(dq/dp) × (p/q) = price–quantity ratio × slope चा reciprocal; Q = a − bP → dQ/dP = −b.	★★	1.5.5, 1.5.6
36	Linear curve: lower ÷ upper segment; mid-point ला 1, price-axis च्या टोकाला ∞, quantity-axis च्या टोकाला 0.	★★	1.5.7
37	**Arc: दोन बिंदू, मोठे बदल, सरासरी base — (Q2−Q1)/(Q2+Q1) × (P2+P1)/(P2−P1), sign वगळले जाते.**	★★★	1.5.8, 1.5.9, 1.2.8

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
38	**0 ते ∞ मूल्ये: 0 vertical; < 1 steep; 1 rectangular hyperbola; > 1 flat.**	★★★	1.5.10, 1.5.11, 1.5.12, 1.5.14
39	Ep = ∞: price पातळीवर horizontal, vertical axis ला स्पर्श करणारा — perfect competition.	★★	1.5.13, 1.3.17
40	**TR = P × Q; elastic: price वाढ → TR घट; unitary: TR तसाच; inelastic: price वाढ → TR वाढ.**	★★★	1.5.15, 1.5.16
41	**PED determinants: substitutes, budget मधील वाटा (मोठा वाटा → अधिक elastic), luxury विरुद्ध necessity, उपयोगांची संख्या, वेळ, सवयी, tied demand, price range, minor complements.**	★★★	1.5.17, 1.4.7
42	**सवयीचे consumption आणि necessities (मीठ, औषधे, भाजीपाला) → inelastic; jewellery → elastic.**	★★★	1.5.18, 1.5.19
43	Demand अधिक elastic → tax चा अधिक भार seller वर; revenue साठी governments inelastic goods वर tax लावतात; जड taxes consumption फक्त ed > 1 असल्यासच रोखतात.	★★	1.5.20, 1.3.19, 1.6.5
44	Income elasticity = Q मधील % बदल ÷ income मधील % बदल.	★★	1.6.1
45	**Ei > 1 म्हणजे luxury; 0 < Ei < 1 म्हणजे necessity (normal); Ei < 0 म्हणजे inferior.**	★★★	1.6.2, 1.6.3, 1.4.8, 1.5.22
46	Income elasticity short run आणि long run मध्ये वेगळी असते (long run मध्ये अधिक).	★	1.6.4
47	Cross demand: substitutes साठी cross-demand curve वर चढतो (slopes upwards).	★	1.7.1
48	**Ec = Qx मधील % बदल ÷ Py मधील % बदल — sign महत्त्वाचे.**	★★★	1.7.3, 1.5.23, 1.2.9
49	**Substitutes: Ec positive (perfect substitutes साठी ∞); unrelated goods साठी: 0.**	★★★	1.7.4, 1.7.5
50	Complements: Ec negative (0 च्या थोडे खाली = weak; खूप negative = strong); blazer & jacket हे complements नाहीत.	★★	1.7.6, 1.7.2
51	अंदाज (Predict): Qx मधील % बदल = Ec × Py मधील % बदल.	★	1.7.7, 1.8.4
52	**Advertisement elasticity = Qd मधील % बदल ÷ ad spend मधील % बदल; सहसा positive, 0 ते ∞; > 1 = demand ad spend पेक्षा वेगाने वाढते.**	★★★	1.8.1, 1.8.2, 1.8.3
53	**या विभागाबाहेरील: consumer equilibrium, IC properties, cardinal approach (विभाग 2); supply आणि cost (विभाग 3); AR = demand curve (प्रकरण 4); multiplier (National Income); direct विरुद्ध derived demand; comforts.**	★★★	1.1.13, 1.5.24, 1.3.18, 1.5.25, 1.2.7, 1.4.6

विभाग 2 — Consumer Behaviour चा सिद्धांत (Theory of Consumer Behaviour)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Utility = गरज भागवण्याची क्षमता (want-satisfying power); सापेक्ष, व्यक्तिनिष्ठ — व्यक्ती, वेळ, स्थान यांनुसार बदलते.	★	2.0.1
2	गरजा (Wants): necessaries · comforts · luxuries; comforts हे necessaries आणि luxuries यांच्या मधे येतात.	★	2.1.1
3	**TU = ∑MU; MU = TUn − TUn−1 = TU मधील भर; पहिल्या एककाला TU = MU.**	★★★	2.2.1, 2.3.4

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
4	MU घटते पण +ve → TU घटत्या दराने वाढते; MU = 0 → TU कमाल (satiation); MU −ve → TU घटते.	★★	2.2.2
5	Law of DMU: प्रत्येक अतिरिक्त एकक कमी भर घालते; MU (TU नव्हे) घटते; पहिले एकक सर्वाधिक देते; प्रत्येक गरज satiable असते.	★	2.3.1
6	Utility utils मध्ये मोजली जाते; MU analysis cardinal आहे.	★	2.3.2
7	DMU assumptions: एकसारखी प्रमाणित एकके · सवय, आवड, income अपरिवर्तित · सलग consumption · gold/cash ला लागू नाही.	★	2.3.3
8	**Consumer surplus (Marshall) = consumer जितके देण्यास तयार आहे – तो प्रत्यक्षात जितके देतो (सर्व discounts वजा करून).**	★★★	2.4.1, 2.4.2
9	**CS हा law of DMU पासून निघतो; MU = price होईपर्यंत खरेदी; marginal एककावर surplus शून्य.**	★★★	2.4.3, 2.3.5, 2.2.4
10	CS ↔ demand curve; demand curve च्या खालील आणि price line च्या वरील त्रिकोणी क्षेत्र.	★	2.4.4
11	Price ↑ → CS ↓ आणि price ↓ → CS ↑.	★★	2.4.5
12	CS च्या मर्यादा: अचूक मोजता येत नाही · necessaries साठी अनंत · substitutes चा परिणाम होतो.	★	2.4.6
13	IC analysis = preferences वर आधारित ordinal approach; Hicks & Allen.	★★	2.5.1
14	'More is better' (non-satiation) = monotonic preferences (पसंतीचा एकदिश क्रम).	★	2.5.2
15	IC = समान समाधान देणारी combinations (iso-utility); उजवीकडे खाली उतरतो.	★★	2.5.3
16	MRS = समाधान स्थिर ठेवून X ची Y शी अदलाबदल करण्याचा दर = ΔY/ΔX = MUx/MUy; घटता MRS → convex IC.	★★	2.5.4
17	**IC properties: खाली उतरतो · convex · कधीही छेदत नाहीत · उच्च = अधिक चांगला · axes ना कधीही स्पर्श करत नाही.**	★★★	2.5.5
18	**Perfect substitutes → सरळ रेषा; perfect complements → L-shaped (काटकोनी वळण).**	★★★	2.5.6
19	Budget line = price line; आत (K) = underspending; बाहेर (H) = unattainable.	★★	2.5.7
20	Intercept = income ÷ price; slope = Px/Py (सापेक्ष prices — relative prices).	★★	2.5.8, 2.5.9
21	Budget line shifts: income मधील बदल → समांतर; एका price मधील बदल → त्या axis वर rotation (price वाढल्यास खालचा IC).	★★	2.5.10
22	**Equilibrium: price line सर्वोच्च IC ला tangent; MRSxy = MUx/MUy = Px/Py; MUx/Px = MUy/Py.**	★★★	2.5.11, 2.5.12
23	IC श्रेष्ठ: measurability ची गरज नाही · अनेक वस्तू · money ची MU स्थिर गृहीत नाही · income आणि substitution effects वेगळे करते.	★	2.5.13
24	**SM बाहेरील: substitution effect = त्याच IC वरील movement; inferior goods → negative income effect; Giffen Engel curve खाली उतरतो.**	★★★	2.5.14, 2.5.15, 2.3.7

विभाग 3 — Supply

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Supply = दिलेल्या कालावधीत विविध prices ला producers देऊ करण्यास इच्छुक व सक्षम असलेली मात्रा; देऊ केलेली, विकली जाईलच असे नाही; एक flow.	★★	3.0.1, 3.0.2
2	Determinants: स्वत:ची price · संबंधित वस्तू · factor prices · technology · govt policy · competition · अपेक्षा · sellers ची संख्या (consumer preferences नव्हे).	★	3.1.1
3	Y ची price ↑ → X ची quantity supplied ↓ (production मधील substitutes).	★	3.1.2, 3.5.9
4	Law of supply: ceteris paribus, price–quantity यांचा सम (direct) संबंध; जास्त price = जास्त profit.	★	3.2.1, 3.2.2
5	Supply curve स्वत:च्या price व्यतिरिक्त प्रत्येक घटक स्थिर ठेवतो.	★	3.2.3
6	स्वत:च्या price मधील बदल = movement: expansion (price ↑) / contraction (price ↓).	★	3.3.1
7	इतर घटक = shift: उजवीकडे = increase, डावीकडे = decrease; नवीन firms → उजवीकडे; tax, wage costs → डावीकडे.	★★	3.4.1, 3.4.2, 3.2.4
8	**Es = %ΔQs ÷ %ΔP = (Δq/Δp) × (p/q), मूळ p आणि q; positive.**	★★★	3.5.1, 3.4.3
9	**मापन: point Es = (dq/dp) × (p/q); arc Es = (Q2 − Q1)/(Q2 + Q1) × (P2 + P1)/(P2 − P1).**	★★★	3.5.2, 3.5.3, 3.5.4
10	**Es = 0 → vertical (Y-axis ला समांतर), उदा. land; Es = ∞ → horizontal (X-axis ला समांतर).**	★★★	3.5.5, 3.5.7
11	0 < Es < 1 less elastic · Es > 1 greater elastic · Es = 1 unit (origin मधून जाणारी रेषा).	★★	3.5.6
12	Es कमी: वाढते costs, गुंतागुंतीचे production, कमी कालावधी, spare capacity नाही, दुर्मिळ inputs, साठवता न येणाऱ्या वस्तू.	★★	3.5.8
13	Equilibrium: Qd = Qs; market clearing price; Qd = Qs बीजगणिती पद्धतीने सोडवा.	★★	3.6.1, 3.6.2
14	Producer surplus: किमान supply price पेक्षा जास्त price; supply curve च्या वरील, price line च्या खालील क्षेत्र.	★	3.6.3
15	Demand ↓ + supply ↑ → price घटते, quantity अनिश्चित (SM मध्ये नाही).	★	3.6.4, 3.4.4
16	Short-run price = market price (फक्त PYQ).	★	3.6.5

प्रकरण 3

Production आणि Cost चा सिद्धांत (Theory of Production and Cost)

248 Scanner प्रश्न · 107 one-liners · 66 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: Production चा सिद्धांत (Theory of Production)

SM प्रकरण 3, विभाग 1, पृष्ठे 3.2 – 3.34

विषय 1.0 Production चा अर्थ (Meaning of Production)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 5 · RTP – · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.0.1	Economics मध्ये production म्हणजे utility ची निर्मिती किंवा त्यात भर — matter ची निर्मिती नव्हे, कारण माणूस matter निर्माण करू शकत नाही; तो फक्त आधीपासून असलेल्या गोष्टीचे रूपांतर करतो (सुतार लाकडाचे टेबलात रूपांतर करतो). मानवी गरजा भागवू शकणाऱ्या outputs मध्ये inputs चे रूपांतर करणारी कोणतीही आर्थिक क्रिया (economic activity) म्हणजे production.	Q1, Q4	PYQ 2018-May, 2021-Jan	1.0, p. 3.3
1.0.2	Production मध्ये goods सोबतच services ही येतात (doctors, lawyers, teachers, actors, dancers यांचे काम हे production आहे), पण घरात प्रेम आणि जिव्हाळ्यापोटी केलेले काम, स्वयंसेवी सेवा (voluntary services) किंवा स्वतःच्या उपभोगासाठी (self-consumption) तयार केलेल्या goods यांचा त्यात **समावेश होत नाही** — market मध्ये विनिमय करण्याचा हेतू (intention to exchange) हा production चा अनिवार्य घटक आहे.	Q3, Q5	PYQ 2019-May, 2024-Sep	1.0, pp. 3.3 – 3.4
1.0.3	प्रकरण 1 पाहा: business decisions आवश्यक असणाऱ्या मुद्द्यांत optimum output आणि कोणत्या price ला विकायचे, product market मध्ये कसे place करायचे, आणि त्यातील risks and uncertainties ना कसे तोंड द्यायचे — हे सर्व (all of these) येतात.	Q2	PYQ 2018-Nov	SM प्रकरण 3 विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त PYQ)

विषय 1.1 Factors of Production

41 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 38 · RTP 1 · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.1	Land, labour, capital आणि entrepreneurial ability हे चार factors किंवा resources goods and services चे production शक्य करतात; land ही निसर्गाची मोफत देणगी (free gift of nature) आहे, तर मानवी प्रयत्न (human endeavour) labour, capital आणि entrepreneurial skills मध्ये विभागले जातात.	Q27	PYQ 2025-Sep	1.1, p. 3.5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.2	Land ची सात वैशिष्ट्ये: free gift of nature; supply स्थिर (fixed) असतो; permanent, original and indestructible powers असलेली (Ricardo) — म्हणून नाशवंत (perishable) **नाही**; passive factor (active **नाही**); भौगोलिक अर्थाने immobile; multiple uses; heterogeneous — जमिनीचे कोणतेही दोन तुकडे सारखे नसतात (fertility आणि situation मध्ये ते वेगळे असतात), म्हणून homogeneous **नाही**.	Q2, Q11, Q14, Q16, Q21, Q24, Q37	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2018-Nov, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Jun, 2024-Jun, 2025-Jan, 2026-Sep	1.1.0, p. 3.6
1.1.3	Land चा supply स्थिर असतो: demand मध्ये कोणताही बदल झाला तरी अस्तित्वातील land चे प्रमाण बदलू शकत नाही, म्हणून economy च्या दृष्टिकोनातून त्याचा supply perfectly inelastic असतो (पण firm च्या दृष्टिकोनातून relatively elastic).	Q4, Q21	PYQ 2019-Nov, 2024-Jun	1.1.0 (ii), p. 3.6
1.1.4	Land हा passive factor आहे — त्यावर मानवी प्रयत्न केल्याशिवाय तो काहीही उत्पादन करत नाही; labour हा active factor आहे — त्याच्या सक्रिय सहभागाशिवाय land आणि capital कदाचित काहीच उत्पादन करू शकणार नाहीत.	Q8	PYQ 2021-Jul	1.1.0 (iv), p. 3.6; 1.1.1, p. 3.7
1.1.5	Labour म्हणजे economic reward साठी केलेले मानसिक किंवा शारीरिक श्रम (प्रेम आणि जिव्हाळ्यापोटी नव्हे). वैशिष्ट्ये: मानवी प्रयत्न (human effort); perishable (साठवता येत नाही); active factor; labourer पासून अविभाज्य (inseparable); heterogeneous; सर्व labour productive असेलच असे नाही; कमकुवत (दुर्बल) bargaining power — reserve price नसते; mobile (अडथळ्यांसह); labour च्या demand नुसार त्याच्या supply मध्ये जलद समायोजन (rapid adjustment) **होत नाही**.	Q18, Q33, Q36	PYQ 2023-Dec, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	1.1.1, pp. 3.6 – 3.8
1.1.6	Labourer ने कामाचे तास (hours of labour) आणि विश्रांतीचे तास (hours of leisure) यांत केलेल्या निवडीमुळे supply curve of labour ला backward-bending आकार मिळतो: wages वाढल्यावर तो आधी जास्त काम करतो, पण इच्छित उत्पन्न पातळी (desired level of income) ओलांडल्यानंतर तो अधिक पैशापेक्षा अधिक विश्रांती आणि leisure पसंत करतो.	Q35	MTP 2026-Apr S2	1.1.1, p. 3.8
1.1.7	Capital म्हणजे व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या wealth चा तो भाग जो wealth च्या पुढील production साठी वापरला जातो — 'produced means of production' किंवा 'man-made instruments of production'; ही income चा flow देणारी stock concept आहे, आणि (land आणि labour च्या उलट) primary factor नाही.	Q32	PYQ 2026-May	1.1.2, p. 3.8

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.8	Capital चे प्रकार: Fixed — टिकाऊ, कालांतराने अनेक services देते (tools, machines); Circulating — production मधील आपले कार्य एकाच वापरात पूर्ण करते आणि पुढील वापरासाठी उपलब्ध राहत नाही (seeds, fuel, raw materials); Real — physical goods; Human — कौशल्य आणि क्षमता (skill and ability); Tangible विरुद्ध Intangible (इंद्रियांना न जाणवणारे हक्क आणि लाभ: copyrights, goodwill, patent rights); Individual — वैयक्तिक मालमत्ता; Social — संपूर्ण समाजाच्या मालकीचे (रस्ते, पूल).	Q20, Q25, Q29, Q34, Q38	PYQ 2024-Jun, 2025-May, 2026-Jan, 2026-Sep; RTP 2026-May; MTP 2025-May S2	1.1.2, pp. 3.8 – 3.9
1.1.9	Entrepreneur हा land, labour आणि capital एकत्र आणतो (mobilises), त्यांना योग्य प्रमाणात जोडतो, production सुरू करतो आणि risks पत्करतो. Functions: (i) business enterprise सुरू करणे आणि resource co-ordination (पहिले आणि सर्वांत महत्त्वाचे); (ii) risk किंवा uncertainty bearing; (iii) innovations. नेहमीचे (routine) organisation आणि management — उदा. दैनंदिन production वर देखरेख — हे manager चे काम आहे, आवश्यक entrepreneurial function **नाही**.	Q9, Q30, Q39	PYQ 2021-Jul, 2026-Jan, 2026-Sep	1.1.3, pp. 3.10 – 3.11
1.1.10	Profit हे entrepreneur ला त्याच्या प्रयत्नांचे आणि risk-taking चे मिळणारे reward आहे — hired factors ना ठरलेले contractual rewards (labour ला wages, land साठी rent, capital वर interest) दिल्यानंतर उरणारा अनिश्चित surplus; त्याला profits मिळू शकतात किंवा losses ही होऊ शकतात.	Q12	PYQ 2022-Jun	1.1.3 (i), p. 3.11
1.1.11	Risk bearing हे entrepreneur चे सर्वांत महत्त्वाचे function आहे: जवळपास इतर सर्व functions पगारी managers कडे सोपवता (delegate) येतात, पण risk bearing नाही. Frank Knight: profit हे uncertainties (ज्यांचा insurance घेता येत नाही अशा risks) पत्करण्याचे reward आहे.	Q23	MTP 2024-Dec S1	1.1.3 (ii), pp. 3.11 – 3.12
1.1.12	Innovative entrepreneurship (innovation theory) ही Schumpeter यांची आहे: entrepreneur चे खरे function म्हणजे सतत innovations आणणे — नवीन कल्पना किंवा शोधाचा (invention) व्यापारी वापर (commercial application) (नवीन products, processes, raw-material sources, technology, business models, markets).	Q5, Q15, Q17, Q23	PYQ 2020-Nov (×2), 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2024-Dec S1	1.1.3 (iii), p. 3.12
1.1.13	Enterprise ची पाच उद्दिष्टे (objectives): Organic, Economic, Social, Human, National. Organic = टिकून राहण्याचे (survive) मूलभूत किमान उद्दिष्ट — enterprise तेव्हाच टिकते जेव्हा ती आपले costs वसूल होतील अशा price ला production आणि distribution करू शकते — आणि survival निश्चित झाल्यानंतर growth आणि expansion.	Q26, Q41	PYQ 2025-May, 2026-Sep	1.1.3, pp. 3.12 – 3.13

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.14	Accounting profit मधून फक्त explicit costs वजा होतात; economic profit मधून explicit **आणि** implicit costs (self-owned factors ची opportunity cost) वजा होतात, म्हणून economic profit सामान्यतः accounting profit पेक्षा कमी असतो.	Q19	PYQ 2023-Dec	1.1.3, p. 3.14
1.1.15	Human objectives मध्ये job contents मनोरंजक आणि आव्हानात्मक (interesting and challenging) करणे येते (तसेच fair deal, नवीन skills, decision-making मध्ये सहभाग); National objectives मध्ये skill formation ला हातभार लावण्यासाठी तरुणांना apprentices म्हणून प्रशिक्षण देणे येते (तसेच equal opportunity, national priorities, self-reliance).	Q31, Q40	PYQ 2026-May, 2026-Sep	1.1.3, pp. 3.15 – 3.16
1.1.16	Market ओळखल्यानंतर enterprise 4 P's ठरवते — Product, Promotion, Price आणि Place.	Q28	PYQ 2025-Sep	1.1.3 (marketing संबंधित समस्या — Problems relating to marketing), p. 3.19
1.1.17	*विषय 1.2 पाहा: AP = MP फक्त जिथे AP कमाल (maximum) असतो तिथेच; MP च्या कमाल बिंदूवर (point of inflexion) AP अजूनही MP पेक्षा कमी असतो — म्हणून 'when MP is maximum, AP equals MP' हे चुकीचे (false) विधान आहे.*	Q10	PYQ 2021-Dec	1.2.1, pp. 3.23 – 3.25
1.1.18	Profit-maximising output तिथे असतो जिथे MR = MC (प्रश्नातील 'output maximised' म्हणजे profit-maximising output).	Q13	PYQ 2022-Jun	SM प्रकरण 3 विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त PYQ); SM प्रकरण 4, p. 4.31 पाहा
1.1.19	Economies of large-scale production दोन प्रकारच्या असतात — internal आणि external.	Q7	PYQ 2021-Jan	SM प्रकरण 3 विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त PYQ); SM विभाग 2, 2.4, p. 3.48 पाहा
1.1.20	Disguised unemployment: ज्यांची marginal productivity शून्य किंवा जवळपास शून्य असते असे अतिरिक्त (surplus) workers, त्यामुळे त्यांना काढून टाकले तरी total output बदलत नाही.	Q3	PYQ 2019-May	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
1.1.21	Consumption हा सर्व production activities चा पाया आहे — मानवी गरजा भागवण्यासाठीच goods and services तयार केले जातात (ICAI चे keyed answer).	Q6	PYQ 2020-Nov	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
1.1.22	Long run मध्ये labour supply घटल्यास productive capacity कमी होते: output घटतो आणि aggregate price level वाढतो.	Q1	PYQ 2018-May	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
1.1.23	Investment multiplier k = ΔY/ΔI = 1/(1 – MPC), म्हणून MPC = 1 – 1/k; ΔI = ₹600 cr आणि ΔY = ₹1,800 cr असल्यास k = 3 आणि MPC = 2/3 — 'None of these'.	Q22	MTP 2024-Aug	SM प्रकरण 3 विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 1.2 Production Function

65 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 62 · RTP 1 · MTP 18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	Production function = inputs आणि output यांतील technical (technological) संबंध, Q = f(a, b, c, d ... n). Samuelson: तयार करता येणाऱ्या output चे कमाल प्रमाण आणि ते तयार करण्यासाठी लागणारे input यांतील संबंध — technical knowledge च्या दिलेल्या स्थितीत inputs च्या दिलेल्या प्रमाणातून मिळणारे maximum output; दिलेले output मिळवण्यासाठी लागणारे विविध inputs चे minimum प्रमाण अशीही त्याची व्याख्या करता येते.	Q13, Q25, Q44, Q47, Q59, Q62	PYQ 2020-Nov (×2), 2023-Jun, 2025-Jan, 2025-May, 2026-May; MTP 2025-Dec S1	1.2, p. 3.20; Summary, p. 3.33
1.2.2	Short run: किमान एका input चे प्रमाण अपरिवर्तित राहते (capital स्थिर असते); long run: production चे सर्व factors variable असतात. हा फरक calendar time चे माप नाही.	Q54	PYQ 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	1.2, p. 3.21
1.2.3	Cobb-Douglas (Paul H. Douglas आणि C.W. Cobb, USA) हे संपूर्ण American manufacturing साठीचे statistical production function आहे: output म्हणजे manufacturing production आणि inputs म्हणजे labour आणि capital. Q = K·L^a·C^(1–a), जिथे L = labour, C = capital, K आणि a = positive constants. Manufacturing production मधील वाढीत labour चा वाटा सुमारे 3/4 आणि capital चा सुमारे 1/4 होता.	Q16, Q41, Q55	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2025-Jan, 2025-Sep	1.2.0, pp. 3.21 – 3.22
1.2.4	एक variable input (labour) आणि इतर सर्व inputs स्थिर असताना, या law ला law of variable proportions, law of returns to a variable input किंवा law of diminishing returns म्हणतात; तो फक्त short run मध्ये लागू होतो (जेव्हा सर्व factors एकत्र बदलता येत नाहीत) — long run मध्ये नाही.	Q4, Q18, Q20, Q33	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2022-Jun, 2024-Sep	1.2.1, pp. 3.22, 3.24; Summary, p. 3.33
1.2.5	Marginal product = variable factor मधील प्रति unit बदलामुळे total product मध्ये होणारा बदल — इतर inputs अपरिवर्तित ठेवून variable input चे आणखी एक unit वापरल्याने मिळणारे अतिरिक्त output: MPn = TPn – TPn–1 (आलेखात, TP curve चा slope).	Q15, Q22, Q37	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2021-Jan, 2022-Dec; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.2.1, p. 3.23
1.2.6	Product-schedule numericals: MPn = TPn – TPn–1; TPn = TPn–1 + MPn (TP = MPs ची बेरीज); AP = TP ÷ variable factor चे units, म्हणून TP = AP × units. आधी संपूर्ण schedule पूर्ण करा, मग उत्तर वाचा. Diminishing marginal returns म्हणजे TP सतत लहान होत जाणाऱ्या वाढीने (increments) वाढतो (50, 90, 120, 140 → MP 50, 40, 30, 20).	Q9, Q10, Q11, Q12, Q28, Q29, Q30, Q39, Q40, Q42, Q43, Q51, Q52, Q53	PYQ 2019-Nov (×4), 2024-Jun (×3), 2024-Sep (×2), 2025-Jan (×3), 2025-Sep (×3)	1.2.1, p. 3.23 (Table 1)
1.2.7	AP–MP संबंध: AP वाढत असताना MP हा AP पेक्षा जास्त असतो; AP कमाल असताना MP हा AP इतका असतो (MP curve ही AP curve ला तिच्या कमाल बिंदूवर छेदते); AP घटत असताना MP हा AP पेक्षा कमी असतो.	Q17, Q50 (+ 1.1 Q10)	PYQ 2019-May, 2021-Jan, 2021-Dec, 2025-May, 2025-Sep	1.2.1, pp. 3.23 – 3.24

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.8	Law of variable proportions ची assumptions: technology दिलेली आणि अपरिवर्तित; काही inputs स्थिर ठेवलेले; जिथे factors ठरलेल्या प्रमाणातच (fixed proportions) वापरावे लागतात तिथे तो लागू होत नाही; फक्त physical inputs आणि outputs विचारात घेतले जातात (profitability नव्हे). 'All units of the variable factor are different' हे assumption **नाही**.	Q45	MTP 2025-Jan S2	1.2.1, p. 3.24
1.2.9	TP curve वरील point of inflexion ला MP कमाल असतो: त्याआधी TP वाढत्या दराने (increasing rate) वाढतो, त्यानंतर घटत्या दराने (diminishing rate) वाढतो — TP curve सपाट होऊ लागते आणि diminishing marginal returns सुरू होतात (MP घटतो पण positive राहतो; MP हा AP च्या आधीच घटू लागतो).	Q2, Q14, Q38, Q46, Q56	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2025-Sep; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.2.1 (Stage 1 — पहिला टप्पा), pp. 3.24 – 3.25
1.2.10	तीन stages — increasing, diminishing आणि negative returns. Stage 1: AP संपूर्ण काळ वाढतो, MP > AP, AP कमाल असतो तिथे संपतो. Stage 2: TP घटत्या दराने आपल्या कमाल पातळीपर्यंत वाढत राहतो; AP आणि MP दोन्ही घटत असतात पण positive; TP कमाल असतो तिथे MP = 0. Stage 3: TP घटतो, MP negative असतो, AP घटत असतो (MP पूर्णपणे AP च्या खाली असतो).	Q19, Q24, Q48, Q58, Q60, Q61, Q65	PYQ 2022-Jun (×2), 2023-Jun, 2025-May, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	1.2.1, pp. 3.25 – 3.27
1.2.11	Increasing returns ची कारणे: fixed factor चा अधिक पूर्ण (चांगला) वापर, fixed factor ची indivisibility आणि variable factor ची अधिक कार्यक्षमता (division of labour, specialisation); variable factor च्या तुलनेत fixed factor अपुरा पडतो (आणि imperfect substitutability) म्हणून diminishing returns सुरू होतात — 'limitation of the fixed factor' हे diminishing returns चे स्पष्टीकरण आहे, increasing returns चे नव्हे.	Q31	MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.2.1, pp. 3.25 – 3.26
1.2.12	Rational producer नेहमी Stage 2 मध्ये production करतो; Stages 1 आणि 3 हे 'economic absurdity' चे stages आहेत — Stage 3 मध्ये variable factor चा MP negative असतो, आणि Stage 1 मध्ये fixed factor चा सर्वोत्तम वापर होत नसतो.	Q35, Q58	PYQ 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	1.2.1, p. 3.27
1.2.13	Theory of production मध्ये laws of production (law of variable proportions / diminishing returns to a factor; returns to scale), production function आणि production optimisation च्या पद्धती येतात — factors चे least-cost combination हे production optimisation आहे, law of production नाही.	Q8	PYQ 2018-Nov	1.0, p. 3.4; 1.3, p. 3.31
1.2.14	Returns to scale = सर्व inputs एकाच प्रमाणात बदलले (scale मध्ये बदल) असता output चे वर्तन; ते फक्त long run मध्ये लागू होते, जेव्हा सर्व factors बदलता येतात — म्हणून production चा scale फक्त long period मध्येच बदलता येतो.	Q21, Q23, Q57, Q64	PYQ 2021-Jan, 2022-Dec, 2023-Jun, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S2	1.2.2, pp. 3.27 – 3.28; Summary, p. 3.34

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.15	Constant returns to scale: output सर्व inputs इतक्याच प्रमाणात वाढते — याला Linear Homogeneous Production Function असेही म्हणतात. Increasing: output प्रमाणापेक्षा अधिक वाढते. Decreasing: output प्रमाणापेक्षा कमी वाढते (management, co-ordination आणि control मधील अडचणी). Firm ला आधी increasing returns मिळतात, मग constant returns चा दीर्घ टप्पा, आणि मग decreasing returns.	Q3, Q26, Q34, Q36, Q49, Q64	PYQ 2018-May, 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-May; MTP 2024-Aug, 2026-Apr S2	1.2.2, pp. 3.28 – 3.29
1.2.16	Cobb-Douglas आणि returns to scale: मूळ रूपात constant returns (exponents a + (1–a) = 1); शिथिल रूप Q = K·L^a·C^b — a + b > 1 increasing, a + b = 1 constant, a + b < 1 decreasing returns to scale, म्हणून ते तिन्हींपैकी कोणतेही दाखवू शकते. उदा. Q = 4L^½K^⅔: ½ + ⅔ = 7/6 > 1 → increasing returns to scale.	Q1, Q7, Q27, Q63	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2023-Dec; MTP 2026-Apr S1	1.2.2, p. 3.29
1.2.17	External economies म्हणजे industry चा विस्तार होत असताना त्यातील प्रत्येक firm ला मिळणारे लाभ; internal economies सोबत ते increasing economies of scale (घटणारा LAC) निर्माण करतात. ICAI चे key 'increasing returns to scale' आहे.	Q5	PYQ 2018-May	SM प्रकरण 3 विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त PYQ); SM विभाग 2, 2.4, pp. 3.47 – 3.48 पाहा
1.2.18	Perfect competition मध्ये MR curve ही X-axis ला समांतर अशी आडवी (horizontal) रेषा असते.	Q6	PYQ 2018-Nov	SM प्रकरण 3 विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त PYQ); SM प्रकरण 4 पाहा
1.2.19	Very long period ला secular period असेही म्हणतात.	Q32	MTP 2024-Aug	SM प्रकरण 3 विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त MTP); SM प्रकरण 4, विभाग 1, p. 4.5 पाहा

विषय 1.3 Production चे इष्टतमीकरण (Production Optimisation)

12 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 7 · RTP 2 · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.1	Isoquant म्हणजे inputs ची ती सर्व combinations जी output ची समान पातळी निर्माण करू शकतात; isoquants ना equal-product curves, production indifference curves किंवा iso-product curves (product lines) असेही म्हणतात.	Q1, Q3, Q4, Q5, Q11	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2023-Dec, 2024-Jun, 2026-Jan	1.3, pp. 3.29 – 3.30
1.3.2	Isoquants negatively sloped, origin कडे convex (diminishing MRTS मुळे) आणि non-intersecting असतात — concave **नाही**. Indifference curves च्या उलट, isoquant वरील output मोजता (quantify) येते; उजवीकडे अधिक दूर असलेली curve अधिक output दाखवते.	Q2, Q9	PYQ 2020-Nov; RTP 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	1.3, p. 3.30

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.3	Iso-cost (equal-cost) line — याला budget line किंवा budget constraint line असेही म्हणतात — दिलेल्या खर्चात (outlay) firm विकत घेऊ शकणारी दोन factors ची पर्यायी combinations दाखवते; तिच्यावरील प्रत्येक बिंदूचा खर्च सारखाच असतो, आणि factor prices दिलेल्या असताना (inputs मधील स्थिर विनिमय दर — constant rate of exchange) ती सरळ रेषा (straight line) असते.	Q6, Q8, Q10	PYQ 2025-May; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	1.3, pp. 3.30 – 3.31
1.3.4	Producer's equilibrium (least-cost combination): जिथे iso-cost line दिलेल्या isoquant ला स्पर्श करते (tangent) तो बिंदू. स्पर्शबिंदूवर (tangency) slopes समान असतात — MRTS_LK (= MP_L/MP_K) = P_L/P_K, म्हणजेच MP_L/P_L = MP_K/P_K.	Q12	MTP 2025-Aug S1	1.3, pp. 3.31 – 3.32 (फक्त tangency; price-ratio च्या अटी SM मध्ये नाहीत)
1.3.5	MRTS_LK = MP_L/MP_K; म्हणून MRTS_LK = 2 असल्यास MP_K/MP_L = 1/2.	Q7	MTP 2024-Aug	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); SM मध्ये फक्त diminishing MRTS चा उल्लेख आहे, 1.3, p. 3.30

विभाग 2: Cost चा सिद्धांत (Theory of Cost)

SM प्रकरण 3, विभाग 2, पृष्ठे 3.35 – 3.54

विषय 2.0 Cost च्या संकल्पना (Cost Concepts)

31 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 25 · RTP 3 · MTP 12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.0.1	Accounting costs म्हणजे explicit costs — entrepreneur ने उत्पादक factors च्या पुरवठादारांना केलेली रोख देयके (cash payments): कामावर ठेवलेल्या workers ना wages, raw materials, fuel and power च्या किंमती, भाड्याने घेतलेल्या इमारतीचे rent आणि घेतलेल्या कर्जावरील interest. हे आधीच झालेले आणि financial statements मध्ये नोंदवलेले खर्च असतात; त्यात implicit costs येत नाहीत.	Q9, Q15, Q29	PYQ 2023-Dec, 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	2.0, pp. 3.35 – 3.36
2.0.2	Economic costs मध्ये accounting (explicit) costs आणि implicit costs दोन्ही येतात — म्हणून economic cost ही accounting cost पेक्षा वेगळी आणि जास्त असते (accounting cost ही economic cost पेक्षा कमी असते).	Q2, Q4, Q7, Q8	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Jun	2.0, p. 3.36
2.0.3	Implicit costs म्हणजे entrepreneur च्या स्वतःच्या मालकीच्या आणि त्याच्या स्वतःच्या business मध्ये वापरलेल्या factors चे costs: (1) त्याने गुंतवलेल्या money capital वरील normal return (interest on own capital); (2) आपल्या सेवा इतरत्र विकून त्याला मिळू शकले असते ते wages किंवा salary. Self-owned input साठी explicit cost शून्य असतो; त्याचा cost implicit असतो.	Q10, Q13, Q22	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May, 2019-May, 2024-Jun; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	2.0, p. 3.36

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.0.4	Own capital चा implicit cost = गुंतवलेले capital × normal market rate of return (₹50,000 × 10% = ₹5,000); प्रश्नात दिलेला production चा explicit cost या आकड्याशी असंबद्ध (irrelevant) आहे.	Q24 (+ 2.1 Q4)	PYQ 2025-Sep (×2)	2.0, p. 3.36
2.0.5	Normal profit हा implicit costs चा भाग आहे; normal profits मिळवण्यासाठी entrepreneur ला आपला economic cost (explicit + implicit, म्हणजेच normal profit सह) भरून काढावा लागतो — म्हणूनच परीक्षेतील रिकाम्या जागेचे उत्तर 'Total economic cost = explicit + implicit + normal profit'.	Q3, Q6, Q23	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun; RTP 2025-Jan	2.0, p. 3.36
2.0.6	Total revenue फक्त explicit + implicit costs भरून काढत असेल तर economic profit शून्य असतो (फक्त normal profit) — परीक्षेच्या भाषेत price = (minimum) ATC; revenue त्यापेक्षा जास्त असेल तेव्हाच supernormal (abnormal) profit निर्माण होतो. प्रति unit economic cost = (explicit cost + own capital वरील normal return) ÷ output, उदा. (₹25,000 + ₹1,50,000 चे 10%) ÷ 500 = ₹80, म्हणून supernormal profit फक्त ₹80 पेक्षा जास्त price ला (₹82).	Q27 (+ 2.4 Q12)	PYQ 2026-May (×2)	2.0, p. 3.36 ('P = minimum ATC' हे प्रकरण 4 मधील आहे)
2.0.7	Accounting (business) profit = TR − explicit costs; economic profit = TR − explicit − implicit costs. म्हणून implicit cost = business profit − economic profit, आणि owned resources ना opportunity cost असते तेव्हा economic profit हा accounting profit पेक्षा कमी असतो.	Q5, Q21	PYQ 2021-Jan; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Jan S2	2.0, p. 3.36 (profit ची सूत्रे (formulae) व्युत्पादित; SM मध्ये दिलेली नाहीत)
2.0.8	Outlay costs मध्ये wages, materials, rent, interest इत्यादींवर निधीचा प्रत्यक्ष खर्च (actual expenditure of funds) होतो; त्यात आर्थिक खर्च होत असल्याने त्यांची नोंद books of account मध्ये होते.	Q11, Q31	PYQ 2024-Jun, 2026-Sep	2.0, p. 3.36
2.0.9	Opportunity cost म्हणजे सोडून दिलेल्या पुढील सर्वोत्तम पर्यायी संधीची (next best alternative opportunity foregone) किंमत (निवड करताना आपण जे सोडतो ते); ती त्यागलेल्या पर्यायांशी (sacrificed alternatives) संबंधित असते, सामान्यतः books of account मध्ये **नोंदवली जात नाही**, आणि दीर्घकालीन cost calculations मध्ये उपयुक्त असते (उदा. उच्च शिक्षणासाठी सोडून दिलेली कमाई — earnings foregone). ती marginal, variable किंवा fixed cost नाही.	Q14, Q17, Q25 (+ 2.1 Q1)	PYQ 2018-May, 2026-Jan; RTP 2024-Sep; MTP 2024-Aug	2.0, pp. 3.36 – 3.37
2.0.10	Incremental cost म्हणजे एखाद्या business decision मुळे होणारा अतिरिक्त cost — product line बदलणे, जीर्ण (worn-out) machinery बदलणे, नवीन production facility खरेदी करणे किंवा clients चा नवीन संच मिळवणे.	Q26	PYQ 2026-May	2.0, p. 3.37

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.0.11	Sunk costs एकदाच कायमचे झालेले असतात आणि वसूल करता येत नाहीत (उलटवता न येणाऱ्या पूर्वीच्या बांधिलकी — past commitments) — उदा. आधीच केलेला advertising खर्च, R&D, specialised equipment, railway lines सारख्या fixed facilities; त्या entry मधील महत्त्वाचा अडथळा (barrier to entry) असतात.	Q20, Q30	PYQ 2023-Dec, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	2.0, pp. 3.37 – 3.38
2.0.12	Sunk-cost numerical: फक्त SM मधील sunk बाबी जोडा — R&D ₹150 cr + advertisement ₹5 cr = ₹155 cr; fuel and power आणि wages हे चालू (variable) costs आहेत आणि rent हा fixed cost आहे, सूचीतील sunk cost नाही (ICAI चे key ₹164 cr मध्ये rent ला sunk मानले आहे).	Q16	PYQ 2024-Sep	2.0, pp. 3.37 – 3.38
2.0.13	Sunk costs वसूल करता येत नसल्याने (त्यांची opportunity cost शून्य असते), economic decisions मध्ये त्या relevant नसतात — A आणि R दोन्ही खरे, R हे A चे स्पष्टीकरण देते.	Q18	MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); व्याख्या 2.0, p. 3.37 वर
2.0.14	Operations चालू असेपर्यंत fixed costs टाळता येत नाहीत — फक्त पूर्ण बंद (complete close-down) केल्यासच टळतात; काही (shut down costs, उदा. जुनी machines साठवणे) operations स्थगित झाल्यानंतरही चालू राहतात. 'never zero even when production stops' या cost चे key 'supplementary cost' आहे (= fixed/overhead cost; SM मधील term नाही).	Q12	MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	2.0, p. 3.38; 2.2, pp. 3.39 – 3.40
2.0.15	Variable costs हे output चे function असतात — casual labourers चे wages, raw materials आणि output नुसार बदलणारे सर्व inputs; factory rent, insurance आणि salaried staff हे fixed costs आहेत.	Q28	PYQ 2026-May	2.0, p. 3.38; 2.2, p. 3.40
2.0.16	*विषय 2.2 पाहा: output च्या एका टप्प्यात स्थिर राहणारे आणि दिलेली मर्यादा ओलांडताच अचानक नव्या उच्च पातळीवर उडी घेणारे costs म्हणजे stair-step variable costs.*	Q1	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May	2.2, p. 3.41
2.0.17	*विषय 2.4 पाहा (प्रकरण 4 मधील भाग): shut-down point ला P = minimum AVC, TR = TVC आणि firm चा loss TFC इतका असतो.*	Q19	MTP 2024-Dec	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 2.1 Cost Function

8 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP 1 · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	Cost function म्हणजे product चा cost आणि cost चे विविध determinants यांतील गणितीय (functional) संबंध; तो cost आणि output यांतील संबंध व्यक्त करतो, production function आणि inputs च्या market supply वरून मिळतो, आणि cost curves द्वारे मांडला जातो — cost curves चा आकार cost function वर अवलंबून असतो.	Q2, Q3	RTP 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	2.1, p. 3.39

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.2	Cost चे determinants (independent variables): factors ची price, output चा आकार, technology, capacity utilisation ची पातळी, efficiency आणि time period — firm च्या स्वतःच्या output ची price ही त्याच्या cost function चा determinant नाही.	Q7	MTP 2025-Apr S1	2.1, p. 3.39
2.1.3	Cost function मध्ये TFC हे constant term असते (Q शिवायचा भाग) आणि प्रत्येक output ला सारखेच असते: TC = 2,000 + 15Q − 6Q² + Q³ वरून कोणत्याही Q ला TFC = 2,000.	Q8	MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S1	2.2, pp. 3.39, 3.42
2.1.4	*विषय 2.0 पाहा: opportunity cost म्हणजे सोडून दिलेला पुढील सर्वोत्तम पर्याय — ती marginal, variable किंवा total fixed cost नाही (none of these).*	Q1	PYQ 2018-May	2.0, p. 3.36
2.1.5	*विषय 2.0 पाहा: implicit cost = ₹50,000 × 10% = ₹5,000 (विषय 2.0 Q24 ची दुहेरी नोंद).*	Q4	PYQ 2025-Sep	2.0, p. 3.36
2.1.6	*विषय 2.2 पाहा: शून्य output ला TFC = TC (₹270); AVC = (TC − TFC) ÷ Q = (610 − 270) ÷ 4 = ₹85; AFC = TFC ÷ Q = 270 ÷ 3 = ₹90.*	Q5, Q6	PYQ 2026-Jan (×2)	2.2, pp. 3.42 – 3.43

विषय 2.2 Short Run Total Cost

60 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 50 · RTP 2 · MTP 16

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	Short run: फक्त variable factors बदलता येतात, fixed factors अपरिवर्तित राहतात; long run: सर्व factors चे प्रमाण बदलता येते — long run मध्ये सर्व factors (आणि म्हणून सर्व costs) variable होतात.	Q38	MTP 2024-Dec	2.2, p. 3.39
2.2.2	Variability नुसार costs fixed, variable आणि semi-variable असतात; semi-variable costs पूर्णपणे variable ही नसतात आणि पूर्णपणे fixed ही नसतात (उदा. electricity: fixed charge अधिक consumption charge). म्हणून ज्या wage bill चा फक्त काही भागच कमी (dismiss) करता येतो, तो अंशतः fixed आणि अंशतः variable असतो.	Q37, Q50	PYQ 2026-May; MTP 2024-Dec	2.2, p. 3.40
2.2.3	Stair-step variable costs output च्या ठरावीक टप्प्यात स्थिर राहतात, पण output दिलेली मर्यादा ओलांडताच अचानक नव्या उच्च पातळीवर उडी घेतात (उदा. अतिरिक्त foreman चा पगार).	Q36 (+ 2.0 Q1)	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May, 2024-Sep	2.2, p. 3.41
2.2.4	Variable costs output मधील बदलांनुसार बदलतात — production वाढेल तसे ते सतत वाढतात, तर output कमी असो वा जास्त, fixed costs ठरावीक रक्कमच राहतात.	Q27	PYQ 2022-Jun	2.2, pp. 3.39 – 3.40, 3.42
2.2.5	TC = TFC + TVC; म्हणून TVC = TC − TFC आणि TFC = TC − TVC — प्रत्येक output ला TC आणि TVC curves मधील उभे अंतर (vertical distance) TFC इतके असते (त्यांचे slopes सारखे असतात).	Q6, Q12, Q17, Q24	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jul; MTP 2025-Apr S1	2.2, p. 3.42

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.6	TFC curve: Y-axis पासून सुरू होणारी आडवी सरळ रेषा; TVC curve: origin पासून सुरू होते आणि आधी घटत्या दराने, मग वाढत्या दराने वाढते (inverse-S), कारण आधी increasing आणि मग diminishing returns — diminishing returns लागू झाल्यावर TVC वाढत्या दराने वाढतो.	Q33, Q41	MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1	2.2, p. 3.42
2.2.7	AFC = TFC ÷ Q; TFC स्थिर असल्याने output वाढेल तसा AFC सतत घटतो — तो संपूर्ण लांबीत खालच्या दिशेने (डावीकडून उजवीकडे) उतरतो आणि X-axis ला कधीच स्पर्श करत नाही, कारण AFC शून्य होऊ शकत नाही. सतत घटणारी आणि कधीच U-shaped नसणारी short-run curve हीच आहे.	Q1, Q2, Q4, Q7, Q13, Q20, Q39, Q40, Q57	PYQ (CPT) 2017-Dec, 2018-May (×2), 2018-Nov, 2019-Nov, 2021-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec (×2), 2025-Apr S1, 2026-Apr S1	2.2, p. 3.42
2.2.8	AFC numericals: शून्य output ला TFC = TC (किंवा AFC × Q); नव्या output ला AFC = TFC ÷ Q — उदा. 6 units ला AFC ₹20 → TFC ₹120 → 3 units ला ₹40, 4 units ला ₹30.	Q3, Q5, Q14, Q21, Q29, Q45, Q59	PYQ (CPT) 2016-Decc, 2018-May (×2), 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Dec, 2025-May, 2026-Sep	2.2, p. 3.42
2.2.9	AVC = TVC ÷ Q (तसेच = ATC − AFC); variable factors च्या increasing returns मुळे तो normal capacity output पर्यंत घटतो, मग diminishing returns मुळे वाढतो — AFC घटत असतानाही.	Q43, Q55	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	2.2, pp. 3.42 – 3.43
2.2.10	AVC numericals: TVC = TC − TFC (शून्य output ला TFC = TC) आणि AVC = TVC ÷ Q; किंवा AVC = ATC − AFC, जिथे AFC = TFC ÷ Q.	Q9, Q15, Q28, Q35, Q47, Q48, Q51	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2022-Dec, 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep, 2026-May	2.2, pp. 3.42 – 3.43
2.2.11	ATC = AFC + AVC = TC ÷ Q; AFC मधील घट AVC मधील वाढीपेक्षा जास्त असेपर्यंत तो घटतो, minimum गाठतो आणि मग वाढतो — 'U'-shaped curve. जास्त output ला ATC आणि AVC एकमेकांच्या जवळ येतात, कारण AFC हा ATC चा तुलनेने लहान भाग बनतो.	Q19, Q34	PYQ (CPT) 2017-Dec, 2021-Jan, 2024-Sep; MTP 2025-May S2	2.2, p. 3.43
2.2.12	ATC numericals: ATC = (TFC + TVC) ÷ Q, उदा. (₹800 + ₹2,000) ÷ 5 = ₹560; TC स्वतः = TFC + TVC (₹500 + ₹2,100 = ₹2,600).	Q18, Q30, Q52	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2021-Jan, 2024-Jun, 2026-May	2.2, pp. 3.42 – 3.43
2.2.13	Marginal cost म्हणजे आणखी एक unit तयार केल्याने total cost मध्ये होणारी भर: MCn = TCn − TCn−1 (= TVCn − TVCn−1); अनेक units च्या टप्प्यावर MC = ΔTC ÷ ΔQ, उदा. (₹320 − ₹220) ÷ 10 = ₹10.	Q16, Q22, Q30, Q49, Q53, Q60	PYQ 2020-Nov, 2021-Jul, 2024-Jun, 2025-May, 2026-May, 2026-Sep	2.2, pp. 3.43 – 3.44
2.2.14	Marginal cost ही fixed cost वर अवलंबून नसते — ती फक्त variable cost मधील बदलांमुळे होते, म्हणून ती थेट TVC वरून काढता येते; MC = ΔTC ÷ ΔQ (TC स्वतः नव्हे), तर TC = AC × Q. Fixed cost मधील बदलामुळे short-run MC वाढू शकत नाही.	Q25, Q26, Q54, Q56	PYQ 2021-Dec, 2022-Jun; RTP 2025-Sep; MTP 2025-May S2	2.2, pp. 3.43 – 3.44

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.15	Law of variable proportions मुळे MC curve 'U'-shaped असते: ती घटते, TC curve च्या point of inflexion ला minimum गाठते, मग वाढते — diminishing marginal returns म्हणजे increasing marginal cost.	Q11	PYQ 2019-May	2.2, p. 3.44
2.2.16	Cost table मध्ये जिथे MC घटायचा थांबतो आणि वाढू लागतो तिथे diminishing marginal returns सुरू होतात: MC 135, 120, 105, 90, 105 → 4 आणि 5 units दरम्यान; MC 110, 100, 90, 104 → 3 आणि 4 units दरम्यान.	Q23, Q46	PYQ 2021-Jul, 2025-May	2.2, p. 3.44
2.2.17	AC–MC: (1) AC घटत असताना MC हा AC पेक्षा कमी असतो; (2) AC वाढत असताना MC हा AC पेक्षा जास्त असतो; (3) AC minimum असताना MC = AC — MC हा AC (आणि AVC) ला त्याच्या minimum (optimum) बिंदूवर छेदतो, म्हणून MC आपला minimum AVC आणि AC च्या आधीच गाठतो, नेहमी. 'AC falling ⇒ MC must fall' हे चुकीचे आहे.	Q8, Q10, Q32, Q42, Q58	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2026-Apr S2	2.2, p. 3.45; Fig. 10, p. 3.43
2.2.18	Fig. 10 वाचताना: MC ही AVC आणि ATC ला त्यांच्या minima वर छेदणारी तीव्र U आहे; ATC ही AVC च्या वर असते (अंतर = AFC, output वाढेल तसे कमी होणारे); AFC ही सतत घटणारी सर्वांत खालची curve आहे.	Q31	PYQ 2024-Jun	2.2, Fig. 10, p. 3.43
2.2.19	*विषय 2.4 पाहा: increasing returns to scale हे internal economies मधून येतात — specialised machinery, bulk-purchase discounts आणि division of labour चे अधिक प्रमाण (all of the above).*	Q44	MTP 2025-Jan S2	2.4, pp. 3.48 – 3.49

विषय 2.3 Long Run Average Cost Curve

9 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 6 · RTP 2 · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	Short run average cost curves (SACs) ना 'plant curves' असेही म्हणतात — प्रत्येक curve plant च्या दिलेल्या आकाराशी संबंधित असते.	Q8	PYQ 2025-Sep	2.3, p. 3.45
2.3.2	LAC curve ही 'envelope curve' आहे: ती प्रत्येक SAC ला स्पर्श (tangent) करते आणि SACs च्या समूहाला खालून वेढते (envelopes/supports) — पण त्यांच्या minimum points ना स्पर्श करत नाही.	Q3, Q5, Q7 (+ 2.4 Q9)	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan; RTP 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	2.3, pp. 3.46 – 3.47
2.3.3	LAC curve ही 'planning curve' आहे: firm short run मध्ये काम करते आणि long run साठी planning करते, दिलेले output शक्य तितक्या कमी cost ला तयार करणारा plant size LAC वरून निवडते.	Q2	PYQ 2023-Jun; MTP 2025-Aug S1	2.3, p. 3.47

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.4	LAC चा 'U' आकार returns to scale मुळे असतो, variable factor ratio मुळे नव्हे: increasing returns to scale (inputs पेक्षा output जास्त वाढणे) — internal आणि external economies मधून — LAC घटवतात; decreasing returns — internal आणि external diseconomies of scale मधून — तो वाढवतात.	Q1, Q4, Q9 (+ 2.4 Q4)	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2024-Jun; MTP 2025-May S2	2.3, p. 3.47
2.3.5	Economies of scope: firm एकापेक्षा जास्त product तयार करते तेव्हा average total cost मध्ये होणारी घट.	Q6	MTP 2025-Jan S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 2.4 Economies & Diseconomies of Scale

17 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 9 · RTP 4 · MTP 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.1	Internal economies firm ने आपले output वाढवल्यावर त्या firm लाच मिळतात — त्या firm च्या आतच endogenous factors मुळे निर्माण होतात आणि फक्त विस्तार करणाऱ्या firm लाच उपलब्ध असतात; external economies म्हणजे उद्योगाच्या (industry) विस्तारामुळे त्यातील प्रत्येक सदस्य firm ला मिळणारे लाभ.	Q7	RTP 2024-Sep	2.4, p. 3.48
2.4.2	सुरुवातीला firm ला internal economies of scale मिळतात आणि एका ठरावीक मर्यादेनंतर तिला internal diseconomies of scale सोसाव्या लागतात.	Q8	PYQ 2025-Jan	2.4, p. 3.48
2.4.3	Internal economies: technical (specialised machinery, superior techniques, division of labour आणि specialisation), managerial, commercial (materials साठी bulk orders, advertising, by-products ची विक्री), financial आणि risk-bearing; skilled labour चा पुरवठा आणि localisation of industry या external आहेत, internal नाहीत.	Q11, Q14, Q15 (+ 2.2 Q44)	PYQ 2026-Jan; RTP 2025-May, 2025-Dec, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2	2.4, pp. 3.48 – 3.50
2.4.4	External economies उद्योगाच्या विस्तारातून निर्माण होतात: (1) स्वस्त raw materials आणि capital equipment; (2) technological external economies; (3) skilled labour चा विकास; (4) ancillary industries ची वाढ; (5) अधिक चांगल्या transportation आणि marketing सुविधा; (6) economies of information.	Q3, Q6, Q15, Q17	PYQ 2020-Nov, 2023-Jun; RTP 2025-May, 2025-Dec, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S2	2.4, pp. 3.50 – 3.51
2.4.5	*विषय 2.3 पाहा: increasing returns to scale (output ची वाढ inputs पेक्षा अधिक) internal आणि external economies यांच्या एकत्रित परिणामातून येतात — firm ला दोन्हींचा लाभ एकाच वेळी (simultaneously) मिळू शकतो.*	Q4, Q16	PYQ 2020-Nov; MTP 2026-Apr S1	2.3, p. 3.47 ('simultaneously ' हा SM मधील शब्द नाही)
2.4.6	External diseconomy: उद्योगाचा विस्तार होत जातो तसतशी inputs ची वाढती demand factor prices वर नेते; उलट, input demand घटल्यास input prices खाली येतात.	Q13	MTP 2025-Apr S1	2.4, pp. 3.51 – 3.52
2.4.7	*विषय 2.3 पाहा: LAC U-shaped असते आणि तिला envelope curve असेही म्हणतात (दोन्ही).*	Q9	MTP 2025-Jan S2	2.3, p. 3.47

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.8	*विषय 2.0 पाहा: supernormal profit साठी price प्रति-एकक economic cost पेक्षा जास्त असावी लागते — (₹25,000 + ₹1,50,000 चे 10%) ÷ 500 = ₹80, म्हणून ₹82.*	Q12	PYQ 2026-May	2.0, p. 3.36
2.4.9	प्रकरण 4 मधील मजकूर: short run मध्ये तोट्यात चालणारी firm P ≥ AVC असेपर्यंत production चालू ठेवते आणि P < AVC झाल्यावर बंद (shut down) करते; shut-down point म्हणजे P = minimum AVC (TR = TVC, तोटा = TFC).	Q1, Q2, Q5 (+ 2.0 Q19)	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2022-Dec; MTP 2024-Dec	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
2.4.10	विभाग 3.1 (production) पाहा: returns to scale म्हणजे सर्व inputs एकाच प्रमाणात बदलल्यावर output मध्ये होणारा बदल; एकाच input चे एक अतिरिक्त एकक वापरल्याने output मध्ये होणारा बदल म्हणजे त्याचे marginal product (answer key मध्ये 'returns to scale').	Q10	MTP 2025-Jan S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

भाग B — प्रकरण 3 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 56% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — Production चा सिद्धांत (Theory of Production)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Production = utility ची निर्मिती/भर, matter (पदार्थ) ची निर्मिती कधीच नाही.	★	1.0.1
2	Production मध्ये services (doctors, actors) येतात; प्रेम-जिव्हाळ्यापोटी केलेले काम, voluntary services, self-consumption वगळले जातात — market मध्ये exchange करण्याचा हेतू आवश्यक आहे.	★	1.0.2
3	चार factors: land, labour, capital, entrepreneurial ability.	★	1.1.1
4	**Land (7): free gift (निसर्गाची देणगी) · fixed supply · permanent/indestructible (Ricardo) · passive · immobile · multiple uses · heterogeneous. Perishable, active किंवा homogeneous नाही.**	★★★	1.1.2, 1.1.4
5	Land ची supply: संपूर्ण economy साठी perfectly inelastic; एका firm साठी relatively elastic.	★	1.1.3
6	Labour: perishable · active · श्रमिकापासून वेगळे न करता येणारे (inseparable) · heterogeneous · सर्व labour productive नसते · कमकुवत bargaining power · mobile · supply मध्ये झटपट बदल (rapid adjustment) नाही.	★★	1.1.5
7	Backward-bending labour supply: अपेक्षित उत्पन्न गाठल्यानंतर अधिक पैशापेक्षा leisure (विश्रांती) ला प्राधान्य.	★	1.1.6
8	Capital = पुढील wealth च्या production साठी वापरली जाणारी wealth; produced means of production; stock concept.	★	1.1.7
9	**Fixed = सेवांची मालिका (series of services); Circulating = एकदाच वापर (बियाणे, इंधन, raw materials); Intangible = goodwill, patents, copyrights; Social = रस्ते, पूल.**	★★★	1.1.8
10	Entrepreneur: initiating आणि resource co-ordination (पहिले कार्य) · risk/uncertainty bearing · innovations — दैनंदिन देखरेख (day-to-day supervision) नव्हे.	★★	1.1.9
11	Profit = contractual payments दिल्यानंतर entrepreneur ला मिळणारा अनिश्चित उर्वरित (residual) मोबदला.	★	1.1.10
12	Risk bearing = सर्वांत महत्त्वाचे कार्य (ते दुसऱ्यावर सोपवता येत नाही); Knight: profit हा uncertainty चा मोबदला आहे.	★	1.1.11
13	Schumpeter: innovation = entrepreneur चे खरे कार्य; 'innovative entrepreneurship'.	★★	1.1.12
14	उद्दिष्टे (Objectives): Organic (costs वसूल करून टिकून राहणे → growth) · Economic · Social · Human · National.	★	1.1.13
15	Accounting profit = TR – explicit costs; economic profit मध्ये implicit costs सुद्धा वजा केल्या जातात → सामान्यत: कमी.	★	1.1.14
16	Human: कामाचे स्वरूप (job contents) रंजक आणि आव्हानात्मक; National: कौशल्य-निर्मितीसाठी (skill formation) apprentices ना प्रशिक्षण.	★	1.1.15

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
17	4 P's (चार P): Product, Promotion, Price, Place.	★	1.1.16
18	या विभागाबाहेरील: MR = MC (प्रकरण 4); economies of scale internal आणि external (विभाग 2); MPC = 1 − 1/k.	★★	1.1.18, 1.1.19, 1.1.23
19	**Production function = inputs → output यांतील तांत्रिक संबंध (technical relationship); Samuelson: दिलेल्या technology मध्ये दिलेल्या inputs पासून कमाल output; किंवा दिलेल्या output साठी किमान inputs.**	★★★	1.2.1
20	Short run: किमान एक input fixed; long run: सर्व inputs variable.	★	1.2.2
21	Cobb-Douglas: Q = K·L^a·C^(1−a); US manufacturing; inputs labour आणि capital; labour ≈ 3/4, capital ≈ 1/4.	★★	1.2.3
22	Law of variable proportions = law of diminishing returns = returns to a variable input; फक्त short run.	★★	1.2.4
23	**MPn = TPn − TPn−1 (TP चा slope); AP = TP ÷ units; TP = ΣMP = AP × units — आधी schedule तयार करा.**	★★★	1.2.5, 1.2.6
24	AP वाढत असताना → MP > AP; AP कमाल → MP = AP; AP घटत असताना → MP < AP.	★★	1.2.7, 1.1.17
25	LVP ची गृहीतके (assumptions): technology अपरिवर्तित · काही input fixed · fixed proportions नाहीत · फक्त भौतिक (physical) परिमाणांत.	★	1.2.8
26	**Point of inflexion → MP कमाल; TP सपाट होऊ लागणे (flattening) → diminishing marginal returns सुरू.**	★★★	1.2.9
27	**टप्पे (Stages): increasing · diminishing · negative returns; TP घटते आणि MP < 0 फक्त Stage 3 मध्ये; Stage 2 चा शेवट TP कमाल असताना (MP = 0).**	★★★	1.2.10
28	Increasing returns: fixed factor चा पूर्ण वापर आणि indivisibility, variable factor ची कार्यक्षमता (efficiency); diminishing: fixed factor अपुरा.	★	1.2.11
29	Rational producer: फक्त Stage 2; Stages 1 आणि 3 = 'economic absurdity'.	★★	1.2.12
30	Laws of production ≠ least-cost combination (ते production optimisation आहे).	★	1.2.13
31	Returns to scale: सर्व inputs एकाच प्रमाणात बदलतात; फक्त long run.	★★	1.2.14
32	**CRS = linear homogeneous production function; IRS > प्रमाणशीर (proportionate); DRS < प्रमाणशीर; क्रम IRS → दीर्घ CRS → DRS.**	★★★	1.2.15
33	Cobb-Douglas: a + b > 1 IRS, = 1 CRS, < 1 DRS; मूळ स्वरूपात CRS गृहीत धरले होते.	★★	1.2.16
34	Secular period = अतिदीर्घ कालावधी (very long period) (प्रकरण 4).	★	1.2.19
35	Isoquant = equal-product / iso-product curve: समान output देणारे संयोग (combinations).	★★	1.3.1
36	Isoquants: ऋण उतार (negatively sloped), origin कडे बहिर्वक्र (convex to origin) (diminishing MRTS), परस्परांना छेदत नाहीत (non-intersecting).	★★	1.3.2

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
37	Iso-cost = budget line: दिलेल्या खर्चात (outlay) खरेदी करता येणारे संयोग; दिलेल्या factor prices ला सरळ रेषा.	★★	1.3.3
38	Least-cost combination: isoquant, iso-cost ला स्पर्श करते (tangent); MRTS_LK = MP_L/MP_K = P_L/P_K.	★	1.3.4, 1.3.5

विभाग 2 — Cost चा सिद्धांत (Theory of Cost)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Accounting cost = explicit = रोख देणी (wages, materials, fuel, rent, कर्जावरील व्याज); books मध्ये नोंदवली जाते.	★★	2.0.1
2	Economic cost = explicit + implicit (दोन्हींची बेरीज); accounting cost < economic cost.	★★	2.0.2
3	**Implicit = स्वतःच्या capital वरील normal return + entrepreneur चा सोडून दिलेला पगार (foregone salary); स्वतःचे input → explicit cost शून्य; ₹ capital × normal rate.**	★★★	2.0.3, 2.0.4
4	Normal profit हा implicit cost चा भाग आहे; TR = explicit + implicit → economic profit शून्य; supernormal फक्त त्याहून अधिक असल्यास.	★★	2.0.5, 2.0.6
5	Accounting profit = TR − explicit; तर economic profit = TR − explicit − implicit; आणि implicit = business profit − economic profit.	★★	2.0.7
6	**Outlay cost = प्रत्यक्ष खर्च, books मध्ये नोंदवला जातो; opportunity cost = सोडून दिलेला पुढचा सर्वोत्तम पर्याय, नोंदवला जात नाही, दीर्घकालीन गणनांमध्ये उपयुक्त.**	★★★	2.0.8, 2.0.9, 2.1.4
7	Incremental = एखाद्या निर्णयामुळे येणारा अतिरिक्त cost (नवी product line, नवी machinery, नवे clients).	★	2.0.10
8	**Sunk = एकदाच कायमचा केलेला, परत न मिळणारा खर्च (advertising, R&D, specialised equipment, railway lines); प्रवेशातील अडथळा (barrier to entry); निर्णयांसाठी असंबद्ध.**	★★★	2.0.11, 2.0.12, 2.0.13
9	Fixed costs व्यवसाय बंद होईपर्यंत टाळता न येणारे; shut down costs काम स्थगित केल्यानंतरही चालू राहतात; casual wages आणि raw materials हे variable आहेत.	★★	2.0.14, 2.0.15
10	Cost function = cost आणि त्याचे निर्धारक (factor prices, output, technology, capacity use, efficiency, वेळ) यांतील functional संबंध — output price नव्हे; तोच cost curves चा आकार ठरवतो.	★★	2.1.1, 2.1.2
11	Short run: फक्त variable factors बदलतात; long run: सर्व factors, म्हणून सर्व costs, variable.	★	2.2.1
12	Fixed · variable · semi-variable (वीज); stair-step = एका मर्यादेपर्यंत fixed, मग उडी (foreman).	★★	2.2.2, 2.2.3, 2.0.16
13	**TC = TFC + TVC; TC − TVC = TFC (उभे अंतर); TFC = cost function मधील स्थिर पद (constant term).**	★★★	2.2.5, 2.1.3
14	TFC, Y-axis पासून आडवी (horizontal); TVC origin पासून, inverse-S — diminishing returns सुरू झाल्यावर वाढत्या दराने वाढते.	★★	2.2.4, 2.2.6
15	**AFC = TFC ÷ Q: सतत घटते, X-axis ला कधीच स्पर्श करत नाही, कधीच U-shaped नसते.**	★★★	2.2.7

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
16	**AFC ची गणिते: TFC = Q = 0 असताना TC (किंवा AFC × Q), मग नव्या Q ने ÷.**	★★★	2.2.8, 2.1.6
17	**AVC = TVC ÷ Q = ATC − AFC; आधी घटते (increasing returns), मग वाढते (diminishing returns).**	★★★	2.2.9, 2.2.10
18	**ATC = AFC + AVC = TC ÷ Q; U-shaped; AFC कमी होत जाते तसे ATC आणि AVC जवळ येत जातात.**	★★★	2.2.11, 2.2.12
19	**MCn = TCn − TCn−1 = ΔTVC; टप्प्यांमध्ये (steps), ΔTC ÷ ΔQ; fixed cost वर अवलंबून नाही.**	★★★	2.2.13, 2.2.14
20	MC U-shaped (law of variable proportions मुळे); जिथे MC वाढू लागतो तिथे diminishing returns सुरू होतात.	★★	2.2.15, 2.2.16
21	**AC घटत असताना → MC < AC; AC वाढत असताना → MC > AC; AC किमान → MC = AC (MC, AC आणि AVC ला त्यांच्या किमान बिंदूंवर छेदतो).**	★★★	2.2.17, 2.2.18
22	**SACs = plant curves; LAC = envelope (प्रत्येक SAC ला स्पर्श करते, त्यांच्या किमान बिंदूंवर नव्हे) = planning curve.**	★★★	2.3.1, 2.3.2, 2.3.3, 2.4.7
23	LAC चा U-आकार returns to scale मुळे: economies (internal + external) → घटते; diseconomies → वाढते.	★★	2.3.4, 2.4.5
24	Internal economies: firm च्या आत, फक्त तिलाच उपलब्ध — आधी economies, मग diseconomies.	★	2.4.1, 2.4.2
25	**Internal प्रकार: technical · managerial · commercial (bulk buying, by-products) · financial · risk-bearing.**	★★★	2.4.3, 2.2.19
26	**External (उद्योगाचा विस्तार): स्वस्त materials · technology · skilled labour · ancillary industries · transport आणि marketing · information.**	★★★	2.4.4
27	External diseconomy: वाढती input demand → जास्त factor prices (आणि उलटही).	★	2.4.6
28	SM विभागाबाहेरील: economies of scope; shut-down rule P < AVC (प्रकरण 4).	★★	2.3.5, 2.4.9, 2.0.17

प्रकरण 4

वेगवेगळ्या Markets मधील Price Determination (Price Determination in Different Markets)

376 Scanner प्रश्न · 128 one-liners · 102 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: Markets चा अर्थ आणि प्रकार (Meaning and Types of Markets)

SM प्रकरण 4, विभाग 1, पृष्ठे 4.1 – 4.15

विषय 1.0 Market चा अर्थ (Meaning of Market)

34 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 30 · RTP 1 · MTP 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.0.1	Price म्हणजे money-value — एखाद्या वस्तूची पैशात व्यक्त केलेली purchasing power; वस्तूंच्या prices त्यांचे exchange value (value in exchange) व्यक्त करतात, ज्याचा Ricardo यांच्या मते अर्थ आहे command over commodities in general, म्हणजेच सर्वसाधारणपणे खरेदी करता येणाऱ्या वस्तूंवरील विनिमयातील शक्ती (power in exchange over purchasable commodities in general). Economics मध्ये आपला संबंध फक्त exchange value शी असतो, value in use किंवा sentimental value शी नाही.	Q33 (+ 2.0 Q3)	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep	1.0, pp. 4.2 – 4.3; 2.0, p. 4.16
1.0.2	Market म्हणजे व्यापार करण्याची क्षमता असलेल्या buyers आणि sellers चा समूह — एखाद्या good किंवा service ची price प्रभावित करणारे सर्व buyers आणि sellers; हा buyer आणि seller यांच्यातील थेट संबंध आहे, आणि तो औपचारिक असण्याची किंवा एखाद्या विशिष्ट ठिकाणी भरण्याची गरज नसते (उदा. online).	Q13	PYQ 2022-Jun	1.0, p. 4.3
1.0.3	Market चे पाच घटक (elements): (i) buyers आणि sellers; (ii) एखादे product किंवा service; (iii) price साठी घासाघीस (bargaining); (iv) market conditions बद्दलचे ज्ञान; (v) दिलेल्या वेळी product किंवा service ची एकच price. Volume of business, advertisement आणि awareness, 'no bargaining', 'multiple prices' आणि 'firm' हे घटक **नाहीत**.	Q3, Q9, Q10, Q17, Q27 (+ 1.1 Q2)	PYQ 2019-May, 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Dec, 2023-Jun, 2026-May	1.0, pp. 4.3 – 4.4
1.0.4	Markets चे सामान्यत: वर्गीकरण product markets (households firms कडून goods आणि services खरेदी करतात) आणि factor markets (firms ना लागणारे resources — land, labour, capital आणि entrepreneurship — ते खरेदी करतात) असे केले जाते; factor markets मधील prices म्हणजे factor prices.	Q26	PYQ 2026-Jan	1.0.0, p. 4.4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.0.5	Markets चे वर्गीकरण यांच्या आधारे होते: (a) भौगोलिक क्षेत्र (geographical area); (b) काळ (time); (c) व्यवहाराचे स्वरूप (nature of transaction); (d) नियमन (regulation); (e) volume of business; (f) स्पर्धेचा प्रकार (type of competition).	Q23, Q34	PYQ 2026-Sep; RTP 2024-Sep	1.0.0, p. 4.4
1.0.6	भौगोलिक क्षेत्राच्या आधारे: local markets (अत्यंत नाशवंत आणि अवजड goods; hair dressers, retailers); regional markets (काही लगतची शहरे, राज्यांचे काही भाग किंवा राज्यांचा समूह असे मोठे क्षेत्र); national markets (demand राष्ट्रीय सीमांपुरती मर्यादित — government ची trade policy एखाद्या commodity चा व्यापार देशांतर्गतच मर्यादित करू शकते, उदा. हिंदी पुस्तके); international markets (high-value, small-bulk goods, उदा. gold आणि silver).	Q21, Q31, Q34	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep (×2); MTP 2024-Aug	1.0.0, pp. 4.4 – 4.5
1.0.7	Markets मधील 'time' घटकाची संकल्पना Alfred Marshall यांनी मांडली.	Q16, Q29, Q30	PYQ 2022-Dec; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	1.0.0, p. 4.5
1.0.8	काळाच्या आधारे: very short period किंवा market period — supply स्थिर (fixed) असतो, त्यामुळे price demand वर अवलंबून असते (नाशवंत वस्तू: भाजीपाला, फुले, मासे, अंडी, फळे, दूध); short period — अधिक variable factors वापरून supply वाढवता येतो; long period — सर्व factors variable, long-run equilibrium price म्हणजे 'normal price'; very long किंवा secular period — लोकसंख्या, capital supply, raw materials मधील secular movements. (ICAI short-run price साठी 'market price' हे उत्तर ग्राह्य धरते; SM मध्ये market price हा market period शी संबंधित आहे.)	Q2, Q8, Q14, Q20	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2022-Jun, 2024-Jun; MTP 2025-Apr S1	1.0.0, p. 4.5
1.0.9	व्यवहाराच्या स्वरूपाच्या आधारे: spot किंवा cash market — goods ची पैशाशी देवाणघेवाण, पैसे लगेच किंवा अल्प कालावधीत देय (mandi मध्ये चालू prices ला तात्काळ रोख रकमेसाठी विकलेले धान्य); forward किंवा future market — भविष्यातील एखाद्या तारखेला पैसे देण्याचे आणि goods देण्याचे वचन असलेले contracts (bank कडून future rate ने foreign currency contract ची खरेदी).	Q1, Q5, Q6, Q7, Q12, Q18, Q19 (+ 1.1 Q5)	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2019-Nov, 2020-Nov (×2), 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec, 2026-Jan; MTP 2025-Aug S2	1.0.0, pp. 4.5 – 4.6
1.0.10	नियमनाच्या आधारे: regulated market — अनुचित प्रथा थांबवण्यासाठी व्यवहारांचे वैधानिक (statutory) नियमन (उदा. stock exchange); unregulated market — व्यवहारांवर कोणत्याही अटी नसल्याने याला free market असेही म्हणतात (उदा. साप्ताहिक Haat Bazaar).	Q4, Q32	PYQ 2019-Nov, 2026-Sep	1.0.0, p. 4.6
1.0.11	Volume of business च्या आधारे: wholesale market — commodities ची मोठ्या प्रमाणात (bulk) खरेदी-विक्री, traders मधील व्यवहार (B2B); retail market — अंतिम consumers ना कमी प्रमाणात commodities ची विक्री (B2C).	Q11, Q15, Q28	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2026-May	1.0.0, p. 4.6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.0.12	*विषय 1.2 पाहा: AR = price, म्हणून average revenue curve हाच firm चा demand curve असतो.*	Q24	PYQ 2025-Jan	1.2, p. 4.8
1.0.13	*विषय 1.2 पाहा: प्रत्येक बिंदूवर TR = P × Q काढा, नंतर MRn = TRn − TRn−1 (₹30 × 19 = 570 → ₹28 × 20 = 560, म्हणून MR = −₹10; MR negative असू शकतो).*	Q25	PYQ 2025-May	1.2, p. 4.9
1.0.14	या विभागाबाहेरील: market economy मध्ये resources चे वाटप marketplace मधील consumer demand आणि supply द्वारे होते — price mechanism (SM प्रकरण 1, विभाग 2).	Q22	MTP 2024-Aug	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); पाहा SM प्रकरण 1, 2.1.0, p. 1.20

विषय 1.1 Market Structures चे प्रकार (Types of Market Structures)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP 1 · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.1	Industry (market) demand च्या टक्केवारीत व्यक्त केलेली firm ची demand म्हणजे तिचा market share; market demand firms मध्ये कसा वाटला जातो यावरून market behaviour घडते.	Q1	PYQ 2022-Jun	1.1, pp. 4.6 – 4.7 (संज्ञा वापरली आहे, व्याख्या दिलेली नाही)
1.1.2	चार मूलभूत market forms: perfect competition (अनेक sellers, एकसारखी products); monopolistic competition (अनेक sellers, differentiated products — shampoo); oligopoly (मोजके sellers, स्पर्धक products — telecom); monopoly (एकच seller — Indian Railways). Firm च्या demand ची price elasticity: perfect competition मध्ये infinite, monopolistic competition मध्ये large, oligopoly आणि monopoly मध्ये small.	Q7	MTP 2025-Aug S2	1.1, p. 4.7 (Table 1)
1.1.3	Market चा प्रकार ठरवणारे घटक: commodity चे स्वरूप, production चा आकार आणि demand ची व्याप्ती.	Q6	PYQ 2026-May	Summary, p. 4.14
1.1.4	Negatively sloped market demand curve प्रत्येक market structure मध्ये आढळतो, म्हणून त्यावरून structure ठरवता येत नाही; फरक असतो तो individual firm च्या demand (AR) curve मध्ये — perfect competition मध्ये perfectly elastic, imperfect competition च्या सर्व प्रकारांत downward sloping.	Q3, Q4	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त RTP/MTP); तुलना करा 1.2, p. 4.11
1.1.5	*विषय 1.0 पाहा: market चे पाच घटक — 'firm' हा त्यांपैकी एक नाही.*	Q2	PYQ 2023-Jun	1.0, pp. 4.3 – 4.4
1.1.6	*विषय 1.0 पाहा: bank कडून future rate ने foreign currency contract ची खरेदी हा forward (future) market व्यवहार आहे.*	Q5	PYQ 2026-Jan	1.0.0, p. 4.6

विषय 1.2 Total Revenue, Average Revenue आणि Marginal Revenue च्या संकल्पना (Concepts of Total Revenue, Average Revenue and Marginal Revenue)

60 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 54 · RTP – · MTP 14

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	Total revenue म्हणजे commodity चे काही units विकून firm ला मिळणारी रक्कम: TR = P × Q (130 units × ₹50 = ₹6,500). Competitive firm साठी (perfectly elastic demand) TR curve हा origin पासून सुरू होणारी positively sloped सरळ रेषा असतो.	Q13, Q17, Q27	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2022-Jun	1.2, p. 4.8
1.2.2	Average revenue म्हणजे output च्या प्रति unit मिळणारा revenue: AR = TR/Q = P (₹6,050 ÷ 121 = ₹50). AR हीच price असल्याने average revenue curve हाच firm चा demand curve असतो.	Q12, Q15, Q23, Q25, Q31 (+ 1.0 Q24)	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Jun, 2023-Jun, 2025-Jan	1.2, pp. 4.8 – 4.9
1.2.3	Marginal revenue म्हणजे एक अतिरिक्त unit विकल्याने total revenue मध्ये होणारा बदल: MR = ΔTR/ΔQ; एका unit च्या बदलासाठी MRn = TRn − TRn−1. दोन outputs वरील TR दिलेला असल्यास TR मधील बदलाला units मधील बदलाने भागा (विक्री 50 → 53 वाढताना ₹6,000 → ₹6,204: MR = 204/3 = ₹68); सलग units साठी सरळ वजाबाकी करा (TR5 − TR4 = 400 − 360 = ₹40).	Q10, Q11, Q14, Q21, Q32, Q39, Q48, Q49, Q51	PYQ 2020-Nov (×3), 2021-Jul, 2023-Jun, 2025-Sep, 2026-Jan, 2026-May; MTP 2024-Aug	1.2, p. 4.9
1.2.4	Price आणि quantity दिलेली असल्यास आधी प्रत्येक बिंदूवर TR = P × Q काढा, नंतर MR = ΔTR/ΔQ: ₹20 × 10 = 200 → ₹19 × 11 = 209 वरून MR = ₹9; ₹100 × 900 → ₹90 × 1,000 (दोन्ही ₹90,000) वरून MR = 0; MR negative असू शकतो (570 → 560 वरून −₹10).	Q6, Q8, Q9, Q22, Q26, Q44 (+ 1.0 Q25)	PYQ 2019-May, 2019-Nov (×2), 2021-Dec, 2022-Jun, 2025-Jan, 2025-May	1.2, pp. 4.9 – 4.10 (Table 2)
1.2.5	Output च्या कोणत्याही पातळीवरील TR म्हणजे त्या पातळीपर्यंतच्या marginal revenues ची बेरीज: TR = ΣMR (MR ₹10 + ₹5 + ₹3 = TR ₹18).	Q41, Q58	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep	1.2, p. 4.10
1.2.6	घटत्या AR (price) schedule मध्ये MR नेहमी price पेक्षा कमी असतो: MR curve AR curve च्या खाली असतो आणि अधिक वेगाने घटतो, आणि शून्य झाल्यानंतर MR negative होतो तर AR (price) positive राहतो — म्हणून monopoly किंवा imperfect competition मध्ये AR शून्य असू शकत नाही, पण MR शून्य किंवा negative असू शकतो.	Q34	PYQ 2023-Dec	1.2, p. 4.10
1.2.7	MR positive असेपर्यंत TR वाढतो: सुरुवातीला diminishing marginal revenue मुळे तो घटत्या दराने वाढतो, MR शून्य असताना कमाल असतो (TR चा slope = 0), आणि MR negative झाल्यावर घटतो.	Q5, Q7, Q16, Q19, Q29, Q33, Q37	PYQ 2019-May, 2019-Nov (×2), 2021-Jan (×2), 2022-Dec, 2023-Dec, 2024-Jun	1.2, pp. 4.10 – 4.11
1.2.8	Perfect competition मध्ये firm price taker असते: तिचा AR (demand) curve perfectly elastic असतो, price स्थिर असते, म्हणून MR = AR आणि AR व MR curves एकाच horizontal रेषेत एकरूप होतात.	Q55	MTP 2025-Aug S2	1.2, p. 4.11
1.2.9	MR, AR आणि price elasticity of demand यांचा अनन्य (unique) संबंध आहे: MR = AR × (e − 1)/e, येथे e = price elasticity of demand.	Q2, Q42, Q59	PYQ 2018-Nov, 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-May S2	1.2.0, pp. 4.11 – 4.12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.10	Numericals: MR = AR × (e − 1)/e मध्ये e positive संख्या म्हणून घाला — AR 5, e 2 → MR = 2.5; AR 45, e 3 → MR = 30; AR 21 आणि e = 3 व 7 → MR = 14 व 18.	Q18, Q38, Q45	PYQ 2021-Jan, 2024-Jun, 2025-May; MTP 2025-Apr S1	1.2.0, p. 4.12
1.2.11	e = 1 असल्यास MR = 0; e > 1 असल्यास MR positive; e < 1 असल्यास MR negative. सरळ रेषेच्या demand curve वर MR मध्यबिंदूवर (e = 1) शून्य, वरच्या भागावर positive आणि खालच्या भागावर negative असतो.	Q4, Q20, Q50, Q52	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.2.0, p. 4.12
1.2.12	Price elasticity of demand एक असते तेथे total revenue कमाल असतो, कारण तेथे MR = 0.	Q43, Q54, Q60	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.2.0, p. 4.12
1.2.13	Behavioural Principle 1: firm चे total variable costs भरून निघत नसतील तर तिने उत्पादन मुळीच करू नये — price (AR) AVC पेक्षा कमी असल्यास competitive firm बंद (shut down) होते. किमान AVC म्हणजे shut-down price; shut-down point वर P = AVC, TR = TVC आणि firm चा तोटा तिच्या fixed cost (TFC) इतका असतो. Shut down तात्पुरता असतो.	Q1, Q3, Q40	PYQ 2018-May, 2019-May; MTP 2024-Aug, 2025-May S2	1.2.1, p. 4.13
1.2.14	Behavioural Principle 2: marginal revenue आणि marginal cost समान होतील (MR = MC, first-order condition) त्या पातळीपर्यंत output वाढवून firm कमाल profit मिळवते; MR हा MC पेक्षा जास्त असेपर्यंत उत्पादन चालू ठेवणे फायदेशीर असते. MR curve खाली उतरतो आणि MC curve वर चढतो; ते profit-maximising output वर एकमेकांना छेदतात.	Q3, Q24, Q28, Q35, Q36, Q46, Q47	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2019-May, 2021-Dec, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Dec (×2), 2025-May; MTP 2025-May S2	1.2.1, pp. 4.13 – 4.14
1.2.15	TR हा TC पेक्षा सर्वाधिक जास्त असतो तेथे profit (TR − TC) कमाल असतो — म्हणजे ज्या output ला TR आणि TC चे slopes समान असतात तो (MR = MC).	Q30	PYQ 2022-Dec	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ); 1.2.1, p. 4.14 वरून निष्पन्न
1.2.16	कृतीतून मिळणारे marginal benefits हे marginal costs पेक्षा जास्त असल्याशिवाय rational person कृती करत नाही.	Q57	MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.2.17	विभाग 3 चा मजकूर: monopolistic competition मध्ये प्रत्येक firm स्वतंत्रपणे MR = MC वर profit कमाल करते (price leadership, cartels आणि kink point या oligopoly मधील परिस्थिती आहेत).	Q53	MTP 2025-Aug S1	SM विभाग 1 मध्ये नाही (फक्त MTP); SM प्रकरण 4, विभाग 3
1.2.18	प्रकरण 3 चा मजकूर: explicit cost म्हणजे entrepreneur ने factor services पुरवणाऱ्यांना केलेले प्रत्यक्ष payment.	Q56	MTP 2025-Dec S1	SM प्रकरण 4 मध्ये नाही (फक्त MTP); SM प्रकरण 3

विभाग 2: Prices चे निर्धारण (Determination of Prices)

SM प्रकरण 4, विभाग 2, पृष्ठे 4.16 – 4.26

विषय 2.0 प्रस्तावना (Introduction)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP 1 · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.0.1	वस्तूंच्या prices त्यांचे exchange value व्यक्त करतात; prices हे factors of production च्या सेवांचे मूल्यही व्यक्त करतात — land, labour, capital आणि organisation साठी rent, wages, interest आणि profit.	Q1, Q2 (+ 1.0 Q33)	PYQ 2018-Nov, 2023-Jun, 2026-Sep	2.0, p. 4.16
2.0.2	*विषय 1.0 पाहा: Ricardo यांच्या मते exchange value म्हणजे command over commodities in general, म्हणजेच सर्वसाधारणपणे खरेदी करता येणाऱ्या वस्तूंवरील विनिमयातील शक्ती (power in exchange over purchasable commodities in general).*	Q3	PYQ 2024-Sep	1.0, pp. 4.2 – 4.3
2.0.3	सामान्यत: demand आणि supply price ठरवतात, पण Government कधी कधी हस्तक्षेप करून prices पूर्णत: किंवा अंशत: निश्चित करते — उदा. wheat, rice आणि sugarcane च्या procurement prices (शेतकऱ्यांना हमी दिलेली minimum support price). Price floor म्हणजे equilibrium price पेक्षा जास्त निश्चित केलेली किमान price.	Q5, Q6	RTP 2025-May; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-Aug S2	2.0, pp. 4.16 – 4.17 ('support price' आणि 'price floor' यांची व्याख्या SM मध्ये नाही)
2.0.4	प्रकरण 3 चा मजकूर: economic cost = explicit cost + implicit cost. TR ₹1,20,000, explicit cost ₹95,000, सोडलेला पगार (forgone salary) ₹30,000 → accounting cost ₹95,000, accounting profit ₹25,000, economic cost ₹1,25,000, economic loss ₹5,000.	Q4	PYQ 2025-May	SM प्रकरण 4 मध्ये नाही (फक्त PYQ); SM प्रकरण 3

विषय 2.1 Prices चे निर्धारण — एक सर्वसाधारण दृष्टिक्षेप (Determination of Prices - A General View)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	खुल्या competitive market मध्ये demand आणि supply equilibrium price ठरवतात; equilibrium price किंवा market clearing price म्हणजे ज्या price ला quantity demanded आणि quantity supplied समान असतात, त्यामुळे न विकलेला stock नसतो आणि अपूर्ण demand ही नसते.	Q1	PYQ 2021-Jul	2.1, p. 4.17
2.1.2	Market price equilibrium पेक्षा जास्त असल्यास excess supply (surplus) निर्माण होतो आणि स्पर्धक sellers price कमी करतात; ती equilibrium पेक्षा कमी असल्यास (equilibrium price market price पेक्षा जास्त) excess demand (shortage) निर्माण होते आणि buyers price वर चढवतात — price mechanism द्वारे stable equilibrium आपोआप पुनर्स्थापित होते.	Q2	MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	2.1, pp. 4.18 – 4.19

विषय 2.2 Demand आणि Supply मधील बदल (Changes in Demand and Supply)

22 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 22 · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	Commodity च्या स्वत:च्या price व्यतिरिक्त इतर घटक (income, tastes, population, technology, prices of factors) curves सरकवतात (shift); चार बदल म्हणजे demand मध्ये वाढ (उजवीकडे shift) किंवा घट (डावीकडे shift), आणि supply मध्ये वाढ (उजवीकडे shift) किंवा घट (डावीकडे shift).	Q8	PYQ 2024-Jun	2.2, p. 4.19
2.2.2	Demand मध्ये वाढ (supply अपरिवर्तित): जुन्या price ला निर्माण झालेली excess demand equilibrium price वाढवते, आणि खरेदी-विक्री होणारी quantity ही वाढते. भविष्यात prices वाढण्याची अपेक्षा (पुढील वर्षी cars, motorcycles) चालू demand वाढवते — demand curve उजवीकडे सरकतो.	Q12, Q20, Q22	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S1	2.2 (i), pp. 4.19 – 4.20; Illustration 1, p. 4.25
2.2.3	Demand मध्ये घट (उदा. income मध्ये घट; supply अपरिवर्तित): equilibrium price आणि quantity demanded व supplied दोन्ही घटतात.	Q7, Q16	PYQ 2023-Jun, 2025-Jan	2.2 (ii), p. 4.20
2.2.4	Supply मध्ये वाढ (उदा. सुधारित technology; demand अपरिवर्तित): जुन्या price ला निर्माण झालेल्या surplus मुळे equilibrium price खाली जाते आणि quantity demanded वाढते.	Q3, Q19	PYQ 2019-Nov, 2025-Sep	2.2 (iii), pp. 4.20 – 4.21
2.2.5	Supply मध्ये घट (उदा. कालबाह्य technology, मुसळधार पाऊस किंवा वादळामुळे पिकांचे नुकसान; demand अपरिवर्तित): जुन्या price ला निर्माण झालेल्या deficit मुळे equilibrium price वर जाते, तर विक्री व खरेदी होणारे प्रमाण घटते.	Q1, Q11, Q13	PYQ 2018-Nov, 2024-Jun, 2024-Sep	2.2 (iv), p. 4.21; Illustration 1, p. 4.25
2.2.6	*विषय 2.3 पाहा: एकाच वेळी होणारे shifts — एकाच दिशेने असल्यास quantity निश्चित आणि price अनिश्चित (समान वाढ झाल्यास price बदलत नाही); विरुद्ध दिशांनी असल्यास price निश्चित आणि quantity अनिश्चित; मोठा shift निर्णायक ठरतो.*	Q2, Q4, Q5, Q6, Q9, Q10, Q14, Q15, Q17, Q18, Q21	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Dec, 2024-Jun (×2), 2024-Sep, 2025-Jan (×3), 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	2.3, pp. 4.21 – 4.25

विषय 2.3 Demand आणि Supply मध्ये एकाच वेळी होणारे बदल (Simultaneous Changes in Demand and Supply)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	Demand आणि supply एकाच दिशेने सरकल्यास: दोन्ही वाढल्यास equilibrium quantity वाढते, पण equilibrium price मधील बदल अनिश्चित असतो; दोन्ही घटल्यास equilibrium quantity घटते, पण price मधील बदल अनिश्चित असतो. Demand मधील वाढ supply मधील वाढीइतकीच असल्यास price तीच राहते आणि quantity वाढते.	(+ 2.2 Q2, 2.2 Q4, 2.2 Q5, 2.2 Q15, 2.2 Q21)	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2021-Dec, 2025-Jan (×2), 2025-Sep	2.3, p. 4.22

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.2	मोठा shift price ठरवतो: demand ची वाढ supply पेक्षा जास्त असल्यास price वाढते; supply demand पेक्षा जास्त प्रमाणात वाढल्यास नवी equilibrium price मूळ price पेक्षा कमी असते (उलटपक्षी, supply मधील घट demand मधील घटीपेक्षा जास्त असल्यास price वाढते).	(+ 2.2 Q6, 2.2 Q17)	PYQ 2022-Dec, 2025-Jan	2.3, p. 4.22
2.3.3	Demand आणि supply विरुद्ध दिशांनी सरकल्यास: demand वाढली आणि supply घटला तर equilibrium price वाढते, पण equilibrium quantity बद्दल निश्चित काही सांगता येत नाही; demand घटली आणि supply वाढला तर equilibrium price घटते, quantity अनिश्चित राहते.	(+ 2.2 Q9, 2.2 Q14, 2.2 Q18)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-May; MTP 2025-Apr S1	2.3, p. 4.23
2.3.4	Illustration 1 (D1 आणि S1 बिंदू 1 वर मिळतात, SM मधील आकृती क्रमांकन): demand वाढ + factor price वाढ → D2 सह S3 = बिंदू 2; demand वाढ + supply वाढ (complement स्वस्त / चांगली technology / स्वस्त factor) → D2 सह S2 = बिंदू 7; मुसळधार पावसामुळे पिकांचे नुकसान → फक्त S3 = बिंदू 3; भविष्यात price वाढण्याची अपेक्षा → फक्त D2 = बिंदू 5.	(+ 2.2 Q10, 2.2 Q11, 2.2 Q12)	PYQ 2024-Jun (×3)	Illustration 1, pp. 4.24 – 4.25
2.3.5	Price ceiling म्हणजे एखाद्या good साठी आकारता येणारी कमाल price; equilibrium price पेक्षा कमी निश्चित केल्यास तिच्यामुळे टंचाई (shortages), मर्यादित पुरवठ्याचे मोठ्या संख्येतील consumers मध्ये वाटप करण्याची समस्या आणि black marketing निर्माण होते.	Q1, Q2	MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); p. 4.17 वर price ceilings आणि floors यांचा फक्त equilibrium analysis चे उपयोग म्हणून नामोल्लेख आहे

विभाग 3: वेगवेगळ्या Market Forms मध्ये Price व Output चे निर्धारण (Price-Output Determination under Different Market Forms)

SM प्रकरण 4, विभाग 3, पृष्ठे 4.27 – 4.65

विषय 3.0 Perfect Competition

64 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 49 · RTP 4 · MTP 19

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.0.1	Perfect competition मध्ये सर्व firms वैयक्तिकरीत्या price takers असतात: कोणतीही firm price नियंत्रित किंवा प्रभावित करू शकत नाही; industry साठी ती total (market) demand आणि total (market) supply या market forces द्वारे ठरते — त्या समान होतात तेथे equilibrium price असते.	Q1, Q5, Q27, Q36, Q40	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May, 2020-Nov, 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-Sep; MTP 2025-May S2	3.0.0 (vi), p. 4.29; 3.0.1, pp. 4.29 – 4.30

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.0.2	Pure competition = (i) buyers आणि sellers ची मोठी संख्या, (ii) एकाच market price ला विकली जाणारी, perfect substitutes असलेली homogeneous (एकसारखी) products, (iii) free entry आणि exit; monopoly च्या कोणत्याही घटकाचा अभाव हे तिचे मूलभूत वैशिष्ट्य आहे. Perfect competition मध्ये याशिवाय market conditions चे perfect knowledge, अत्यंत कमी transaction costs आणि सर्व firms चे price-taking यांची भर पडते (Summary मध्ये perfect mobility of factors, government चा हस्तक्षेप नसणे आणि collusion चा अभाव हेही दिले आहेत).	Q23, Q32, Q46, Q48	PYQ 2022-Dec, 2026-May; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	3.0.0, pp. 4.28 – 4.29; Summary, p. 4.63
3.0.3	Perfect (pure) competition ची वैशिष्ट्ये **नाहीत**: selling costs किंवा advertising ('informative' advertising सुद्धा), inelastic demand, resources चे अकार्यक्षम वाटप, आणि 'absence of transport cost' — SM फक्त very low transaction costs सांगते, आणि तेही फक्त perfect (pure नव्हे) competition ची अतिरिक्त अट म्हणून. Perfect competition मध्ये selling costs नसतात, firm ची demand infinitely elastic असते आणि resources चे वाटप कार्यक्षम असते.	Q7, Q17, Q20, Q30, Q38, Q49	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2023-Dec, 2025-May; MTP 2025-May S2, 2025-Dec S1	3.0.0, pp. 4.28 – 4.29; Table 7, pp. 4.55 – 4.56
3.0.4	Perfectly competitive market हा एक मिथक (myth) मानला जातो — त्याची गृहीतके प्रत्यक्ष जगातील markets मध्ये कधीच आढळत नाहीत; agricultural products, financial instruments (stocks, bonds, foreign exchange) आणि precious metals (gold, silver, platinum) केवळ त्याच्या जवळ पोहोचतात.	Q15, Q22	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun	3.0.0, p. 4.29; 3.0.5, p. 4.39
3.0.5	Price-taking firm चा demand (AR) curve market price च्या पातळीवर horizontal रेषा असतो — X-axis ला समांतर — म्हणून तो perfectly (infinitely) elastic असतो: firm च्या demand ची price elasticity फक्त perfect competition मध्येच infinite असते, आणि perfectly elastic demand curve असलेली firm ही perfect competitor असते.	Q10, Q12, Q28, Q29, Q31, Q37, Q44, Q63	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2023-Dec (×2), 2024-Jun, 2025-Jan, 2026-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2	3.0.1, pp. 4.30 – 4.31; Summary table, p. 4.62
3.0.6	Perfect competition मध्ये profit ची पातळी कोणतीही असो, AR = MR = Price (AR आणि MR हा एकच curve) — म्हणून supernormal profit मिळवणाऱ्या firm साठीही AR = MR; ही समानता फक्त perfect competition मध्येच लागू होते.	Q11, Q26	PYQ 2019-May, 2023-Jun; MTP 2025-Apr S1	3.0.1, p. 4.31; Table 7, p. 4.56
3.0.7	फक्त individual firm चा demand curve horizontal असतो; perfect competition मधील market (industry) demand curve DD कोणत्याही market demand curve प्रमाणे खाली उतरतो (आकृती 14 आणि 16). दिलेल्या सर्व market forms मध्ये market demand curves negatively sloped असतात.	Q45	MTP 2025-Jan S2	3.0.1, pp. 4.29 – 4.32 (आकृती 14, 16)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.0.8	Firm च्या equilibrium च्या दोन अटी: (i) MR = MC — profit-maximisation ची अट; (ii) MC curve MR curve ला खालून छेदतो, म्हणजे MC चा slope positive असतो. MC जेथे MR ला वरून छेदतो (बिंदू T) तेथे equilibrium नसतो; जेथे तो खालून छेदतो तो R हा equilibrium असतो.	Q2, Q8, Q16, Q19, Q35, Q42	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2019-May, 2021-Jul, 2024-Sep, 2025-Jan	3.0.1, pp. 4.31 – 4.32
3.0.9	MR > MC असल्यास firm ने production वाढवावे (प्रत्येक अतिरिक्त unit cost पेक्षा revenue मध्ये जास्त भर घालतो); MR < MC असल्यास output कमी करावे; profit फक्त MR = MC (= competitive firm साठी P) तेथेच कमाल असतो.	Q4	PYQ 2018-May	3.0.1, pp. 4.31 – 4.32
3.0.10	Perfectly competitive industry मधील firm चा MC curve तिचा supply curve दर्शवतो — नेमके सांगायचे तर, short-run supply curve म्हणजे AVC curve च्या किमान बिंदूच्या वर असलेला MC curve चा भाग.	Q9, Q34	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2024-Sep; MTP 2025-Apr S1	3.0.2, pp. 4.32 – 4.33
3.0.11	Shut-down rule: price AVC पेक्षा खाली गेल्यास — म्हणजे total revenue मधून total variable cost सुद्धा भरून निघत नसल्यास — firm शून्य supply करते आणि बंद होते (कदाचित तात्पुरती); AVC आणि fixed cost चा काही भाग भरून निघत असल्यास ती short run मध्ये चालू राहते.	Q33, Q39, Q60	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep; RTP 2026-Jan	3.0.2, p. 4.33; 3.0.3, p. 4.35
3.0.12	Normal profit = शून्य economic profit: average revenue हा average total cost इतकाच असतो (AR = ATC; TR – TC = 0); entrepreneur च्या managerial services साठी profit ची सामान्य टक्केवारी आधीच cost of production मध्ये समाविष्ट असते.	Q14, Q18, Q62	PYQ 2019-Nov, 2021-Jul, 2026-Sep	3.0.3, pp. 4.33 – 4.35
3.0.13	Supernormal profit: AR (price) > ATC — firm normal दरापेक्षा अतिरिक्त profit मिळवते; equilibrium ला P = MC असल्याने याचा अर्थ ATC < MC असाही होतो. ATC > AR असताना losses होतात. Short run मध्ये competitive firm या तिन्हींपैकी कोणतीही स्थिती अनुभवू शकते.	Q13, Q43	PYQ 2019-Nov, 2025-Jan	3.0.3, pp. 4.33 – 4.35
3.0.14	Long run मध्ये entry आणि exit मुळे supernormal profits आणि losses नाहीसे होतात: प्रत्येक perfectly competitive firm फक्त normal profit मिळवते (म्हणून long run मध्ये 'all firms earn profit' हे विधान चूक आहे). Short run मध्ये market clear करणाऱ्या price ला industry equilibrium मध्ये असते (market demand = market supply).	Q6, Q21, Q55	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec; MTP 2025-Dec S1	3.0.1, p. 4.29; 3.0.4, p. 4.37; Summary, p. 4.63
3.0.15	Competitive firm चे long-run equilibrium: LMC = LAC = P (MR = MC आणि AR = AC सह), म्हणजे SMC = LMC = SAC = LAC = P = MR; industry साठी LAR = LMR = P = LMC = LAC.	Q3, Q25	PYQ 2018-May, 2022-Dec	3.0.4, pp. 4.37 – 4.38; 3.0.5, p. 4.39

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.0.16	Perfect competition मधील long-run optimality: किमान शक्य cost वर output; consumers किमान price देतात, P = MC; plants पूर्ण क्षमतेने वापरले जातात म्हणून resources चा अपव्यय होत नाही (MC = AC) — त्यामुळे excess capacity नसते; फक्त normal profits (AC = AR); firms ची optimum संख्या.	Q53, Q54, Q61, Q64	PYQ 2026-Sep; RTP 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	3.0.5, p. 4.39; Table 7, p. 4.56
3.0.17	Price फक्त perfect competition मध्येच marginal cost इतकी असते; monopoly आणि monopolistic competition मध्ये price MC पेक्षा जास्त असते. Monopolists competitive firms पेक्षा जास्त prices आकारतात आणि कमी output उत्पादित करतात, म्हणून monopolised परिस्थितीपेक्षा competitive परिस्थितीत supply जास्त असतो.	Q41, Q47	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan	Table 7, p. 4.55; 3.1.5 (2), p. 4.51
3.0.18	तीव्र स्पर्धेतील अत्यंत मोठ्या संख्येच्या sellers साठी ICAI elasticity of supply infinite हे उत्तर ग्राह्य धरते; SM स्वत: फक्त firm ची demand (supply नव्हे) infinitely elastic असल्याचे सांगते.	Q24	PYQ 2022-Dec	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ); तुलना करा 3.0.1, p. 4.31
3.0.19	Monopolist चा कोणताही unique supply curve नसतो कारण तो P > MC ठेवतो (price–quantity यांचा one-to-one संबंध नाही); perfect competition मध्ये P = MC, म्हणून MC curve हाच supply curve असतो.	Q50	MTP 2025-Aug S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); तुलना करा 3.0.2, p. 4.32
3.0.20	Accounting cost मध्ये explicit payments (rent, salaries, borrowed funds वरील interest) येतात पण normal profit येत नाही; normal profit ही entrepreneur च्या स्वत:च्या resources ची implicit cost असून ती economic cost मध्ये समाविष्ट असते; TFC = TC – TVC (fixed cost = शून्य output वरील total cost).	Q58, Q59	MTP 2025-Dec S1 (×2)	3.0.3, pp. 4.33 – 4.34; Illustration 2, pp. 4.35 – 4.36
3.0.21	Cost-theory मधील मुद्दे (प्रकरण 3): AFC curve हा rectangular hyperbola असतो; MC < AVC असेपर्यंत MC वाढत असतानाही AVC घटू शकतो; LAC म्हणजे प्रत्येक output उत्पादनाची किमान cost, SAC curves चा envelope, आणि U-shaped; increasing आणि नंतर diminishing returns मुळे SAC U-shaped असतो.	Q51, Q52, Q56, Q57	MTP 2025-Dec S1 (×4)	SM प्रकरण 4 विभाग 3 मध्ये नाही (फक्त MTP; SM प्रकरण 3, Theory of Cost)

विषय 3.1 Monopoly

66 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 51 · RTP 4 · MTP 31

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.1	Monopoly ('alone to sell' — एकट्याने विकणे): ज्याला जवळचा पर्याय (close substitute) नाही अशा product चा एकमेव seller. वैशिष्ट्ये: single seller (firm = industry); entry ला भक्कम अडथळे (strong barriers to entry); close substitutes नाहीत; market power. Sellers ची मोठी संख्या, single buyer, free entry किंवा homogeneous product ही monopoly ची वैशिष्ट्ये **नाहीत** (Summary table त्याच्या product ला 'unique product without close substitute' म्हणते).	Q15, Q22, Q25, Q27, Q42	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2023-Jun, 2023-Dec, 2025-May	3.1, 3.1.0, pp. 4.39 – 4.40; Summary table, p. 4.62
3.1.2	Monopoly चे मूलभूत कारण म्हणजे barriers to entry — economic, institutional, legal किंवा artificial: उदा. दुर्मिळ resources वरील नियंत्रण, government ने दिलेले exclusive rights, intellectual property rights च्या संरक्षणासाठी government ने दिलेले patents आणि copyrights, प्रचंड start-up costs, natural monopoly. Entry सर्व काळ प्रतिबंधित असते. India मध्ये: rail transport मध्ये Indian Railways; nuclear power वर government ची monopoly.	Q8, Q19, Q29, Q46, Q56	PYQ 2019-May, 2021-Dec, 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	3.1.0 – 3.1.1, pp. 4.39 – 4.41
3.1.3	Close substitutes नसल्याने monopolist च्या product ची इतर कोणत्याही product शी cross elasticity of demand शून्य किंवा अत्यल्प असते आणि त्याची price elasticity of demand एकापेक्षा कमी असते: monopolist ला तीव्र उताराचा, downward-sloping (highly inelastic) demand curve सामोरा येतो — त्याचा AR curve डावीकडून उजवीकडे खाली येतो.	Q7, Q34, Q37, Q38, Q49, Q57	PYQ 2018-Nov, 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-May S2	3.1.0 (3), pp. 4.39 – 4.40; 3.1.2, p. 4.41; Table 7, p. 4.55
3.1.4	एकच firm म्हणजेच industry — firm आणि industry यांत फरक नसतो — म्हणून monopolist चा demand curve हा market demand curve शी एकरूप (identical) असतो.	Q4, Q55	PYQ 2018-May, 2026-May; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S1	3.1.0 (1), p. 4.39; 3.1.2, p. 4.41
3.1.5	Price वरील नियंत्रणाची मात्रा: perfect competition मध्ये नाही, monopolistic competition आणि oligopoly मध्ये काही प्रमाणात, monopoly मध्ये अतिशय लक्षणीय (very large) — monopolist हा price maker असतो.	Q17, Q18	PYQ 2021-Dec (×2); MTP 2025-May S2	3.1.0 (3), p. 4.39; Summary table, pp. 4.62 – 4.63
3.1.6	Monopoly मधील AR आणि MR: दोन्ही खाली उतरतात; MR हा AR पेक्षा कमी असतो (त्याच्या खाली असतो) कारण एक अतिरिक्त unit विकण्यासाठी monopolist ला सर्व units ची price कमी करावी लागते; MR चा slope AR च्या slope च्या दुप्पट असतो (MR हा AR आणि Y-axis यांच्या मधोमध असतो); AR शून्य असू शकत नाही पण MR शून्य (जेथे TR कमाल असतो) किंवा negative सुद्धा असू शकतो.	Q5, Q21, Q28, Q52, Q63	PYQ 2018-Nov, 2022-Jun, 2024-Jun, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S1	3.1.2, pp. 4.41 – 4.43

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.7	AR–MR–elasticity संबंध: MR = AR × (1 – 1/e), म्हणून AR = MR × e/(e – 1); AR आणि MR मधील अंतर price elasticity वर अवलंबून असते. उदा. P = 60: e = 5 असल्यास MR = 48, e = 6 असल्यास MR = 50; MR = 15 आणि e = 1.5 असल्यास AR = 45. MRs समान होईपर्यंत output जास्त MR (जास्त elasticity) असलेल्या market कडे वळवला जातो.	Q51, Q53, Q65	PYQ 2021-Dec, 2026-Jan, 2026-May; MTP 2026-Apr S2	3.1.4 (संख्यात्मक उदाहरण), p. 4.47
3.1.8	Monopolist चे short-run equilibrium: MC = MR, आणि MC हा MR ला खालून छेदतो; प्रति unit profit = AR – ATC. Monopolist ला नेहमी profit मिळतोच असे नाही: ATC > AR असल्यास त्याला losses होतात (AVC भरून निघत असल्यास तो चालू राहतो).	Q48	PYQ 2026-Jan	3.1.3, pp. 4.43 – 4.45
3.1.9	Long run मध्ये losses होत असल्यास monopolist व्यवसाय चालू ठेवणार नाही (तो बाहेर पडू शकतो, किंवा break even किंवा profit साठी आपला plant समायोजित करू शकतो), पण बाहेरील firms ची entry रोखलेली असल्याने तो long run मध्येही supernormal profits मिळवत राहतो; त्याने LAC च्या किमान पातळीवर उत्पादन करणे आवश्यक नसते.	Q3, Q24, Q32, Q40, Q61	PYQ 2018-May (×2), 2022-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Aug S2, 2025-Aug S1	3.1.3, pp. 4.44 – 4.45; Summary, p. 4.63
3.1.10	Market power: marginal cost पेक्षा जास्त price आकारण्याची आणि positive profit मिळवण्याची क्षमता — म्हणून monopoly power ची मात्रा price आणि MC मधील अंतरावरून ठरवली जाते.	Q47, Q58	PYQ 2025-Sep; MTP 2025-May S2	3.1.0 (4), p. 4.40; Summary, p. 4.63 ('measure' हा SM मधील शब्दप्रयोग नाही)
3.1.11	Monopoly चे आर्थिक परिणाम: competitive firms पेक्षा जास्त prices आणि कमी output, long run मधील असमर्थनीय economic profits, MC पेक्षा जास्त price, घटलेला consumer surplus, price discrimination — monopolies शोषण करणाऱ्या असतात, म्हणून governments त्यांचे नियमन करण्यासाठी आणि त्यांची निर्मिती रोखण्यासाठी पावले उचलतात.	Q2, Q23, Q54	PYQ 2018-May, 2022-Jun, 2026-May	3.1.5, p. 4.51; Summary, p. 4.64
3.1.12	Price discrimination: cost मधील फरकाशी संबंध नसलेल्या कारणांसाठी एकाच commodity च्या वेगवेगळ्या units साठी (वेगवेगळ्या buyers कडून) वेगवेगळ्या prices आकारणे — abnormal profits मिळवण्यासाठी monopolist ने अवलंबलेली pricing पद्धत. Simple monopoly एकसमान price आकारते; discriminating monopoly वेगवेगळ्या prices आकारते (उदा. Indian Railways चे dynamic fares).	Q16, Q31, Q35	PYQ 2021-Dec, 2024-Sep; MTP 2024-Aug	3.1.2, p. 4.43; 3.1.4, p. 4.46
3.1.13	Perfect competition मध्ये price discrimination टिकू शकत नाही (seller चा market price वर कोणताही प्रभाव नसतो); त्यासाठी monopoly चा घटक आवश्यक असतो.	Q10, Q36, Q59	PYQ 2019-May, 2021-Dec; RTP 2024-Sep; MTP 2025-May S2	3.1.4, p. 4.46

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.14	Price discrimination च्या अटी: (I) seller चे supply वर काही नियंत्रण असते (price-setting power); (II) market दोन किंवा अधिक sub-markets मध्ये विभागता येतो; (III) sub-markets मध्ये price elasticity वेगवेगळी असते — elasticities वेगवेगळ्या असतील तरच discrimination फायदेशीर ठरते; (IV) कमी price च्या market मधील buyers जास्त price च्या market मध्ये पुनर्विक्री करू शकत नाहीत (no arbitrage).	Q1, Q39, Q43, Q64	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2025-May; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	3.1.4, p. 4.46
3.1.15	Price discrimination ची उद्दिष्टे: कमाल profit मिळवणे; surplus stock ची विल्हेवाट लावणे; economies of scale चा लाभ घेणे; foreign markets काबीज करणे; pricing द्वारे equity साधणे ('to escape foreign markets' किंवा 'to hold excess stock' नव्हे).	Q26, Q45	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2023-Jun, 2025-Sep	3.1.4, pp. 4.47 – 4.48
3.1.16	Prof. Pigou यांनी तीन degrees मध्ये वर्गीकरण केले: first degree — market प्रत्येक individual consumer पर्यंत विभागला जातो, प्रत्येकाकडून तो देण्यास इच्छुक व सक्षम असेल ती price आकारली जाते आणि संपूर्ण consumer surplus काढून घेतला जातो (डॉक्टर, वकील, लिलाव); second degree — विकलेल्या वेगवेगळ्या quantities साठी वेगवेगळ्या prices, ज्यात surplus चा फक्त काही भाग घेतला जातो; third degree — location किंवा customer segment यांसारख्या गुणधर्मांनुसार price बदलते.	Q6, Q33, Q44, Q50, Q60, Q62	PYQ 2018-Nov, 2025-May, 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-May S2 (×2), 2025-Aug S1	3.1.4, p. 4.48; Summary, p. 4.64
3.1.17	Third-degree ची उदाहरणे: dumping; domestic आणि commercial उपयोगांसाठी वेगवेगळ्या prices (industry पेक्षा ग्रामीण घरे किंवा शेतकऱ्यांसाठी वीज स्वस्त); senior citizens साठी कमी railway भाडे — हे सर्व price discrimination आहे.	Q13, Q14, Q20, Q30, Q41, Q66	PYQ 2020-Nov, 2021-Jul, 2021-Dec, 2023-Dec, 2024-Jun; RTP 2025-Jan, 2025-May; MTP 2025-Aug S2, 2026-Apr S2	3.1.4, pp. 4.45 – 4.48
3.1.18	Equilibrium गाठण्यासाठी discriminating monopolist तीन निर्णय घेतो: एकूण किती output तयार करायचे (aggregate MR = MC), ते sub-markets मध्ये कसे वाटायचे (equal MRs), आणि कोणत्या prices आकारायच्या (कमी elastic market मध्ये जास्त).	Q9	PYQ 2019-May	3.1.4, pp. 4.48 – 4.50
3.1.19	*विषय 3.3 पाहा: kinked demand curve प्रचलित price च्या वर highly elastic आणि खाली inelastic असतो.*	Q11	PYQ 2019-May	3.3.3, p. 4.61
3.1.20	*विषय 3.0 पाहा: demand curve फक्त perfect competition मध्येच horizontal (perfectly elastic) असतो.*	Q12	PYQ 2019-May	3.0.1, pp. 4.30 – 4.31

विषय 3.2 Imperfect Competition-Monopolistic Competition

30 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 20 · RTP 3 · MTP 13

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.1	Monopolistic competition: अनेक sellers अनेक buyers ना differentiated products देतात — जवळचे, पण परिपूर्ण नसलेले, substitutes. Features: sellers ची मोठी संख्या, product differentiation, प्रवेश व बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य (freedom of entry and exit), non-price competition (उच्च selling costs सह); हे monopoly आणि perfect competition यांचे मिश्रण आहे.	Q3, Q15, Q16, Q19, Q22	PYQ 2019-May, 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	3.2.0, pp. 4.52 – 4.53; Summary, p. 4.64
3.2.2	Product differentiation (brand, size, design, colour, packaging, promotion यांद्वारे — खरे किंवा काल्पनिक) हे monopolistic competition चे मुख्य feature आहे आणि perfect competition पासून ते वेगळे ठरण्याचा हा एकमेव मुद्दा आहे (दोन्हींमध्ये अनेक sellers, अनेक buyers, free entry and exit, आणि long run मध्ये फक्त normal profit असतो). Hamburger, shirt आणि automobile ही सर्व differentiated products आहेत.	Q2, Q12, Q13, Q24, Q30	PYQ 2018-Nov, 2023-Jun, 2024-Jun, 2026-Sep; MTP 2025-Apr S1	3.2.0 (ii), p. 4.52; Table 7, p. 4.55
3.2.3	SM मधील monopolistic competition ची उदाहरणे: soaps and detergents (Lux, Liril, Dettol, Dove ...), कपडे, retail trade, किराणा व चपलांची दुकाने, restaurants, दुरुस्तीची दुकाने, laundries, beauty parlours — म्हणून toothpaste brands, hotels and pubs, restaurants आणि car repair हे monopolistically competitive आहेत.	Q1, Q7, Q20, Q21, Q29	PYQ 2018-Nov, 2021-Jul, 2025-Jan, 2025-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S2	3.2, pp. 4.51 – 4.52
3.2.4	Non-price competition: price wars टाळण्यासाठी firms price व्यतिरिक्त इतर आधारांवर स्पर्धा करतात — आक्रमक advertising, product development, चांगले distribution, after-sales service; monopolistic competition मध्ये selling costs अत्यावश्यक (प्रचंड) असतात, तर perfect competition मध्ये त्या नसतात आणि monopoly मध्ये साधारणपणे कमी असतात.	Q9, Q11, Q14	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun; MTP 2024-Aug, 2024-Aug S2	3.2.0 (iv), pp. 4.52 – 4.53; Table 7, p. 4.56
3.2.5	Edward Chamberlin (USA) यांनी theory of monopolistic competition मांडली आणि selling costs व production costs यांतील फरक स्पष्ट केला.	Q26, Q28	RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त RTP/MTP)
3.2.6	प्रत्येक firm price maker असते आणि rival brands जवळचे substitutes असल्यामुळे तिला downward-sloping पण तुलनेने elastic (सपाट) demand curve चा सामना करावा लागतो, MR त्याच्या खाली असतो; product जितका कमी differentiated, तितका curve अधिक elastic. Monopoly चा demand curve अधिक steep (highly inelastic) असतो; monopoly आणि monopolistic competition या दोन्हींचे demand curves downward-sloping असतात.	Q5, Q8, Q10, Q17	PYQ 2019-Nov, 2021-Jul, 2021-Dec; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	3.2.0 (ii), p. 4.52; 3.2.1, p. 4.53; Table 7, p. 4.55

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.7	Firm चे equilibrium: MC = MR आणि MC हा MR ला खालून छेदतो; short run मध्ये monopolistically competitive firm ला supernormal profit किंवा normal profit मिळू शकतो, किंवा losses होऊ शकतात.	Q25	MTP 2025-May S2	3.2.1, pp. 4.53 – 4.54
3.2.8	Long run मध्ये entry (किंवा exit) मुळे supernormal profits (किंवा losses) नाहीसे होतात: सर्व firms फक्त normal profits मिळवतात — perfect competition शी असलेले long-run साम्य.	Q4, Q6	PYQ 2019-Nov, 2021-Jan	3.2.1, p. 4.54; Table 7, p. 4.56
3.2.9	Long-run equilibrium तिथे असते जिथे AR हा AC ला त्याच्या घसरत्या भागावर स्पर्श (tangent) करतो: firm कधीच LAC च्या सर्वात खालच्या बिंदूवर production करत नाही, ती optimum size ची नसते आणि तिच्याकडे excess capacity असते.	Q18	MTP 2024-Dec S1	3.2.1, pp. 4.54 – 4.55; Summary, p. 4.64
3.2.10	Differentiated products हे monopolistic competition आणि (differentiated किंवा imperfect) oligopoly या दोन्हींमध्ये आढळतात.	Q27	MTP 2025-Dec S1	3.3, p. 4.56; Oligopoly चे प्रकार (Types of Oligopoly), p. 4.57
3.2.11	*विषय 3.0 पाहा: perfectly competitive industry च्या long-run equilibrium मध्ये सर्व firms equilibrium मध्ये असतात आणि फक्त normal (supernormal नव्हे) profits मिळवतात, quantity supplied ही quantity demanded इतकी असते, आणि plants चा पूर्ण क्षमतेने (full capacity) वापर होतो.*	Q23	PYQ 2021-Jan, 2026-Jan	3.0.5, pp. 4.38 – 4.39

विषय 3.3 Oligopoly

83 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 70 · RTP 5 · MTP 25

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.1	Oligopoly — 'competition among the few': homogeneous किंवा differentiated products विकणारे काही (दोन ते दहा) मोठे sellers, प्रत्येक market वर प्रभाव टाकण्याइतका मोठा; मजबूत barriers to entry मागे असलेल्या काही मोठ्या firms चे industry वर वर्चस्व असते; firms price makers असतात, आणि काही प्रभावी firms चे सामूहिक वर्तन price ठरवते. Stigler: firm आपली market policy अंशत: काही जवळच्या rivals च्या अपेक्षित वर्तनावर आधारित ठरवते.	Q20, Q21, Q27, Q30, Q44, Q53	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec (×2); MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1	3.3, pp. 4.56 – 4.57; 3.3.0, p. 4.58
3.3.2	Oligopoly हा homogeneous किंवा differentiated products विकणारा market form आहे; differentiated product तयार करणाऱ्या industry मधील firms एकतर monopolistically competitive असतात किंवा oligopolists.	Q60, Q79	RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	3.3, p. 4.56; Summary table, p. 4.63

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.3	SM मधील oligopoly ची उदाहरणे: India मधील cold drinks आणि automobile industries, airlines, petroleum refining, power generation and supply, mobile telephony आणि Internet service providers (म्हणून smartphones आणि telecom); oligopolists मधील कराराचे (cartel) सर्वोत्तम उदाहरण OPEC आहे.	Q2, Q14, Q16, Q41, Q48, Q76, Q82	PYQ 2018-May, 2020-Nov (×3), 2023-Dec, 2024-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	3.3, p. 4.57; 3.3.1 (iii), p. 4.60
3.3.4	The Theory of Games — अनिश्चिततेच्या स्थितीत oligopolists च्या strategic behaviour कडे पाहण्याचा वेगळा दृष्टिकोन — Von Neumann आणि Oskar Morgenstern (1944) यांनी विकसित केला.	Q55, Q69	PYQ 2026-May; MTP 2024-Dec S1	Oligopoly मधील Game Theory (Game Theory in Oligopoly), p. 4.57
3.3.5	Oligopoly चे प्रकार: pure (perfect) — homogeneous product, उदा. aluminium, steel, petroleum; differentiated (imperfect) — product differentiation च्या आधारे विकल्या जाणाऱ्या वस्तू, उदा. talcum powder; open — नवीन firms प्रवेश करून विद्यमान firms शी स्पर्धा करू शकतात; closed — प्रवेश प्रतिबंधित.	Q15, Q22, Q40, Q49, Q65, Q70	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-Sep, 2026-May; MTP 2025-Aug S2	Oligopoly चे प्रकार (Types of Oligopoly), p. 4.57
3.3.6	Collusive oligopoly — firms price किंवा output किंवा दोन्ही ठरवण्याबाबत समान समजुतीवर येतात (सहकार्य करतात); competitive — अशी समजूत नसते. Partial — leader (price leader) मानल्या जाणाऱ्या एका मोठ्या firm चे industry वर वर्चस्व; full — price leadership नसते. Syndicated — firms केंद्रीकृत syndicate मार्फत विक्री करतात; organised — prices, output, quotas ठरवण्यासाठी firms एक central association स्थापन करतात.	Q12, Q18, Q29, Q58, Q63, Q77, Q78	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2019-Nov, 2020-Nov (×2), 2021-Dec, 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May; RTP 2025-May; MTP 2025-Apr S1, 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	Oligopoly चे प्रकार (Types of Oligopoly), pp. 4.57 – 4.58
3.3.7	Oligopoly ची वैशिष्ट्ये: strategic interdependence (सर्वांत महत्त्वाचे — प्रत्येक firm ला rivals च्या प्रतिक्रियांचा विचार करावा लागतो), advertising आणि selling costs चे महत्त्व (non-price competition, price wars टाळणे) आणि group behaviour; kinked demand आणि cartels ही त्याची खास लक्षणे आहेत. Free entry, close substitutes विकणाऱ्या firms ची मोठी संख्या, आणि 'no importance to advertising' ही features **नाहीत**.	Q1, Q5, Q11, Q26, Q43, Q46, Q59, Q66, Q73	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2019-Nov, 2021-Jul, 2024-Jun, 2026-Jan, 2026-May; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	3.3.0, pp. 4.58 – 4.59; Summary, p. 4.65
3.3.8	Rivals प्रत्येक price बदलाला प्रतिक्रिया देत असल्यामुळे oligopolist कडे निश्चित आणि determinate demand curve असू शकत नाही — oligopoly मधील demand indeterminate असते, म्हणून economists अनेक models वापरतात (independent action; Cournot, Stackelberg, Bertrand; collusion).	Q47	MTP 2024-Aug, 2025-May S2	3.3.1, p. 4.59
3.3.9	Oligopoly price हे perfect competition पेक्षा जास्त पण monopoly पेक्षा कमी असते; rivals नी सहकार्य केल्यास ते marginal cost पेक्षा जास्त prices आकारू शकतात.	Q39	PYQ 2022-Dec	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ); तुलना करा: 3.3.1, p. 4.59

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.10	Cartel: आपल्या कार्यांचा समन्वय साधण्यासाठी उघडपणे करार (collude) करणाऱ्या firms चा समूह; जिथे थोड्या firms असतात आणि त्या सर्व आकाराने सारख्या असतात तिथे cartels तयार होतात, आणि बहुतेकांत producers चा फक्त एक subset असतो. Price वाढवण्यासाठी आणि joint profit जास्तीत जास्त करण्यासाठी colluding firms एकत्रितपणे monopoly प्रमाणे वागतात — सदस्यांनी करार पाळला तर cartel ला monopoly profits मिळतात (म्हणून market-sharing cartel फक्त कधी कधीच monopoly position गाठतो). Firms ची संख्या मोठी असल्यास collusion अशक्य असते.	Q17, Q25, Q42, Q45, Q61, Q72, Q74, Q75	PYQ 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Dec, 2026-May; RTP 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	3.3.1 (iii), pp. 4.59 – 4.60; 3.3.2, p. 4.60
3.3.11	Price leadership हे oligopoly चे वैशिष्ट्य आहे: dominant firm द्वारे (fringe firms बाबत 'live and let live' दृष्टिकोन), low-cost firm द्वारे, किंवा barometric — जुनी, अनुभवी, सर्वांत मोठी किंवा सर्वांत आदरणीय firm market conditions चा अंदाज घेते आणि तिने ठरवलेली price इतर firms सामान्यतः स्वीकारतात. 'Live and let live' हे barometric नव्हे, तर dominant-firm leadership चे लक्षण आहे.	Q6, Q8, Q19	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2020-Nov	3.3.2, p. 4.60
3.3.12	Kinked demand curve hypothesis — Sweezy चे model, American economist Paul A. Sweezy यांनी मांडलेले — oligopoly मध्ये आढळते आणि price rigidity स्पष्ट करते: costs किंवा demand बदलली तरी prices स्थिर (sticky) राहतात.	Q13, Q23, Q24, Q31, Q34, Q37, Q62, Q64, Q80	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Jun, 2022-Dec, 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2026-Apr S2	3.3.3, pp. 4.60 – 4.62; Summary, p. 4.65
3.3.13	Kink प्रचलित price वर असतो: वरचा भाग highly (relatively) elastic आणि खालचा भाग inelastic असतो — consumers price कपातीपेक्षा price वाढीला अधिक प्रतिसाद देतात.	Q32, Q35, Q38, Q50	PYQ 2021-Dec, 2022-Jun (×2), 2022-Dec, 2024-Sep	3.3.3, p. 4.61
3.3.14	गृहीत प्रतिक्रिया-पद्धत: प्रत्येक oligopolist ला वाटते की त्याने आपली price प्रचलित पातळीखाली कमी केली तर competitors अनुकरण करतील, पण price वाढवली तर competitors अनुकरण करणार नाहीत — म्हणून price वाढवणारी firm आपले customers (market share) rivals कडे गमावते.	Q68, Q83	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep	3.3.3, p. 4.61
3.3.15	Chamberlin चे oligopoly model आणि kinked demand curve model या दोन्हींमध्ये oligopolists आपली interdependence ओळखतात, collude करत नाहीत आणि prices स्थिर ठेवण्याकडे त्यांचा कल असतो.	Q54	MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); तुलना करा: 3.3.3, p. 4.62
3.3.16	Duopoly: market मध्ये फक्त दोन firms (उदा. दोन प्रतिस्पर्धी cold-drink विक्रेते) — oligopoly चा subset (special case).	Q9, Q10, Q71	PYQ 2019-Nov (×2), 2026-May	3.3.4, p. 4.62
3.3.17	Monopsony: एखाद्या product किंवा service चा एकमेव buyer, मुख्यतः factor markets मध्ये, जिथे एखाद्या factor ची एकच firm buyer असते; oligopsony: थोड्या संख्येने मोठे buyers, मुख्यतः factor markets मध्ये.	Q7, Q57, Q67	PYQ 2019-May, 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1	3.3.4, p. 4.62

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.18	Bilateral monopoly: फक्त एकच buyer आणि एकच seller — monopoly market आणि monopsony market यांचे संयोजन.	Q3, Q4, Q28, Q33, Q51, Q81	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2021-Dec (×2), 2023-Dec, 2024-Sep, 2026-Sep	3.3.4, p. 4.62
3.3.19	Zero-sum game मध्ये एका player चा लाभ म्हणजे अगदी तेवढाच दुसऱ्याचा तोटा — उदा. ठरावीक market share साठी स्पर्धा; prisoners' dilemma हा zero-sum नाही.	Q52	MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.3.20	Short run मध्ये losses सोसणारा oligopolist long run मध्ये business मधून बाहेर पडू शकतो, business मध्ये टिकू शकतो किंवा break even होऊ शकतो — कोणताही परिणाम शक्य आहे.	Q56	MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.3.21	*विषय 3.0 आणि 3.3 पाहा: industry मध्ये अनेक firms असतात; price rigidity हे oligopoly चे (monopoly चे नव्हे) feature आहे; perfect competition मध्ये selling costs नसतात, आणि तिथे factors मुक्तपणे फिरतात (move freely).*	Q36	PYQ 2022-Dec	3.0.1, p. 4.29; 3.3.3, p. 4.62; Table 7, p. 4.56

भाग B — प्रकरण 4 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 54% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — Markets चा अर्थ आणि प्रकार (Meaning and Types of Markets)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Price = money-value; prices exchange value व्यक्त करतात; Ricardo: command over commodities in general (सर्वसाधारण commodities वरील अधिकार); Economics फक्त exchange value शी संबंधित आहे.	★	1.0.1
2	Market = trade करण्याची क्षमता असलेले आणि price वर प्रभाव टाकणारे buyers आणि sellers; ते औपचारिक ठिकाण असणे आवश्यक नाही.	★	1.0.2
3	**पाच घटक: buyers & sellers · product/service · price साठी सौदेबाजी (bargaining) · market conditions चे ज्ञान · दिलेल्या वेळी एकच price (volume of business, advertisement, firm, multiple prices हे घटक नाहीत).**	★★★	1.0.3, 1.1.5
4	Product markets (households firms कडून खरेदी करतात) vs factor markets (firms land, labour, capital, entrepreneurship खरेदी करतात).	★	1.0.4
5	सहा आधार: area · time · nature of transaction · regulation · volume of business · competition.	★	1.0.5
6	Area: local · regional (लगतची शहरे / राज्यांचा समूह) · national (trade policy व्यापार देशांतर्गत ठेवते) · international (सोने, चांदी).	★★	1.0.6
7	Time element ही संकल्पना Alfred Marshall यांनी मांडली.	★★	1.0.7
8	Time: very short = market period (supply स्थिर, नाशवंत वस्तू) · short · long ('normal price') · very long = secular period.	★★	1.0.8
9	**Nature of transaction: spot/cash (तात्काळ payment; mandi मधील धान्य) vs forward/future (भविष्यातील delivery; bank कडून forex contract).**	★★★	1.0.9, 1.1.6
10	Regulation: regulated (stock exchange) vs unregulated = free market, कोणत्याही अटी नाहीत (Haat Bazaar).	★	1.0.10
11	Volume of business: wholesale (मोठ्या प्रमाणात, B2B) vs retail (थोड्या प्रमाणात, B2C).	★★	1.0.11
12	Market share = firm ची demand, industry demand ची टक्केवारी म्हणून.	★	1.1.1
13	चार forms: perfect competition · monopolistic competition · oligopoly · monopoly; firm ची elasticity of demand फक्त perfect competition मध्येच infinite असते.	★	1.1.2
14	Market चा प्रकार commodity चे स्वरूप, production चा आकार आणि demand ची व्याप्ती यांवर अवलंबून असतो.	★	1.1.3
15	Downward-sloping market demand प्रत्येक structure ला लागू होते — त्यावरून structure ओळखता येत नाही.	★★	1.1.4
16	TR = P × Q; competitive firm चा TR हा origin पासून जाणारी सरळ रेषा असतो.	★★	1.2.1

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
17	**AR = TR/Q = P; AR curve = firm चा demand curve.**	★★★	1.2.2, 1.0.12
18	**MR = ΔTR/ΔQ; MRn = TRn − TRn−1; P आणि Q वरून आधी TR काढा; MR शून्य किंवा negative असू शकतो.**	★★★	1.2.3, 1.2.4, 1.0.13
19	TR = ΣMR.	★	1.2.5
20	AR घटत असेल → MR < price, MR हा AR च्या खाली; AR कधीच शून्य होत नाही, MR शून्य किंवा negative असू शकतो.	★	1.2.6
21	**TR घटत्या दराने वाढतो (diminishing MR), MR = 0 असताना maximum असतो, MR < 0 असताना घटतो.**	★★★	1.2.7
22	Perfect competition: AR = MR, दोन्ही horizontal आणि एकमेकांशी जुळणारे (coincident).	★	1.2.8
23	**MR = AR × (e − 1)/e — e ही positive संख्या म्हणून घ्या.**	★★★	1.2.9, 1.2.10
24	e = 1 → MR = 0; e > 1 → MR positive असतो; e < 1 → MR negative असतो.	★★	1.2.11
25	e = 1 असेल तिथे TR maximum असतो.	★★	1.2.12
26	तत्त्व (Principle) 1: TVC भरून निघत नसेल (P < AVC) तर उत्पादन बंद करा (shut down); shut-down point ला P = AVC, TR = TVC, loss = TFC.	★★	1.2.13
27	**तत्त्व (Principle) 2: MR = MC ला maximum profit (first-order condition); MR खाली उतरतो, MC वर चढतो.**	★★★	1.2.14, 1.2.15

विभाग 2 — Prices चे निर्धारण (Determination of Prices)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Prices exchange value व्यक्त करतात; factor prices = rent, wages, interest, profit.	★★	2.0.1
2	**Government prices ठरवू शकते (procurement/support prices); floor equilibrium च्या वर; ceiling equilibrium च्या खाली → टंचाई (shortages), वाटपाच्या समस्या, black marketing.**	★★★	2.0.3, 2.3.5
3	Equilibrium = market clearing price: Qd = Qs, न विकलेला साठा नाही, पुरवठा न झालेली demand नाही.	★	2.1.1
4	Price equilibrium च्या वर → surplus → price घसरते; खाली → shortage → price वाढते (stable equilibrium).	★	2.1.2
5	Non-price factors मुळे curves shift होतात: उजवीकडे = increase, डावीकडे = decrease.	★	2.2.1
6	Demand ↑ झाल्यास → P ↑, Q ↑; भविष्यात price वाढण्याच्या अपेक्षेमुळे demand उजवीकडे shift होते.	★★	2.2.2
7	Demand ↓ झाल्यास → P ↓, Q ↓.	★	2.2.3
8	Supply ↑ झाल्यास → P ↓, Q ↑; Supply ↓ झाल्यास → P ↑, Q ↓.	★★	2.2.4, 2.2.5

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
9	**एकाच दिशेने: quantity निश्चित, price अनिश्चित; समान shifts मुळे price बदलत नाही; मोठा shift price ठरवतो.**	★★★	2.3.1, 2.3.2
10	विरुद्ध दिशांनी: price निश्चित (demand सोबत बदलते), quantity अनिश्चित.	★★	2.3.3
11	उदाहरण (Illustration) 1: D2+S3 = बिंदू 2; D2+S2 = बिंदू 7; फक्त S3 = बिंदू 3; फक्त D2 = बिंदू 5.	★★	2.3.4

विभाग 3 — वेगवेगळ्या Market Forms मध्ये Price व Output चे निर्धारण (Price-Output Determination under Different Market Forms)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Perfect competition: buyers आणि sellers ची मोठी संख्या · homogeneous products (perfect substitutes) · free entry and exit = pure competition; + perfect knowledge · अतिशय कमी transaction costs · price-taking = perfect competition.	★★	3.0.2
2	**Perfect competition ची लक्षणे नाहीत: selling costs, advertising, inelastic demand, inefficient allocation; 'absence of transport cost' ही SM मधील condition नाही.**	★★★	3.0.3
3	Perfect competition ही एक मिथक (myth) आहे; कृषी उत्पादने, financial instruments आणि precious metals त्याच्या जवळ जातात.	★	3.0.4
4	**Firms price takers असतात: price वर त्यांचे नियंत्रण नसते; industry price हे market demand = market supply मधून ठरते.**	★★★	3.0.1
5	**Firm ची demand (AR) = horizontal रेषा, X-axis ला समांतर, infinitely elastic; पण market demand curve तरीही खाली उतरतो (slopes down).**	★★★	3.0.5, 3.0.7
6	AR = MR = P फक्त perfect competition मध्येच.	★★	3.0.6
7	**Equilibrium: MR = MC आणि MC हा MR ला खालून छेदतो (MC चा positive slope).**	★★★	3.0.8
8	MR > MC → output वाढवा; MR < MC → output कमी करा.	★	3.0.9
9	Short-run supply curve = minimum AVC च्या वरील MC.	★★	3.0.10
10	Price < AVC (TR < TVC) → उत्पादन बंद (shut down).	★★	3.0.11
11	Normal profit: AR = ATC (zero economic profit); supernormal: AR > ATC; loss: ATC > AR — short run मध्ये हे सर्व शक्य.	★★	3.0.12, 3.0.13
12	Long run: entry आणि exit मुळे फक्त normal profit उरतो.	★★	3.0.14
13	Long-run equilibrium मध्ये: LMC = LAC = P; LAR = LMR = P = LMC = LAC.	★	3.0.15
14	Long-run optimality: minimum cost, P = MC, full capacity, अपव्यय नाही, excess capacity नाही, firms ची optimum संख्या.	★★	3.0.16
15	P = MC फक्त perfect competition मध्येच; monopoly जास्त price आकारते आणि कमी पुरवठा करते (P > MC; unique supply curve नसतो).	★★	3.0.17, 3.0.19

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
16	तीव्र स्पर्धेत elasticity of supply 'infinite' — हे फक्त ICAI key मध्ये; SM मध्ये demand चा उल्लेख आहे.	★	3.0.18
17	Normal profit हा implicit cost आहे, accounting cost चा भाग नाही; TFC = TC – TVC.	★	3.0.20
18	Cost items (प्रकरण 3): AFC rectangular hyperbola; MC < AVC असेपर्यंत AVC घटतो; LAC envelope, U-shaped; returns मुळे SAC U-shaped.	★★	3.0.21
19	Monopoly = एकमेव seller, जवळचे substitutes नाहीत; features: single seller · barriers to entry · no close substitutes · market power.	★★	3.1.1
20	**Barriers to entry = मूलभूत कारण: patents and copyrights, government rights, दुर्मिळ resources, natural monopoly; प्रवेश नेहमीच प्रतिबंधित; nuclear power = government monopoly.**	★★★	3.1.2
21	**Cross elasticity शून्य किंवा अतिशय कमी; price elasticity < 1; तीव्र उताराचा downward-sloping AR.**	★★★	3.1.3
22	Firm = industry; monopolist ची demand = market demand.	★★	3.1.4
23	Price वरील नियंत्रण: monopoly मध्ये खूप जास्त; price maker.	★★	3.1.5
24	MR < AR; MR slope = 2 × AR slope; AR शून्य होऊ शकत नाही, MR शून्य किंवा negative असू शकतो.	★★	3.1.6
25	MR = AR(1 – 1/e); AR = MR·e/(e – 1); जास्त MR असलेल्या market कडे output वळवा.	★★	3.1.7
26	Monopolist ला short run मध्ये losses होऊ शकतात (ATC > AR).	★	3.1.8
27	**Long run: सतत losses नाहीत; entry अडवलेली असल्यामुळे supernormal profit टिकून राहतो.**	★★★	3.1.9
28	Market power = positive profit सह MC पेक्षा जास्त price.	★	3.1.10
29	Monopoly चे परिणाम: जास्त price, कमी output, अन्याय्य profits → government नियमन करते आणि monopolies रोखते.	★★	3.1.11
30	Price discrimination: एकाच commodity च्या वेगवेगळ्या units साठी वेगवेगळ्या prices, cost वर आधारित नाहीत; simple vs discriminating monopoly (dynamic fares).	★★	3.1.12
31	Price discrimination साठी monopoly आवश्यक; perfect competition मध्ये अशक्य.	★★	3.1.13
32	**अटी: price-setting power · वेगळे करता येणारे sub-markets · वेगवेगळ्या elasticities (तेव्हाच फायदेशीर) · पुनर्विक्री (resale) नाही.**	★★★	3.1.14
33	उद्दिष्टे: maximum profit, surplus stock ची विल्हेवाट, economies of scale, परदेशी markets काबीज करणे, pricing द्वारे equity.	★★	3.1.15
34	**Pigou च्या degrees: 1st = प्रत्येक individual consumer (संपूर्ण surplus); 2nd = विकलेल्या quantities; 3rd = location किंवा customer segment.**	★★★	3.1.16
35	**Third-degree उदाहरणे: dumping; domestic vs commercial (ग्रामीण vs industrial) वीज; railway चे senior-citizen भाडे.**	★★★	3.1.17

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
36	Discriminating monopolist एकूण output, त्याचे विभाजन (equal MRs) आणि prices (जिथे demand कमी elastic तिथे जास्त) ठरवतो.	★	3.1.18
37	Monopolistic competition: अनेक sellers, differentiated close substitutes, free entry, non-price competition.	★★	3.2.1
38	Product differentiation = मुख्य feature; perfect competition पासून हाच एकमेव फरक.	★★	3.2.2
39	**उदाहरणे: soaps and detergents, toothpaste, restaurants, hotels, repair shops, clothing, retail.**	★★★	3.2.3
40	Non-price competition आणि प्रचंड selling costs → monopolistic competition.	★★	3.2.4
41	Chamberlin (USA): theory of monopolistic competition मांडली; selling cost vs production cost असा फरक.	★	3.2.5
42	**Demand curve downward sloping, तुलनेने elastic; MR त्याच्या खाली; monopoly चा demand curve अधिक steep.**	★★★	3.2.6
43	Short run: normal profit, supernormal profit किंवा loss.	★	3.2.7
44	Long run: फक्त normal profit (perfect competition प्रमाणे).	★	3.2.8
45	Long run: कधीच minimum LAC वर नाही → excess capacity, optimum size नाही.	★	3.2.9
46	**Differentiated products: monopolistic competition आणि oligopoly मध्ये.**	★★★	3.2.10, 3.3.2
47	**Oligopoly = competition among the few (2–10), homogeneous किंवा differentiated, मजबूत barriers to entry, price makers.**	★★★	3.3.1
48	**Oligopoly ची उदाहरणे: cold drinks, automobiles, airlines, telecom, ISPs, smartphones; OPEC = cartel चे सर्वोत्तम उदाहरण.**	★★★	3.3.3
49	Game theory: Von Neumann आणि Oskar Morgenstern (1944).	★	3.3.4
50	**Pure/perfect (homogeneous, उदा. aluminium) vs imperfect (differentiated, उदा. talcum powder); open vs closed.**	★★★	3.3.5
51	**Collusive vs competitive; partial (एक dominant leader) vs full; syndicated (central syndicate) vs organised (central association).**	★★★	3.3.6
52	**वैशिष्ट्ये: strategic interdependence (सर्वांत महत्त्वाचे) · advertising आणि selling costs · group behaviour — free entry नाही.**	★★★	3.3.7
53	Oligopoly चा demand curve indeterminate असतो.	★	3.3.8
54	Oligopoly price हे competitive आणि monopoly price यांच्या दरम्यान असते (फक्त PYQ).	★	3.3.9
55	**Cartel = explicit collusion; सारख्या आकाराच्या थोड्या firms; producers चा subset; price वाढवणे हा उद्देश; अनेक firms असल्यास अशक्य.**	★★★	3.3.10
56	Price leadership: dominant firm (live and let live) · low-cost firm · barometric (अनुभवी firm market conditions जाणते).	★★	3.3.11

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
57	**Kinked demand curve: Paul A. Sweezy; price rigidity स्पष्ट करतो.**	★★★	3.3.12
58	Kink प्रचलित price वर: वरचा भाग elastic, खालचा inelastic.	★★	3.3.13
59	Rivals price कपातीचे अनुकरण करतात, पण price वाढीचे नाही.	★	3.3.14
60	Chamberlin आणि kinked models: interdependence ची जाणीव, collusion नाही, स्थिर prices.	★	3.3.15
61	Duopoly = दोन firms, oligopoly चा subset.	★★	3.3.16
62	Monopsony = एकमेव buyer; oligopsony = थोडे मोठे buyers (factor markets).	★★	3.3.17
63	**Bilateral monopoly = एकमेव buyer + एकमेव seller = monopoly + monopsony.**	★★★	3.3.18
64	Zero-sum game: market share साठी स्पर्धा.	★	3.3.19

प्रकरण 5

National income चे निर्धारण (Determination of National Income)

270 Scanner प्रश्न · 133 one-liners · 74 revision pointers · July 2026 Study Material मध्ये SM प्रकरण 6

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: National Income Accounting

SM प्रकरण 6, विभाग 1, पृष्ठे 6.1 – 6.30

विषय 1.1 National Income Accounting

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.1	National Income Accounting — ज्याचे प्रणेते Nobel पारितोषिक विजेते अर्थशास्त्रज्ञ Simon Kuznets आणि Richard Stone होते — ही goods and services च्या production च्या टप्प्यापासून त्यांच्या final disposal च्या टप्प्यापर्यंतच्या macro-economic accounts ची प्रणाली आहे.	Q1	PYQ 2025-Sep	1.1, p. 6.2

विषय 1.2 National income च्या अंदाजांची उपयुक्तता आणि महत्त्व (Usefulness and Significance of National Income Estimates)

4 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	*विषय 1.1 पाहा: Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI) मधील Central Statistical Organisation (CSO) कडे National Accounts Statistics संकलित करण्याची जबाबदारी आहे; राज्य स्तरावर State Directorates of Economics and Statistics (DESs) State Domestic Product संकलित करतात.*	Q1, Q4	PYQ 2025-May, 2026-Sep	1.1, p. 6.2
1.2.2	National income estimates चे उपयोग (SM ची यादी): businesses आपल्या products च्या भावी demand चा अंदाज (forecast) बांधतात; sectors नुसार national income ची रचना व संरचना, कालानुरूप बदल (periodical variations) आणि व्यापक sectoral shifts; sector-specific विकास धोरणे; macroeconomic modelling साठी तसेच economic policies निवडण्यासाठी व त्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी quantitative आधार; income distribution आणि inequality; structural ratios (investment, taxes, fiscal deficit, government expenditure यांचे GDP शी प्रमाण); कर्जासाठी पात्रता ठरवणाऱ्या international comparisons; आणि financial व monetary data सोबत growth आणि inflation विषयक धोरणांसाठी मार्गदर्शन. Population growth विषयीची धोरणे या यादीत **नाहीत**.	Q2	PYQ 2025-May	1.2, pp. 6.2 – 6.3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.3	*विषय 1.3 पाहा: GNPMP = GDPMP + NFIA, म्हणून negative NFIA मुळे GNPMP हे GDPMP पेक्षा लहान होते (positive NFIA मुळे ते मोठे होते).*	Q3	PYQ 2026-Jan	1.3.2, p. 6.7

विषय 1.3 National income च्या विविध संकल्पना (Different Concepts of National Income)

86 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 51 · RTP 2 · MTP 20 · Model Q 21

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.1	Gross Domestic Product (GDP) म्हणजे दिलेल्या कालावधीत देशात (त्याच्या सीमांच्या आत) उत्पादित झालेल्या सर्व final goods and services चे मूल्य, प्रत्येकाचे मूल्यांकन त्याच्या market price ला (GDPMP).	Q17; MQ 1.3: Q1	PYQ 2025-Jan; Model Q	1.3.1, p. 6.3
1.3.2	GDP मध्ये फक्त final goods येतात; पुढील production साठी producer ने खरेदी केलेली वस्तू (उदा. professional team ने खरेदी केलेले uniforms) ही intermediate good असते, आणि ती वेगळी मोजली तर double counting होईल.	Q14	MTP 2024-Dec S1	1.3.1, p. 6.3 (final goods); हे उदाहरण फक्त MTP मध्ये आहे
1.3.3	Nominal GDP म्हणजे current prices ला GDP; real GDP म्हणजे constant (base-year) prices ला GDP — final goods च्या quantities गुणिले constant prices यांची बेरीज — म्हणून ते price changes (inflation) चा परिणाम काढून टाकते आणि कालानुरूप output व welfare ची तुलना करण्यासाठी तेच योग्य मापक आहे.	Q21, Q58; MQ 1.1: Q2; MQ 1.6: Q1	PYQ 2025-Jan; MTP 2026-Apr S1; Model Q ×2	1.3.1, pp. 6.3 – 6.4; Summary, p. 6.29
1.3.4	GDP deflator म्हणजे त्याच वर्षाच्या nominal GDP चे real GDP शी असलेले गुणोत्तर (ratio); हा inflation मोजणारा price index आहे (base year च्या तुलनेत prices ची चालू पातळी) आणि nominal GDP ला 'deflate' करून real GDP मिळवण्यासाठी तो वापरला जातो. तो चालू वर्षाच्या output वरून तयार होत असल्याने तो सध्याची production basket वापरतो.	Q8, Q55, Q61	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	1.3.1, pp. 6.4 – 6.5
1.3.5	GDP deflator = (Nominal GDP ÷ Real GDP) × 100 — उदा. 6,750 ÷ 4,500 × 100 = 150.	Q5, Q42	PYQ 2024-Jun, 2026-May	1.3.1, p. 6.4; Illustration 1, p. 6.5
1.3.6	Real GDP = (Nominal GDP ÷ GDP deflator किंवा price index) × 100; Nominal GDP = Real GDP × price index ÷ 100 (उदा. real 450, index 120 → nominal 540).	Q19, Q38, Q50, Q60; MQ Real GDP: Q1	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan; RTP 2025-May; MTP 2025-Aug S2, 2026-Apr S2; Model Q	1.3.1, p. 6.5; उदाहरणे (Illustrations) 3 – 4, p. 6.6
1.3.7	Base year मध्ये nominal आणि real GDP समान असतात, म्हणून deflator नेहमी 100 असतो. Deflator 100 पेक्षा जास्त → nominal GDP हे real GDP पेक्षा जास्त आणि prices base year पेक्षा जास्त (120 = prices base पेक्षा 20% जास्त); 100 पेक्षा कमी (nominal < real) → price level base year पेक्षा कमी.	Q3, Q30, Q33, Q63; MQ GDP Deflator: Q1	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep (×2), 2026-Sep; Model Q	1.3.1, pp. 6.5 – 6.6; उदाहरणे (Illustrations) 1 – 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.8	वर्ष 2 मधील inflation rate = (वर्ष 2 मधील GDP deflator − वर्ष 1 मधील GDP deflator) ÷ वर्ष 1 मधील GDP deflator × 100. पुढील वर्षाचा deflator या वर्षीच्या deflator पेक्षा कमी असेल तर price level घसरली आहे; जास्त असेल तर prices वाढल्या आहेत.	Q6, Q9, Q22, Q34, Q35	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep (×2)	1.3.1, p. 6.5; Illustration 1, pp. 6.5 – 6.6
1.3.9	Inflation हे price indices ने मोजले जाते — Wholesale Price Index, Consumer Price Index आणि GDP deflator; purchasing power parity prices हे inflation चे मापक नाहीत.	Q53	MTP 2025-Aug S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); SM मध्ये फक्त GDP deflator दिला आहे, p. 6.4
1.3.10	Net Domestic Product (NDP) = GDP − depreciation: production चे एकूण मूल्य वजा वापरून संपलेल्या capital चे मूल्य. Gross आणि net यांत फरक फक्त depreciation (consumption of fixed capital) चा असतो, म्हणून NDP कधीही GDP पेक्षा जास्त असू शकत नाही, आणि gross domestic investment − net domestic investment = GDP − NDP.	Q10, Q13, Q49; MQ 1.1: Q1	PYQ 2024-Sep; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Jan S2 (×2); Model Q	1.3.1, p. 6.7
1.3.11	Gross = Net + Depreciation, म्हणून gross investment = net investment + replacement investment. Depreciation हे gross investment पेक्षा जास्त असेल तर net investment negative असते आणि economy चा capital stock कमी होत असतो.	Q15, Q51	MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Dec S1	1.3.1, p. 6.7 (capital-stock विषयीचा निष्कर्ष फक्त MTP मध्ये)
1.3.12	Gross National Product (GNP) म्हणजे एका accounting year मध्ये देशाच्या domestic territory मध्ये normal residents नी उत्पादित केलेल्या सर्व final economic goods and services चे market value, net factor income from abroad सह; त्यात आपल्या नागरिकांनी परदेशात कमावलेले income समाविष्ट होते आणि परदेशी लोकांनी इथे कमावलेले income वगळले जाते.	Q23; MQ 1.3: Q2	PYQ 2024-Jun, 2025-May; Model Q	1.3.2, p. 6.7
1.3.13	परदेशी company ने भारतातील कामकाजातून कमावलेला profit (उदा. Apple चे भारतातील manufacturing; South Korean company चा भारतातील plant) भारताच्या GDP चा भाग असतो, पण तो home country च्या GNP चा भाग असतो — तो भारताच्या national income चा भाग नसतो.	Q31 (+ 1.4 MQ 1.4 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; Model Q	1.3.2, p. 6.7
1.3.14	GNPMP = GDPMP + NFIA; GDPMP = GNPMP − NFIA. NFIA = देशाच्या नागरिकांनी व companies नी परदेशात कमावलेले − परदेशी नागरिकांनी व overseas companies नी त्या देशात कमावलेले (net compensation of employees + net income from property and entrepreneurship + net retained earnings). Negative NFIA → GDPMP हे GNPMP पेक्षा जास्त.	Q11, Q18; MQ 1.2: Q2; MQ 1.3.2: Q1	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-Jan; Model Q ×2	1.3.2, p. 6.7
1.3.15	'national' आणि 'domestic' यांतील फरक म्हणजे net factor income from abroad: National = Domestic + NFIA (depreciation मुळे gross आणि net वेगळे होतात; net indirect taxes मुळे market price आणि factor cost वेगळे होतात).	Q48	PYQ 2026-May	1.3.2, p. 6.8

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.16	NNPMP = GNPMP − Depreciation = NDPMP + NFIA = GDPMP + NFIA − Depreciation (तिन्ही बरोबर आहेत; 'NDPMP − Depreciation' बरोबर नाही). पुनर्मांडणी केल्यास: Depreciation = GDPMP + NFIA − NNPMP; NFIA = NNPMP − NDPMP.	Q12, Q29, Q32; MQ 1.3.3: Q1	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep (×2); Model Q	1.3.5, p. 6.8; Illustration 7, p. 6.14
1.3.17	Market price आणि factor cost यांत net indirect taxes (indirect taxes − subsidies) इतका फरक असतो: Market Price = Factor Cost + Indirect Taxes − Subsidies; Factor Cost = Market Price − Indirect Taxes + Subsidies. म्हणून GDPMP = GDPFC + NIT, आणि National Income (NNPFC) = NNPMP − NIT.	Q1, Q46, Q52; MQ 1.3: Q3	PYQ 2024-Jun, 2026-May; MTP 2025-May S2; Model Q	1.3.6, p. 6.8
1.3.18	MP ↔ FC numericals: फक्त indirect taxes आणि subsidies (net indirect taxes) मिळवा किंवा वजा करा; direct taxes ची यात कोणतीही भूमिका नसते — उदा. NNPMP = 15,000 + 450 − 250 = 15,200; subsidies = NNPFC − NNPMP + indirect taxes.	Q39, Q43, Q44; MQ 1.3.4: Q1	PYQ 2026-Jan, 2026-May (×2); Model Q	1.3.6, p. 6.8
1.3.19	GDPFC = Compensation of employees + Operating surplus (rent + interest + profit) + Mixed income of self-employed + Depreciation; आणि GDPMP = NDPFC + Consumption of fixed capital + Net indirect taxes.	Q39, Q40, Q41	PYQ 2026-Jan (×3)	1.3.6, p. 6.8; Illustration 5, pp. 6.12 – 6.13
1.3.20	Basic price = Factor cost + Production taxes − Production subsidies (tax शिवायची subsidised किंमत); Market price = Basic price + Product taxes − Product subsidies.	Q24	PYQ 2025-May	1.3.6, p. 6.9
1.3.21	Net Domestic Product at Factor Cost (NDPFC) म्हणजे factors of production नी कमावलेले एकूण factor incomes: NDPFC = NDPMP − Net indirect taxes = GDPFC − Depreciation = Compensation of employees + Operating surplus + Mixed income.	MQ 1.3.5: Q1	Model Q	1.3.7, p. 6.10
1.3.22	National Income = NNP at Factor Cost: एका वर्षात देशाच्या normal residents ना मिळणारे factor income = domestic factor incomes ची बेरीज (FID) + net factor income from abroad.	Q57, Q62	PYQ 2026-Sep; MTP 2026-Apr S1	1.3.8, p. 6.10
1.3.23	Per capita income = aggregate income (output) ÷ एकूण लोकसंख्या (उदा. 1,200 billion ÷ 250 million = 4,800) — प्रति व्यक्ती economic output; ते देशाच्या standard of living चा निर्देशक (indicator) म्हणून काम करते.	MQ 1.2: Q1; MQ 1.3.6: Q1	Model Q ×2	1.3.9, p. 6.10

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.24	Personal income म्हणजे Non-Profit Institutions Serving Households सह household sector ला मिळणारे income — सर्व स्रोतांमधून मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष चालू income receipts, ज्या productive activities मधून कमावलेल्या असतीलच असे नाही (म्हणून त्यात social security benefits आणि unemployment compensation सारखे transfer payments येतात: मिळालेले पण न कमावलेले income). त्यात retained earnings, indirect business taxes, corporate income taxes आणि social security साठीचे contributions वगळले जातात. PI = NI + income received but not earned − income earned but not received.	Q2, Q20, Q26, Q56	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May; MTP 2025-Dec S1	1.3.10, pp. 6.10 – 6.11
1.3.25	Disposable personal income (DI) म्हणजे consumption किंवा savings साठी व्यक्तींच्या हातात उपलब्ध असलेला पैसा: DI = PI − Personal income taxes − Non-tax payments (government ला कराव्या लागणाऱ्या इतर सक्तीच्या payments, उदा. provident fund, ESI).	Q4, Q7, Q25; MQ 1.3.8: Q1, Q2	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-May; Model Q ×2	1.3.11, p. 6.11
1.3.26	Net National Disposable Income (NNDI) = Net National Income + rest of the world कडून येणारे इतर net current transfers; Gross National Disposable Income = NNDI + consumption of fixed capital.	MQ 1.3: Q1	Model Q	1.3.11, p. 6.11
1.3.27	Private income म्हणजे देशांतर्गत व देशाबाहेरील सर्व स्रोतांमधून private sector ला मिळणारे income (factor आणि transfer income दोन्ही) = private sector ला मिळणारे NDP मधील factor income + NFIA + national debt interest + government कडून current transfers + rest of the world कडून इतर net transfers. PI = Private income − corporate tax − corporate saving (undistributed profits) असल्याने, Private income = PI + corporate tax + undistributed profits.	Q27; MQ 1.3.9: Q1	PYQ 2025-May; Model Q	1.3.12, p. 6.12; Illustration 6, p. 6.13
1.3.28	*विषय 1.4 पाहा: pensions, scholarships आणि unemployment allowance हे transfer payments आहेत — प्राप्तकर्त्याच्या कोणत्याही चालू योगदानाशिवाय पुनर्वितरित होणारे income — म्हणून ते factor payments ही नाहीत आणि government final consumption expenditure चा (ज्यात defence, education, healthcare येतात) भागही नाहीत. Defence personnel ना मोफत uniforms, MPs चे पगार (salaries) आणि imputed rent हे factor payments आहेत.*	Q36, Q47, Q54	PYQ 2026-Jan, 2026-May; MTP 2025-Aug S2	1.4.4, p. 6.19; 1.4.3, p. 6.18
1.3.29	*विषय 1.4 पाहा: आधी उत्पादित (second-hand) goods चे आणि stocks व bonds चे व्यवहार national income मध्ये येत नाहीत.*	Q16	MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	1.4.3, p. 6.18
1.3.30	*विषय 1.4 पाहा: income method मध्ये domestic territory मधील सर्व production units नी दिलेल्या factor incomes ची (wages and salaries, rent, interest, profit) बेरीज केली जाते, transfer income वगळून.*	Q45	PYQ 2026-May	1.4.3, p. 6.18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.31	*विषय 1.4 पाहा: GVAMP = Value of output – Intermediate consumption = (Sales + Closing stock – Opening stock) – IC (market price ला GST साठी कोणतेही adjustment लागत नाही); NDPMP = GVAMP – Consumption of fixed capital (5,800 – 620 = 5,180); IC = Value of output – GVAMP (6,800 – 5,800 = 1,000).*	Q37, Q64, Q65	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep (×2)	1.4.2, p. 6.17; 1.3.1, p. 6.7
1.3.32	*विषय 1.4 पाहा: C + I + G + (X – M) मुळे expenditure method ने GDPMP मिळते; national income (NNPFC) साठी त्यापुढे – depreciation + NFIA – net indirect taxes करावे लागते.*	Q59	MTP 2026-Apr S1	1.4.4, p. 6.20
1.3.33	*विषय 1.5 पाहा: railways, communications, banking, insurance आणि central government administration यांसारख्या राज्यांच्या सीमा ओलांडणाऱ्या activities म्हणजे 'supra-regional sectors'.*	Q28	PYQ 2025-May	1.5, p. 6.27
1.3.34	Opportunity cost म्हणजे निवड करताना सोडून द्यावा लागणारा सर्वाधिक मूल्याचा पर्याय (ही प्रकरण 1 / production-cost मधील कल्पना आहे, national income ची नाही).	MQ 1.3: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
1.3.35	भारताचा real GDP constant (2011-12) prices ला नोंदवला जातो; base year किती वेळा बदलले जाते हे SM सांगत नाही (Model Q चे उत्तर 'every 7–10 years').	MQ 1.4: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q); 2011-12 base 1.3.1, p. 6.4 येथे

विषय 1.4 भारतातील national income चे मापन (Measurement of National Income in India)

48 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 10 · RTP 3 · MTP 22 · Model Q 18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.1	Circular flow of income चे तीन परस्परसंबंधित टप्पे (phases) आहेत — production, distribution (income) आणि disposition (expenditure); output चे मूल्य factor incomes (rent, wages, interest, profit) म्हणून वाटले जाते, म्हणून निर्माण झालेले income output च्या मूल्याइतकेच असते.	Q3; MQ 1.4.1: Q1	PYQ 2024-Sep; Model Q	1.4.1, pp. 6.15 – 6.16
1.4.2	तीन पद्धती: Value Added (Product) Method — एकूण output मध्ये प्रत्येक industry चे (production units) दुहेरी गणना न झालेले (unduplicated) योगदान; Income Method — domestic territory मधील सर्व production units नी दिलेल्या factor incomes ची बेरीज; Expenditure (Income Disposal) Method — एका accounting year मधील aggregate final expenditure.	Q30	PYQ 2026-Sep	1.4.1, Table 1.1.1, p. 6.16; 1.4.2 – 1.4.4, pp. 6.16 – 6.18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.3	Value Added Method — याला Product Method, Industrial Origin Method, Net Output Method किंवा production method असेही म्हणतात — प्रत्येक industry चे production एकत्र करून त्यातून इतर सर्व industries कडून केलेली intermediate purchases वजा करून, एका accounting year मध्ये domestic territory मधील प्रत्येक producing enterprise चे योगदान मोजते.	Q4, Q10, Q17, Q21	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-May; MTP 2025-May S2	1.4.2, p. 6.16; Summary, p. 6.30
1.4.4	Multiple (double) counting टाळण्यासाठी फक्त final goods (किंवा फक्त value added) मोजले जातात; सर्व टप्प्यांवरील value added ची बेरीज final good च्या किमतीइतकी, निर्माण झालेल्या एकूण income इतकी आणि profit सह त्याच्या एकूण cost इतकी असते.	Q8, Q14, Q20	RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2 (×2)	1.4.2, p. 6.16; 1.3.1, p. 6.3
1.4.5	Value added = Value of output − Intermediate consumption; म्हणून final product चे मूल्य = intermediate purchases + value added (800 + 400 = 1,200), आणि firm चे value added म्हणजे फक्त तिने स्वतः भर घातलेले मूल्य.	MQ 1.4.2: Q1, Q2, Q3	Model Q ×3	1.4.2, p. 6.17
1.4.6	GVAMP = Value of output − Intermediate consumption = (Sales + Change in stock) − Intermediate consumption, जिथे change in stock = closing − opening stock (750 + 200 − 300 − 250 = 400).	Q1, Q12	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	1.4.2, p. 6.17; उदाहरणे (Illustrations) 9 आणि 12, pp. 6.21, 6.23
1.4.7	NVAMP = GVAMP − Depreciation; factor cost = market price − indirect taxes + subsidies (GVAFC = 180 + 15 − 100 + 10 = 105); NDPFC + NFIA = National Income. Rent आणि profit हे value added चे वाटप आहेत, अतिरिक्त बाबी नाहीत.	Q9	MTP 2024-Dec S1	1.4.2, p. 6.17; Illustration 12, pp. 6.23 – 6.24
1.4.8	Value added मध्ये fixed assets चे own-account production (उदा. कारागिराने (artisan) बांधलेले नवे घर), स्व-उपभोगासाठी (self-consumption) उत्पादित goods चे imputed value, मालक स्वतः राहत असलेल्या घरांचे (owner-occupied houses) imputed rent आणि change in stock येतात; विनावेतन घरकाम (गृहिणींचे काम, स्वतःच्या मुलाला शिकवणे) आणि जुन्या shares ची पुनर्विक्री वगळली जाते.	Q27	MTP 2025-Dec S1	1.4.2, p. 6.17; 1.4.3, p. 6.18; 1.6 (d), p. 6.27
1.4.9	Income Method (Factor Income / Factor Payment / Distributed Share Method): national income म्हणजे domestic territory मधील सर्व production units नी दिलेल्या factor incomes ची — wages and salaries, rent, interest आणि profit — बेरीज: NDPFC; NI = Compensation of employees + Operating surplus + Mixed income + NFIA. Profits हे factor income आहे; transfers, subsidies आणि indirect taxes नाहीत.	Q25, Q26; MQ 1.1: Q2	RTP 2025-Sep (×2); Model Q	1.4.3, p. 6.18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.10	फक्त primary factors च्या मालकांचे incomes समाविष्ट होतात: wages (निवृत्त कामगारांचे pensions नव्हे), bonus, DA, commission, provident fund मधील employers' contribution, rent (actual आणि imputed), royalty, productive services साठीच्या कर्जांवरील interest, dividends, commissions आणि brokerages. वगळले जाते: capital gains, windfall profits, transfer incomes, second-hand goods आणि financial assets (shares आणि bonds) ची विक्री, पूर्वीच्या savings मधून केलेली payments, public debt वरील आणि consumption loans वरील interest.	Q11, Q16, Q22	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2025-Aug S1	1.4.3, p. 6.18
1.4.11	Profit = Corporate (profit) tax + Dividend + Retained earnings (undistributed profit) — हे तिन्ही profit चे घटक आहेत.	Q15	MTP 2025-Jan S2	1.4.3, p. 6.18
1.4.12	Self-employed चे mixed income (lawyers, engineers, traders, proprietors; agriculture, trade, transport) म्हणजे असे income ज्यातील labour element आणि capital element वेगळे करता येत नाहीत.	Q2, Q23	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.4.3, pp. 6.18 – 6.19
1.4.13	Income-method numericals: compensation of employees + rent + interest + profits + mixed (proprietors') income यांची बेरीज करा; मग GDPMP साठी + depreciation + net indirect taxes (taxes on production and imports), आणि national aggregates साठी + NFIA.	MQ 1.4.3: Q1, Q2, Q3, Q4, Q5	Model Q ×5	1.4.3, p. 6.18; Illustration 5, p. 6.12
1.4.14	Compensation of employees हा national income चा सर्वांत मोठा घटक आहे.	Q18	MTP 2025-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.4.15	Expenditure Method (Income Disposal Approach): GDPMP = Σ final expenditure = Private final consumption expenditure + Government final consumption expenditure + Gross domestic capital formation + Net exports (C + I + G + X − M); net exports negative असू शकतात.	MQ 1.1: Q1; MQ 1.4.4: Q1, Q2, Q3, Q4, Q5	Model Q ×6	1.4.4, pp. 6.18 – 6.20
1.4.16	Final consumption expenditure हा household sector (PFCE, NPISH सह) आणि government sector (GFCE: defence, education, healthcare सारख्या collective services, cost ला मूल्यांकित) या दोन्हींमध्ये होतो.	Q24	MTP 2025-Aug S2	1.4.4, p. 6.19
1.4.17	Transfer payments (pensions, scholarships, unemployment allowance) GDP मधून वगळले जातात कारण ते चालू production दर्शवत नाहीत; ते समाविष्ट केल्यास GDP प्रत्यक्षापेक्षा जास्त (overstate) दिसेल.	Q6, Q19	MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1	1.4.4, p. 6.19; Summary, p. 6.30

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.18	Gross domestic capital formation = fixed assets चे acquisition (machinery and equipment — उदा. bank चा digital-assistant robot, construction) + change in inventories (न विकलेल्या stock सह) + acquisition of valuables; म्हणून business inventories मधील वाढ investment म्हणून मोजली जाते.	Q13, Q28	MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	1.4.4, p. 6.20
1.4.19	Net domestic expenditure = Consumption expenditure + Net domestic investment (म्हणजे gross capital formation − depreciation).	Q5	MTP 2024-Dec S1	1.4.4, p. 6.20 (derivation वरून; ही संज्ञा SM मध्ये नाही)
1.4.20	भारत national income चा अंदाज पूर्णपणे एकाच पद्धतीने बांधू शकत नाही: agriculture — production (value added/output) method; small-scale sector — income method; construction — expenditure method. ज्या developed economies मध्ये income-tax returns व्यवस्थित दाखल होतात तिथे income method योग्य ठरते.	Q7, Q29; MQ 1.4: Q2	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S1; Model Q	1.4.4, p. 6.20
1.4.21	*विषय 1.3 पाहा: परदेशी company ने भारतातील कामकाजातून कमावलेला profit भारताच्या GDP चा भाग असतो, पण भारताच्या national income चा नाही (ते परदेशात दिलेले factor income आहे, जे NFIA द्वारे वजा होते).*	MQ 1.4: Q1	Model Q	1.3.2, p. 6.7

विषय 1.5 भारतातील Regional Accounts ची प्रणाली (The System of Regional Accounts in India)

4 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.1	State income (Net State Domestic Product) चे अंदाज संबंधित State Directorates of Economics and Statistics (DESs) चे State Income Units तयार करतात; conceptual आणि methodological समस्यांबाबत सल्ला देऊन Central Statistical Organisation राज्यांना मदत करते.	Q1, Q2	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	1.5, p. 6.27; 1.1, p. 6.2
1.5.2	Per capita state income = NSDP ÷ राज्याची midyear projected population — regional economic performance चे मापक.	Q3	MTP 2024-Dec S1	1.5, p. 6.27 (poverty ratio आणि employment rate फक्त MTP मध्ये)
1.5.3	Labour-market मापके SM मध्ये नाहीत; MTP चे उत्तर unemployment चे मापक म्हणून labour force participation rate देते.	Q4	MTP 2025-Jan S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 1.6 GDP आणि कल्याण (GDP and Welfare)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.6.1	GDP हे welfare चे परिपूर्ण मापक नाही; त्यात वगळले जाते: income distribution (म्हणून per capita GDP अपुरा ठरतो); quality improvements; अधिकाऱ्यांपासून लपवलेले किंवा बेकायदेशीर production (drugs, gambling); non-market production; leisure चा तोटा; crime, pollution आणि traffic congestion सारखे आर्थिक 'bads'; volunteer work; externalities; आणि आपली स्थिती सुधारणारे production व आपली स्थिती फक्त खालावण्यापासून रोखणारे production यांतील फरक.	Q3, Q4, Q5	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1	1.6, pp. 6.27 – 6.28
1.6.2	*विषय 1.3 पाहा: per capita income हे देशाच्या standard of living चा निर्देशक (indicator) म्हणून काम करते.*	Q2	PYQ 2025-May	1.3.9, p. 6.10
1.6.3	Population ची वाढ economy च्या वाढीपेक्षा वेगाने झाली तर per capita income घटते आणि saving कमी होते.	Q1	MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 1.7 National income मोजणीच्या मर्यादा आणि आव्हाने (Limitations and Challenges of National Income Computation)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 1 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.7.1	National income मोजण्यातील संकल्पनात्मक अडचणी: सर्वमान्य definition चा अभाव; final आणि intermediate goods मधील अचूक भेद; transfer payments चा प्रश्न; durable goods च्या services; income distribution समाविष्ट करण्यातील अडचण; नव्या good चे constant prices ला मूल्यांकन; government services चे मूल्यांकन. (Quality improvements ही बाब GDP-and-welfare च्या यादीतील आहे, या यादीतील नाही.)	Q1; MQ 1.7: Q2	PYQ 2024-Sep; Model Q	1.7, p. 6.28
1.7.2	इतर आव्हाने: data अपुरा व अविश्वसनीय असणे; non-monetised sector; स्व-उपभोगासाठीचे production; निरक्षरता आणि अज्ञान यांमुळे नोंद न झालेली incomes; योग्य occupational classification चा अभाव; consumption of fixed capital चा अचूक अंदाज.	MQ 1.7: Q3	Model Q	1.7, p. 6.29
1.7.3	अधिकाऱ्यांपासून लपवलेले production (tax evasion किंवा बेकायदेशीर activity) GDP मधून सुटते, म्हणून मोठ्या underground economy मुळे अधिकृत national income प्रत्यक्षापेक्षा कमी दिसते (understates).	Q2; MQ 1.7: Q3	MTP 2026-Apr S1; Model Q	1.6 (c), p. 6.27
1.7.4	GDP एकूण output मोजते, प्रति व्यक्ती output नाही: per capita GDP population नुसार adjustment करतो (1.3.9), आणि SM नुसार welfare मधील मुख्य उणीव income distribution आहे (1.6).	MQ 1.7: Q1	Model Q	1.3.9, p. 6.10; 1.6 (a), p. 6.27 (population-size ची शब्दरचना फक्त Model Q मध्ये)

विभाग 2: National income निर्धारणाचा Keynesian सिद्धांत (The Keynesian Theory of Determination of National Income)

SM प्रकरण 6, विभाग 2, पृष्ठे 6.34 – 6.70

विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)

10 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP 1 · MTP 8 · Model Q 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	John Maynard Keynes यांनी 'The General Theory of Employment, Interest, and Money' (1936) मध्ये equilibrium aggregate income आणि output च्या निर्धारणाचा सिद्धांत मांडला; 1930 च्या दशकातील Great Depression च्या काळातील classical economists कडे सततची (persistent) unemployment स्पष्ट करणारा सिद्धांत नव्हता.	Q8; MQ 1.1: Q1	MTP 2026-Apr S1; Model Q	2.1, p. 6.35; Summary, p. 6.68
2.1.2	Keynes यांच्या मते national income हे aggregate effective demand वर अवलंबून असते; economy मध्ये पुरेसा खर्च (spending) होत नाही तोपर्यंत output full employment च्या खाली राहते — आणि Keynes यांच्या मते Great Depression मध्ये नेमके हेच घडले.	Q1, Q2	PYQ 2023-Dec, 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	2.4.1, p. 6.46; 2.8, p. 6.68
2.1.3	Keynes यांनी unemployment कमी करण्याचा मार्ग म्हणून government spending चे समर्थन करणारी macroeconomic theory दिली: government spending (G) आणि taxes मध्ये योग्य बदल करून government recession आणि unemployment ला प्रतिकार करू शकते — एक सक्रिय (activist), स्थिरता आणणारी (stabilising) भूमिका.	Q3, Q7 (+ 2.3 Q18)	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2 (×2)	2.1, p. 6.35; 2.8, p. 6.68
2.1.4	Macroeconomics संपूर्ण economy चा अभ्यास करते — output, income, employment, consumption, investment आणि prices यांची aggregate पातळी.	Q4	RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	SM विभाग 2 मध्ये नाही (फक्त MTP/RTP); पाहा SM प्रकरण 1, 1.2, pp. 1.8 – 1.9
2.1.5	Keynes यांनी दिलेले आधुनिक macroeconomics चे पायाभूत घटक: (1) consumption चा income शी संबंध, आणि multiplier; (2) Liquidity Preference — demand for money साठी Keynes यांनी दिलेली संज्ञा; (3) consumption आणि investment वर परिणाम करणाऱ्या expectations चे महत्त्व (psychological factors, लोकप्रिय भाषेत 'animal spirits' — हा शब्दप्रयोग SM मध्ये नाही).	Q5 (+ 2.3 Q23)	PYQ 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.1, p. 6.36
2.1.6	Keynesian models हे short-period equilibrium शी संबंधित असतात आणि त्यांत dynamic elements नसतात — एका equilibrium ची दुसऱ्याशी तुलना comparative statics ने केली जाते (short run मध्ये investment स्थिर (constant) मानले जाते).	Q9	MTP 2026-Apr S2	2.5, p. 6.53; 2.3.1, p. 6.38
2.1.7	*विषय 2.3 पाहा: Keynes यांनी consumption function C = a + bY मांडले — income सोबत consumption वाढते, पण income मधील वाढीपेक्षा कमी प्रमाणात ('psychological law of consumption').*	Q6	MTP 2025-Aug S1	2.3.2, pp. 6.39 – 6.40

विषय 2.2 साध्या two-sector model मधील circular flow (Circular flow in a Simple Two-Sector Model)

8 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP – · Model Q 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	Effective (aggregate) demand म्हणजे economy मधील final goods and services वरील एकूण planned expenditure; two-sector model मध्ये AD = C + I.	MQ 1.1: Q1	Model Q	2.3.1, p. 6.38; 2.8, p. 6.68
2.2.2	Two-sector model मध्ये household आणि business sectors असतात (government आणि foreign sectors नसतात); three-sector model मध्ये government sector आणि four-sector model मध्ये foreign sector जोडला जातो.	MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1	Model Q ×2	2.1, p. 6.36; 2.2, p. 6.36
2.2.3	Households कडे सर्व factors of production ची मालकी असते आणि ते factor incomes (factor payments, उदा. wages) च्या बदल्यात firms ना factor services विकतात; firms households ना goods and services विकतात. Real flows (तुटक रेषा — broken lines) म्हणजे factor services आणि goods चे प्रवाह; money flows (सलग रेषा — continuous lines) म्हणजे payments — firms कडून households कडे factor payments आणि households कडून firms कडे consumption payments.	MQ 1.2: Q2, Q3	Model Q ×2	2.2, pp. 6.36 – 6.37
2.2.4	साध्या two-sector flow मध्ये injections किंवा leakages नसतात; household चे संपूर्ण income firms च्या output वर खर्च होते, म्हणून Factor Payments = Household Income = Household Expenditure = Total Receipts of Firms = Value of Output.	Q2	PYQ 2026-Sep	2.2, p. 6.37
2.2.5	Circular flow of income चे तीन परस्परसंबंधित टप्पे म्हणजे production, distribution आणि disposition.	Q1	PYQ 2025-Sep	SM विभाग 2 मध्ये नाही (फक्त PYQ); हे SM प्रकरण 6, विभाग 1 मधील आहे
2.2.6	*विषय 2.3 पाहा: AD हे price level चे function म्हणून दिले असेल — दिलेला P substitute करा (2,000 − 100 × 15 = 500).*	MQ 1.3.1: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)

विषय 2.3 मूलभूत संकल्पना आणि functions (Basic Concepts and Functions)

36 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 17 · RTP 1 · MTP 13 · Model Q 8

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	Aggregate demand म्हणजे एकूण planned (ex ante) expenditure; two-sector economy मध्ये AD = C + I, आणि investment (firms ची investment goods साठीची demand) बाहेरून (exogenously) ठरते व short run मध्ये स्थिर असते — म्हणून private investment हा national income वर परिणाम करणारा AD चा घटक आहे.	MQ 1.1: Q1; MQ 1.4: Q1	Model Q ×2	2.3.1, p. 6.38; 2.6, p. 6.56

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.2	AD किंवा SRAS हे price level चे function म्हणून लिहिलेले असल्यास (AD = A − bP; SRAS = c + dP): दिलेला P substitute करा. या Model-Q मधील रचना (constructs) आहेत; SM चे Keynesian model prices स्थिर (fixed) मानते.	MQ 1.3.1: Q1; MQ 1.3.5: Q1 (+ 2.2 MQ 1.3.1 Q1)	Model Q ×3	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
2.3.3	Consumption function हे aggregate consumption expenditure आणि aggregate disposable income यांतील functional relationship व्यक्त करते, C = f(Y) — consumption हे disposable income वरून ठरते.	Q4, Q27	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1	2.3.2, p. 6.38
2.3.4	Keynes यांचे विशिष्ट रूप C = a + bY आहे: 'a' (autonomous consumption) म्हणजे शून्य disposable income ला असलेले positive consumption — income चा परिणाम न होणारे consumption; 'a' मध्ये वाढ झाल्यास consumption function वरच्या दिशेने shift होते.	Q8, Q19 (+ 2.5 Q16)	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	2.3.2, p. 6.39; उदाहरणे (Ill.) 2 – 3, p. 6.47
2.3.5	Numerical: C = a + b × Y, मग S = Y − C (उदा. C = 1,000 + 0.6 × 4,000 = 3,400; S = 4,000 − 3,400 = 600).	MQ 1.3.2: Q1; MQ 1.3.3: Q1; MQ 1.3.4: Q1	Model Q ×3	2.3.2, p. 6.39; 2.3.5, p. 6.41
2.3.6	Keynesian assumption (Keynes यांचा 'psychological law of consumption'): disposable income सोबत consumption वाढते, पण income मधील वाढीपेक्षा कमी प्रमाणात — 0 < b < 1; MPC नेहमी एकापेक्षा (unity) कमी पण शून्यापेक्षा जास्त असतो.	Q1, Q7, Q9, Q17 (+ 2.1 Q6)	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May; MTP 2025-Aug S1 (×2)	2.3.2, pp. 6.39 – 6.40; 2.3.5, p. 6.42
2.3.7	MPC = ΔC/ΔY = b, म्हणजे consumption function चा slope — जास्त MPC मुळे consumption function अधिक steep होते (shift नव्हे). Data वरून: ΔC ÷ ΔY (75/100 = 0.75).	Q12, Q15, Q25	PYQ 2025-Sep, 2026-May; MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	2.3.2, p. 6.39; Table 1.2.1, p. 6.40
2.3.8	APC = Total Consumption ÷ Total Income = C/Y, म्हणून Y = C/APC (900/0.45 = 2,000). Income वाढते तसे consumption वर खर्च होणाऱ्या income चे प्रमाण घटते — consumption हे income पेक्षा हळू वाढते.	Q2, Q6, Q20, Q26	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	2.3.3, p. 6.40
2.3.9	Income एकतर खर्च होते किंवा त्याची बचत होते (Y = C + S); MPS = ΔS/ΔY = 1 − b, म्हणून MPC + MPS = 1.	Q10	PYQ 2025-May; MTP 2025-Apr S1	2.3.5, pp. 6.41 – 6.42
2.3.10	APS = Total Saving ÷ Total Income = S/Y, जिथे S = Y − C; S = APS × Y. (C 300, Y 1,200 → 0.75; C 800, Y 4,000 → 0.8; Y 500, C 400 → 0.2.)	Q5, Q11, Q14, Q28	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May, 2026-Sep	2.3.5, p. 6.42; उदाहरण (Ill.) 1, p. 6.42
2.3.11	Ex ante aggregate supply म्हणजे firms विकण्याची योजना करतात तो एकूण supply; तो national income इतका असतो, जे एकतर consume होते किंवा save होते: AS = C + S (म्हणून saving = income − consumption).	Q13; MQ 1.4.1: Q1	PYQ 2026-Jan; Model Q	2.3.8, p. 6.42; 2.3.5, p. 6.41

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.12	Consumer goods (sofa, सुट्टी — holiday) खरेदी करण्यासाठी पूर्वीच्या savings वापरणे म्हणजे consumption साठी dissaving — consumption वाढते; government bonds हे financial asset आहेत, आणि परदेशात केलेला खर्च म्हणजे import.	Q3	RTP 2024-Sep	2.3.2, p. 6.39; 2.6, p. 6.56; 2.7, p. 6.63
2.3.13	Rate of interest कमी झाल्यास investment expenditure वाढते; monetary policy चा interest rates आणि aggregate demand वर कसा परिणाम होतो हे liquidity preference स्पष्ट करते.	Q24	MTP 2026-Apr S2	2.1, p. 6.36 (interest–investment संबंध फक्त MTP मध्ये)
2.3.14	*विषय 2.4 पाहा: AD < AS असताना न विकलेल्या inventories साठतात, firms output कमी करतात आणि national income घटते; AD = AS होईपर्यंत adjustment सुरू राहते (prices मधील नव्हे, तर spending आणि output मधील बदलांद्वारे).*	Q21, Q22	MTP 2026-Apr S1 (×2)	2.4, pp. 6.44 – 6.45; 2.6, pp. 6.57 – 6.58
2.3.15	*विषय 2.5 पाहा: k = ΔY/ΔI = 1/(1 − MPC), म्हणून MPC = 1 − 1/k (2,000/1,600 = 1.25 → MPC 0.2).*	Q16	PYQ 2026-May	2.5, p. 6.51; उदाहरण (Ill.) 10, p. 6.53
2.3.16	*विषय 2.1 पाहा: recession आणि unemployment चा सामना करण्यासाठी Keynes यांनी government spending वाढवण्याचा पुरस्कार केला.*	Q18	MTP 2025-Aug S2	2.1, p. 6.35; 2.8, p. 6.68
2.3.17	*विषय 2.1 पाहा: 'animal spirits' — consumption आणि investment निर्णयांमध्ये expectations (psychological factors) ची भूमिका.*	Q23	MTP 2026-Apr S1	2.1, p. 6.36

विषय 2.4 National income निर्धारणाचे Two-Sector Model (The Two-Sector Model of National Income Determination)

17 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 9 · RTP – · MTP 5 · Model Q 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.1	Equilibrium output तेव्हा साधतो जेव्हा दिलेल्या कालावधीत सर्व agents नी मागणी केलेले इच्छित output उत्पादित output इतकेच असते: aggregate demand (C + I) = aggregate supply (C + S), म्हणजे C + I = C + S, किंवा I = S (planned saving = planned investment).	Q8, Q11; MQ 1.4: Q1	PYQ 2026-May, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1; Model Q	2.4, p. 6.43; Summary, pp. 6.68 – 6.69
2.4.2	Numerical: Y = C + I सोडवा. C = a + bY आणि I = Ī असताना Y = (a + Ī)/(1 − b); I सुद्धा Y वर अवलंबून असेल (I = Ī + iY) तर सर्व Y terms एकत्र करा: Y = (a + Ī)/(1 − b − i). ((10 + 200)/0.5 = 420; (12 + 188)/0.25 = 800; 42/0.35 = 120.)	Q2, Q5, Q12	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S2	2.4, उदाहरणे (Ill.) 4 – 6 आणि 8, pp. 6.47 – 6.50
2.4.3	Saving function वरून numerical: S = I मांडा (−20 + 0.25Y = 100 → Y = 480); मग C = Y − S (240 − 100 = 140).	Q6, Q7	PYQ 2026-Jan, 2026-May	2.4, उदाहरण (Ill.) 7, p. 6.49

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.4	Leakages हे injections पेक्षा जास्त असतील (AD output पेक्षा कमी) तर unplanned inventories साठतात आणि national income घटते; injections हे leakages पेक्षा जास्त असतील (AD output पेक्षा जास्त — उदा. फक्त consumption च income पेक्षा जास्त असणे) तर inventories कमी होतात आणि income वाढते; prices मधील नव्हे, तर spending आणि output मधील बदलांद्वारे होणारी पुनर्जुळवणी (readjustment) equilibrium पुन्हा प्रस्थापित करते.	MQ 1.4: Q2 (+ 2.3 Q21, 2.3 Q22)	MTP 2026-Apr S1 (×2); Model Q	2.4, pp. 6.44 – 6.45; 2.6, pp. 6.57 – 6.58
2.4.5	Keynesian equilibrium full employment ला असेलच असे नाही. Deficient demand — full-employment output पेक्षा कमी output साठीची aggregate demand — मुळे deflationary (recessionary किंवा contractionary) gap निर्माण होतो.	Q1, Q10	PYQ 2024-Jun, 2026-Sep	2.4.1, p. 6.45
2.4.6	Excess demand — म्हणजे full-employment output पेक्षा जास्त aggregate demand — मुळे inflationary gap निर्माण होतो: real output स्थिर राहते तर price level वाढते (demand-pull inflation), म्हणून फक्त nominal output वाढते.	Q4 (+ 2.7 Q8)	RTP 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	2.4.1, p. 6.46; 2.8, p. 6.68
2.4.7	Keynesian उपाय (prescription): recession मध्ये government spending वाढवा आणि taxes कमी करा; inflation मध्ये spending आवरा (SM मध्ये fiscal policy — G आणि taxes — चा उल्लेख आहे; monetary tightening या विभागाच्या व्याप्तीबाहेर आहे).	MQ 1.1: Q1; MQ 1.8: Q1	Model Q ×2	2.8, p. 6.68
2.4.8	Excess demand दुरुस्त करण्याचे monetary उपाय: repo rate, CRR आणि margin requirements वाढवणे.	Q3	MTP 2024-Dec S1	SM विभाग 2 मध्ये नाही (फक्त MTP)
2.4.9	Investment spending हे rate of interest ला जितके अधिक संवेदनशील, तितका AD curve (price–output space) अधिक सपाट (flatter) असतो.	Q9	MTP 2025-Aug S1	SM विभाग 2 मध्ये नाही (फक्त MTP)
2.4.10	AD = 2,000 − 100P आणि SRAS = 1,000 + 150P: AD = AS समान मांडा → 250P = 1,000, P = 4, Y = 1,600.	MQ 1.4.1: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)

विषय 2.5 The Investment Multiplier

24 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 11 · RTP 2 · MTP 8 · Model Q 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.1	Investment multiplier k = ΔY/ΔI — national income मधील बदलाचे investment मधील बदलाशी गुणोत्तर; investment मधील वाढीमुळे equilibrium income मध्ये प्रमाणापेक्षा अधिक (multiple) बदल होतो — spending मधील सुरुवातीच्या बदलाचे संपूर्ण economy मध्ये होणारे संवर्धन (magnification) ('ripple effect').	Q2, Q6, Q14; MQ 1.8: Q1	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan; RTP 2025-Sep; Model Q	2.5, pp. 6.50 – 6.52
2.5.2	k = 1/(1 − MPC) = 1/MPS — multiplier हा MPS चा reciprocal आहे; MPC (आणि म्हणून MPS) त्याचे मूल्य ठरवतो (determinant).	Q15, Q18; MQ 1.5: Q1, Q3	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1; Model Q ×2	2.5, pp. 6.51 – 6.52

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.3	प्रत्यक्ष संबंध (direct relationship): MPC जितका जास्त (MPS जितका कमी), तितका multiplier मोठा; MPC = 1 असताना त्याचे कमाल मूल्य infinity असते.	Q8, Q11	PYQ 2025-Sep, 2026-May; MTP 2024-Dec S1, 2024-Dec	2.5, p. 6.51
2.5.4	Numerical — ΔY काढा: k = 1/(1 − MPC) (किंवा 1/MPS), नंतर ΔY = k × ΔI (किंवा ΔG). (MPS 0.2 किंवा b 0.8 → k 5; MPC 0.6 → k 2.5, ΔY = 2.5 × 300 = 750; MPC 0.8, ΔG 100 → ΔY 500.)	Q5, Q13; MQ 1.5: Q2; MQ 1.6.1: Q1	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S2; Model Q ×2	2.5, Ill. 9, 11, 12, pp. 6.53 – 6.54
2.5.5	Numerical — k किंवा MPC काढा: k = ΔY/ΔI, नंतर MPC = 1 − 1/k. (1,500/500 = 3 → 0.67; 2,000/200 = 10 → 0.9; 600/150 = 4 → 0.75; 12,000/4,000 = 3.)	Q3, Q7, Q9, Q17 (+ 2.3 Q16)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep, 2026-May, 2026-Sep; RTP 2025-Jan	2.5, p. 6.51; उदाहरण (Ill.) 10, p. 6.53
2.5.6	Autonomous spending (I किंवा G) मधील वाढ aggregate demand schedule वर सरकवते (C + I पासून C + I + ΔI) आणि equilibrium income त्या वाढीपेक्षा अधिक वाढवते; MPC (behavioural coefficient) मधील बदल मात्र slope बदलतो.	Q12; MQ 1.6.1: Q2	MTP 2025-Aug S1; Model Q	2.5, pp. 6.50 – 6.51; 2.7, p. 6.66
2.5.7	Leakages — चालू काळात उत्पादित consumption goods वर खर्च न झालेले income — multiplier कमी करतात: progressive taxation; उच्च liquidity preference आणि idle saving; stocks किंवा imports मधून भागवलेली demand; existing wealth किंवा securities ची खरेदी; corporations चे undistributed profits; कर्जफेड (debt repayment); full employment असताना inflation; goods ची टंचाई (scarcity). Distributed profits हे leakage **नाहीत**; saving हे withdrawal आहे.	Q1, Q4, Q10	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1	2.5, p. 6.52
2.5.8	*विषय 2.3 पाहा: autonomous consumption ('a') मधील वाढ consumption function वर सरकवते.*	Q16	MTP 2026-Apr S1	2.3.2, p. 6.39

विषय 2.6 Equilibrium income चे निर्धारण — Three Sector Model (Determination of Equilibrium Income: Three Sector Model)

9 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 5 · RTP – · MTP 2 · Model Q 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.6.1	Three-sector closed economy मधील (foreign trade दुर्लक्षित करून) aggregate demand = household consumption (C) + business investment (I) + government demand (G); equilibrium Y = C + I + G (AD = Y = AS: C + I + G = C + S + T). Foreign sector वगळलेला असतो.	Q2, Q4; MQ 1.6: Q1, Q2	PYQ 2024-Sep, 2025-May; Model Q ×2	2.6, pp. 6.54 – 6.56
2.6.2	Taxes आणि transfers सह numerical: C = a + bYd, Yd = Y − T + TR; Y = (a − bT + bTR + I + G)/(1 − b). (C = 8 + 0.6(Y − 10), I 60, G 10 → Y 180; C = 200 + 0.8(Y − 150 + 75), I 200, G 150 → Y 2,450.)	Q1, Q3	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	2.6.1, pp. 6.58 – 6.60
2.6.3	Government spending autonomous असते — ते aggregate demand मध्ये भर घालते (C + I + G रेषा C + I च्या वर असते) आणि multiplier द्वारे equilibrium income वाढवते.	Q6	MTP 2026-Apr S1	2.6, p. 6.57; 2.7, p. 6.66

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.6.4	Leakage म्हणजे चालू काळात उत्पादित consumption goods and services वर खर्च न झालेले income (saving, taxes, imports); injections म्हणजे investment, government spending आणि exports.	Q5	PYQ 2026-May	2.5, p. 6.52; 2.6, p. 6.56
2.6.5	Balanced budget multiplier चे मूल्य एक (one) असते.	Q7	MTP 2026-Apr S1	SM विभाग 2 मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 2.7 Equilibrium income चे निर्धारण — Four Sector Model (Determination of Equilibrium Income: Four Sector Model)

11 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP 1 · MTP 4 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.7.1	Four-sector model मध्ये household, business, government आणि foreign sectors येतात; net exports (X − M) हे aggregate expenditure मधील foreign sector चे योगदान आहे, आणि equilibrium Y = C + I + G + (X − M) आहे.	MQ 1.7: Q2, Q3	Model Q ×2	2.7, pp. 6.62 – 6.63
2.7.2	Numerical: AD = C + I + G + (X − M) (2,000 + 700 + 750 + 100 = 3,550); C = a + bY असताना Y = (a + I + G + X − M)/(1 − b), net imports वजा केले जातात ((300 + 800 − 100)/0.25 = 4,000).	Q1, Q2	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1	2.7, p. 6.63; Ill. 17 – 18, pp. 6.66 – 6.68
2.7.3	Foreign trade multiplier = 1/(1 − b + m), b = MPC आणि m = marginal propensity to import; m जितका जास्त, तितका multiplier कमी (1/(1 − 0.6 + 0.04) = 2.27).	Q3	PYQ 2026-Jan	2.7, pp. 6.63 – 6.66
2.7.4	Exports ही injections आणि imports ही leakages आहेत: exports मधील वाढीचा equilibrium income वर expansionary परिणाम होतो, तर imports मधील autonomous वाढीचा contractionary परिणाम होतो.	Q4	PYQ 2026-Jan	2.7, pp. 6.63, 6.66
2.7.5	Leakages (S + T + M) फक्त equilibrium income ला injections (I + G + X) बरोबर असतात — investment हे injection, तर saving हे leakage आहे.	Q6, Q7	MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S1	2.7, p. 6.65
2.7.6	Households आणि firms (business) प्रत्येक sector model मध्ये समान असतात; three- आणि four-sector models मध्ये government आणि foreign sectors जोडले जातात.	Q5	PYQ 2026-May	2.1, p. 6.36
2.7.7	*विषय 2.4 पाहा: Keynes यांच्या मते inflationary gap हा excess demand मुळे निर्माण होतो.*	Q8	RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S2	2.4.1, p. 6.46
2.7.8	Consumption अधिक taxes हे income पेक्षा जास्त असणे (Y = C + S + T) म्हणजे negative saving (dissaving); या अर्थाने 'deficit' ही SM मधील संज्ञा नाही.	MQ 1.7: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)

विषय 2.8 निष्कर्ष (Conclusion)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP 1 · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.8.1	Keynesian theory नुसार national income हे aggregate effective demand वर अवलंबून असते: ते full-employment output पेक्षा कमी पडले तर unemployment निर्माण होते; ते त्यापेक्षा जास्त झाले तर inflation निर्माण होते.	Q1 (+ 2.1 Q1)	PYQ 2024-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Dec S1	2.8, p. 6.68
2.8.2	Stabilisation policy नसेल तर investment अस्थिर असल्यामुळे incomes अस्थिर राहतात; government सक्रिय भूमिका बजावते — government spending आणि taxes मध्ये योग्य बदल (fiscal policy), आणि monetary policy interest rates व aggregate demand वर परिणाम करते.	Q2	MTP 2025-Apr S1	2.8, p. 6.68; 2.1, p. 6.36

भाग B — प्रकरण 5 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 28% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — National Income Accounting

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	NI accounting ची सुरुवात Kuznets आणि Stone यांनी केली; CSO (MoSPI) national accounts संकलित करते; State DESs, State Domestic Product संकलित करतात.	★★	1.1.1, 1.2.1
2	NI estimates चे उपयोग: demand forecasting, sectoral composition आणि shifts, sector policies, macro modelling, income distribution, structural ratios, international comparisons, growth आणि inflation policy — population policy नाही.	★	1.2.2
3	GDP = देशात एका कालावधीत उत्पादित सर्व final goods and services चे market prices ला मूल्य; फक्त final goods मोजल्या जातात.	★	1.3.1, 1.3.2
4	Nominal = current prices; Real = constant (base-year) prices — price effect काढून टाकते; कालानुरूप तुलनेसाठी real GDP वापरावा.	★	1.3.3
5	**GDP deflator = Nominal ÷ Real × 100 — inflation मोजणारा price index (PPP prices तसे करत नाहीत).**	★★★	1.3.4, 1.3.5, 1.3.9
6	Real = Nominal × 100 ÷ deflator; आणि Nominal = Real × index ÷ 100.	★★	1.3.6
7	Base-year deflator = 100; > 100 → nominal > real, prices base पेक्षा जास्त; < 100 → prices base पेक्षा कमी.	★★	1.3.7
8	Inflation = (D2 − D1) ÷ D1 × 100; deflator वर्षागणिक (year-on-year) घटला → price level घटली.	★★	1.3.8
9	**Gross − Net = depreciation: NDP = GDP − dep, म्हणून NDP ≤ GDP; gross investment = net + replacement; dep > gross investment → capital stock घटतो.**	★★★	1.3.10, 1.3.11
10	GNP = GDP + NFIA; परकीय firm ला येथे मिळणारे profits आपल्या GDP मध्ये आणि त्याच्या home country च्या GNP मध्ये येतात, आपल्या national income मध्ये नाहीत.	★★	1.3.12, 1.3.13, 1.4.21
11	NFIA negative असेल → GDP > GNP; National = Domestic + NFIA.	★★	1.3.14, 1.3.15, 1.2.3
12	सूत्र: NNPMP = GNPMP − dep = NDPMP + NFIA = GDPMP + NFIA − dep.	★★	1.3.16
13	**MP − FC = net indirect taxes (IT − subsidies); direct taxes यात अप्रासंगिक.**	★★★	1.3.17, 1.3.18
14	GDPFC = CoE + OS (rent + interest + profit) + mixed income + dep; आणि GDPMP = NDPFC + CFC + NIT.	★★	1.3.19, 1.4.13
15	Basic price = FC + production taxes − production subsidies; आणि MP = basic price + product taxes − product subsidies.	★	1.3.20
16	NDPFC = CoE + OS + MI = NDPMP − NIT; National Income (NNPFC) = देशांतर्गत factor incomes + NFIA.	★	1.3.21, 1.3.22
17	Per capita income = aggregate ÷ population — राहणीमानाचा (standard of living) निर्देशक.	★	1.3.23, 1.6.2

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
18	Personal income = NPISH सह households ना सर्व स्रोतांकडून मिळणाऱ्या प्राप्ती (transfers सह); retained earnings, corporate tax, social security contributions वगळल्या जातात.	★★	1.3.24
19	DI = PI − personal income taxes − non-tax payments; consumption किंवा saving साठी उपलब्ध.	★★	1.3.25
20	NNDI = NNI + परदेशातून येणारे इतर net current transfers; GNDI = NNDI + CFC.	MQ	1.3.26
21	Private income = देशांतर्गत व देशाबाहेरील सर्व स्रोतांकडून private sector ला मिळणारे factor + transfer income = PI + corporate tax + undistributed profits.	★	1.3.27
22	Circular flow मध्ये: production → distribution → disposition; output = income = expenditure.	★	1.4.1
23	तीन पद्धती: value added (उद्योगाचे दुहेरी गणना नसलेले योगदान), income (दिलेली factor incomes), expenditure / income disposal (final expenditure).	★	1.4.2, 1.3.30
24	**Value added = Product = Industrial Origin = Net Output method; double counting टाळण्यासाठी फक्त final goods / value added मोजा.**	★★★	1.4.3, 1.4.4, 1.4.5
25	**GVAMP = (Sales + closing − opening stock) − IC; NVA = GVA − dep; आणि FC = MP − IT + subsidies.**	★★★	1.4.6, 1.4.7, 1.3.31
26	समाविष्ट करा: own-account fixed assets, self-consumption, imputed rent, change in stock; वगळा: unpaid household work आणि जुन्या shares ची पुनर्विक्री (resale).	★	1.4.8
27	Income method = Factor Payment = Distributed Share method; येथे NI = CoE + OS + MI + NFIA.	★	1.4.9
28	समाविष्ट करा: wages, PF contribution, commissions, brokerages, imputed rent, royalty, productive loans वरील interest; वगळा: pensions, transfers, capital gains, windfalls, second-hand goods, shares आणि bonds, black money.	★★	1.4.10, 1.3.29
29	Profit = corporate tax + dividend + undistributed profit; mixed income = self-employed व्यक्तींचे वेगळे न करता येणारे labour आणि capital income.	★★	1.4.11, 1.4.12
30	Expenditure method: GDPMP = PFCE + GFCE + GDCF + (X − M) — हा GDPMP आहे, national income नव्हे.	★	1.4.15, 1.3.32
31	Final consumption households आणि government मध्ये होतो; GFCE मध्ये pensions, scholarships, unemployment allowance (transfers) येत नाहीत.	★★	1.4.16, 1.3.28
32	Transfer payments GDP मधून वगळले जातात — त्यांत चालू production नसते.	★★	1.4.17, 1.7.1
33	GDCF = fixed assets + inventory change + valuables; न विकलेली inventory investment म्हणून मोजली जाते; net domestic expenditure = C + net investment.	★★	1.4.18, 1.4.19
34	भारत एकच पद्धत वापरत नाही: agriculture — product; small-scale — income; construction — expenditure.	★	1.4.20
35	State income (NSDP) चा अंदाज DESs चे State Income Units करतात, CSO सल्ला देते; supra-regional sectors (railways, banking, insurance) indicators द्वारे वाटले जातात; per capita state income = NSDP ÷ midyear population.	★★	1.5.1, 1.5.2, 1.3.33

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
36	GDP ≠ welfare: त्यात income distribution, quality improvements, लपवलेले/बेकायदेशीर output, non-market work, leisure, economic bads (traffic congestion), volunteer work, externalities यांचा विचार होत नाही.	★★	1.6.1
37	संकल्पनात्मक अडचणी (conceptual difficulties): definition, final vs intermediate, transfers, durable-goods services, income distribution, constant prices ला new goods, government services.	★	1.7.1
38	इतर आव्हाने: data, non-monetised sector, self-consumption, नोंद न झालेली incomes, occupational classification, CFC चा अंदाज; underground economy मुळे NI कमी दाखवले जाते (understates).	★	1.7.2, 1.7.3

विभाग 2 — National income निर्धारणाचा Keynesian सिद्धांत (The Keynesian Theory of Determination of National Income)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Keynes, 'The General Theory of Employment, Interest, and Money' (1936) — Great Depression मधील सततच्या unemployment ला दिलेले उत्तर.	★	2.1.1
2	**National income हे aggregate effective demand वर अवलंबून असते; Depression = अपुरे spending.**	★★★	2.1.2, 2.8.1
3	Recession आणि unemployment शी लढण्यासाठी government spending आणि taxes — सक्रिय (active) भूमिका.	★★	2.1.3, 2.4.7, 2.8.2
4	मूलभूत घटक (building blocks): consumption–income संबंध & multiplier · liquidity preference (= demand for money) · expectations.	★	2.1.5
5	Keynesian analysis = short period, comparative statics स्वरूपाचे.	★	2.1.6
6	Macroeconomics = संपूर्ण economy (SM प्रकरण 1).	★	2.1.4
7	Models: two-sector (households + firms) · three-sector (+ government जोडून) · four-sector (+ foreign जोडून).	★★	2.2.2, 2.6.1, 2.7.6
8	Circular flow: real flows (factor services, goods) विरुद्ध money flows (factor payments, consumption payments).	MQ	2.2.3
9	Two-sector मधील identity: Factor payments = Household income = Household expenditure = Firms' receipts = Value of output.	★	2.2.4
10	Circular-flow चे टप्पे: production, distribution, disposition (विभाग 1).	★	2.2.5
11	AD = एकूण planned expenditure = C + I; I exogenous असून short run मध्ये स्थिर असते.	MQ	2.2.1, 2.3.1
12	Consumption function C = f(Y): consumption विरुद्ध disposable income.	★★	2.3.3
13	C = a + bY; a = autonomous consumption (intercept) — a मधील वाढ C ला वर सरकवते.	★★	2.3.4, 2.3.5, 2.5.8
14	0 < MPC < 1: consumption हे income पेक्षा कमी प्रमाणात वाढते.	★★	2.3.6
15	MPC = ΔC/ΔY = slope; MPC जास्त → C अधिक तीव्र (steeper).	★★	2.3.7

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
16	APC = C/Y; income वाढते तसा तो घटतो.	★★	2.3.8
17	Y = C + S; MPS = 1 − b; MPC + MPS = 1.	★	2.3.9
18	APS = S/Y; S = APS × Y.	★★	2.3.10
19	AS = C + S = national income होय.	★	2.3.11
20	Equilibrium: C + I = C + S, म्हणजेच I = S; मागणी केलेले output = उत्पादित output.	★★	2.4.1
21	**Y = C + I (किंवा S = I) सोडवा; C = Y − S.**	★★★	2.4.2, 2.4.3
22	AD < output → inventories साठत जातात → income घटते; AD > output → income वाढते; समायोजन prices द्वारे नव्हे, output द्वारे होते.	★	2.4.4, 2.3.14
23	Deflationary (recessionary) gap = full-employment output पेक्षा कमी असलेली deficient demand.	★	2.4.5
24	Inflationary gap = excess demand; real output स्थिर, prices वाढतात.	★★	2.4.6, 2.7.7
25	k = ΔY/ΔI; income मध्ये multiple (प्रमाणापेक्षा अधिक) बदल.	★★	2.5.1
26	**k = 1/(1 − MPC) = 1/MPS; MPC जास्त → k मोठा; MPC = 1 असताना k = ∞.**	★★★	2.5.2, 2.5.3
27	**ΔY = k × ΔI; MPC = 1 − 1/k.**	★★★	2.5.4, 2.5.5, 2.3.15
28	Autonomous spending मधील बदल = AD line चे वरच्या दिशेने shift; MPC मधील बदल = slope मधील बदल.	★	2.5.6
29	Leakages ची यादी — UNdistributed (distributed नव्हे) profits; saving हे withdrawal आहे.	★★	2.5.7, 2.6.4
30	Three-sector मध्ये: AD = C + I + G; C + I + G = C + S + T.	★	2.6.1
31	Y = (a − bT + bTR + I + G)/(1 − b).	★	2.6.2
32	G autonomous आहे → income वर multiplier effect.	★	2.6.3
33	Four-sector मध्ये: Y = C + I + G + (X − M).	★	2.7.1, 2.7.2
34	Foreign trade multiplier 1/(1 − b + m); m जास्त → multiplier लहान.	★	2.7.3
35	Exports expansionary असतात; autonomous imports contractionary असतात.	★	2.7.4
36	Equilibrium ला leakages S + T + M = injections I + G + X.	★	2.7.5

प्रकरण 6

Business Cycles

191 Scanner प्रश्न · 58 one-liners · 40 revision pointers · July 2026 Study Material मध्ये SM प्रकरण 5

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

Business Cycles

SM प्रकरण 5, पृष्ठे 5.1 – 5.15

विषय 6.0 प्रस्तावना (Introduction)

10 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 5 · RTP 5 · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.0.1	Business cycles (trade cycles) म्हणजे एखाद्या economy ला ठरावीक कालावधीत अनुभवाव्या लागणाऱ्या aggregate economic activity मधील लयबद्ध चढउतार (rhythmic fluctuations) — एकूण business activity चे आलटून पालटून होणारे expansion आणि contraction, जे gross national product (output), employment आणि income यांसारख्या aggregate economic activity च्या मापांमधील चढउतारांतून दिसून येतात.	Q3, Q4, Q9, Q10	PYQ 2021-Jan, 2021-Jul; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2	5.0, p. 5.3; Summary, p. 5.14
6.0.2	SM मधील प्रास्ताविक उदाहरणे: 1920 च्या दशकातील UK चा boom (GDP, production आणि राहणीमानात वेगवान वाढ; assembly line सारख्या नव्या technology मुळे मिळालेली चालना), आणि China ची अलीकडची slowdown, जिने जगाच्या बहुतांश भागात घसरण आणि घबराटीचे चक्र निर्माण केले — recessionary phase ची सुरुवात.	Q2	PYQ 2019-Nov	5.0, p. 5.2
6.0.3	Information Technology (Dot.Com) bubble (साधारण 1997–2000) हे business cycle चे उदाहरण आहे: 1998–99 मधील कमी interest rates आणि अति-आशावादामुळे internet companies चे stock prices वाढले; 1999–2001 दरम्यान bubble फुटला आणि economies ना downturn (मंदी) जाणवली.	Q6	RTP 2024-Sep, 2025-May	5.1 (उदाहरणे), p. 5.8
6.0.4	Global Economic Crisis (2008–09) ची सुरुवात US financial markets मध्ये झाली: IT bubble फुटल्यानंतर US Federal Reserve ने interest rates कमी केले, त्यामुळे मोठी liquidity निर्माण झाली; स्वस्त credit आणि creditworthiness न तपासता sub-prime households ना दिलेल्या कर्जांमुळे घरांच्या किमती फुगल्या; 2006 मध्ये किमती घसरू लागल्या आणि 2007 च्या उत्तरार्धात housing bubble फुटला.	Q5	PYQ 2022-Dec	5.1 (उदाहरणे), p. 5.9
6.0.5	Subprime Crisis आणि Greece Crisis या दोन्हींत high financial leverage, कमी interest rates आणि credit expansion हे समान होते — 'all of the above'. SM फक्त subprime बाजूचे वर्णन करते (कमी interest rates, जादा liquidity, सुलभ credit); Greece crisis SM मध्ये नाही.	Q7	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त RTP/MTP); subprime बाजू p. 5.9 वर

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.0.6	Counter-cyclical variable हा aggregate economic activity च्या उलट दिशेने जातो — expansions मध्ये खाली, contractions मध्ये वर (उदा. unemployment); pro-cyclical variable त्याच्यासोबत त्याच दिशेने जातो.	Q1	PYQ 2018-May	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
6.0.7	Globalisation म्हणजे देशांमधील वेगवान एकात्मीकरण (rapid integration). (SM एवढेच सांगते की जवळपास सर्व राष्ट्रांच्या economies trade द्वारे परस्परांशी जोडलेल्या आहेत, त्यामुळे जगाच्या एका भागातील चढउतार इतर भागांत सहज पसरतात.)	Q8	RTP 2024-Sep	SM मध्ये नाही (फक्त RTP); cf. 5.3, p. 5.13

विषय 6.1 Business Cycle चे टप्पे (Phase of Business Cycle)

110 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 103 · RTP 3 · MTP 24

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.1.1	सामान्य business cycle चे चार वेगळे टप्पे (phases) असतात: (1) Expansion (याला Boom किंवा Upswing असेही म्हणतात); (2) Peak (किंवा boom किंवा Prosperity); (3) Contraction (याला Downswing किंवा Recession असेही म्हणतात); (4) Trough (किंवा Depression). 'Reconstruction' हा टप्पा **नाही**. (एका RTP मध्ये हे चार टप्पे Peak, recession, trough आणि recovery असे दिले आहेत — trough मधून वर येण्याला SM ने दिलेले नाव Recovery आहे.)	Q5, Q11, Q28, Q65, Q78, Q89, Q91	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2020-Nov, 2023-Jun, 2025-Sep, 2026-Jan; RTP 2024-Sep	5.1, p. 5.3; Summary, pp. 5.14 – 5.15
6.1.2	क्रम: cycle trough पासून सुरू होते → expansion → peak → contraction → पुन्हा trough; expansion हे trough आणि peak यांच्या दरम्यान असते; peak म्हणजे expansion चा शेवट आणि contraction ची सुरुवात; peak पासून trough पर्यंतचा कालावधी म्हणजे contraction — म्हणजेच economic expansions नंतर contractions येतात.	Q24, Q81, Q82, Q100	PYQ 2019-Nov, 2020-Nov; MTP 2025-Jan S2 (×2), 2025-Aug S2	5.1, p. 5.3
6.1.3	Peak आणि trough हे cycle चे turning points आहेत (trough हा 'lowest turning point' आहे); SM peak ला 'Peak or boom' आणि trough ला 'Trough or Depression' म्हणते, म्हणून boom आणि depression यांनाही turning points म्हणतात.	Q12, Q38, Q54, Q73	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2022-Dec, 2023-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	5.1, pp. 5.3, 5.5 – 5.6
6.1.4	Expansion म्हणजे economic activity वाढत असण्याचा टप्पा — national output, employment, aggregate demand, capital आणि consumer expenditure, sales, profits यांत वाढ, वाढते stock prices आणि bank credit; prices आणि costs अधिक वेगाने वाढतात; net investment चांगली असते; consumer spending आणि business confidence उच्च असतात. वाढती unemployment हे याचे वैशिष्ट्य **नाही**.	Q13, Q43, Q45, Q55, Q60	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2021-Dec (×2), 2022-Dec, 2023-Jun	5.1, p. 5.4; Summary, p. 5.14

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.1.5	Resources चा full employment होईपर्यंत आणि production शक्य तितक्या कमाल पातळीवर पोहोचेपर्यंत expansion चालू राहते; involuntary unemployment जवळपास शून्य असते — जी काही unemployment असते ती frictional (नोकरी बदलणे, संप, labour ची अपूर्ण गतिशीलता) किंवा structural (economy मधील संरचनात्मक बदलांमुळे निर्माण झालेली) असते.	Q17, Q19, Q66, Q85	PYQ 2019-Nov (×2), 2022-Jun, 2023-Dec, 2025-May	5.1, p. 5.4
6.1.6	Peak हा business cycle चा सर्वोच्च बिंदू (कमाल production) असतो, जो expansion च्या उत्तरार्धात गाठला जातो; तो expansion चा शेवट असतो, जिथे economic growth थोड्या काळासाठी स्थिरावते आणि नंतर उलट दिशेने वळते.	Q16, Q18, Q46, Q102	PYQ 2019-Nov (×2), 2021-Dec; MTP 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	5.1, p. 5.4; Summary, p. 5.15
6.1.7	Peak (prosperity) वर: demand च्या तुलनेत inputs ची टंचाई असते, त्यामुळे input prices वाढतात; output prices वेगाने वाढतात, त्यामुळे cost of living वाढतो आणि fixed income earners वर ताण येतो; consumers घर आणि durables वरील खर्चाचा फेरविचार करतात; प्रत्यक्ष demand स्थिरावते (stagnates).	Q21, Q40, Q48, Q92, Q95, Q108	PYQ 2019-May, 2019-Nov, 2021-Jul, 2022-Jun, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep	5.1, p. 5.4
6.1.8	Contraction (Downswing/Recession): peak गाठल्यावर demand मधील वाढ थांबते आणि demand घटू लागते; investment आणि employment कमी होतात; producers ना economy ची नाडी तात्काळ ओळखता येत नाही आणि ते investment व production चालू ठेवतात, त्यामुळे supply demand पेक्षा खूप जास्त होतो; मग ते investment रोखून धरतात आणि equipment व inputs च्या orders रद्द करतात, ज्यामुळे input markets मध्ये प्रतिक्रियांची साखळी सुरू होते — हाच turning point आणि recession ची सुरुवात.	Q7, Q9, Q22, Q30, Q63, Q76, Q98, Q103	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Jun, 2024-Sep, 2026-May; MTP 2025-Aug S2	5.1, p. 5.5; Summary, p. 5.15
6.1.9	Recession जसजसे तीव्र होते तसतसे: input prices घसरतात, wage आणि interest incomes घटतात, inventories संपवण्यासाठी producers किमती कमी करतात, consumers खरेदी पुढे ढकलतात आणि aggregate demand घटते, ज्यामुळे सामान्यत: prices घसरतात; production, employment आणि income कमी होतात; bank credit आकुंचन पावते, investor confidence नीचांकी असतो, stock prices घसरतात आणि wage rates घटत असूनही unemployment वाढते. Bad trade = घसरत्या prices आणि उच्च unemployment; recession मध्ये unemployment वाढते आणि output घटते.	Q26, Q33, Q71, Q83, Q88, Q90	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	5.1, p. 5.5; 5.0, p. 5.3
6.1.10	Depression हे recession चे तीव्र स्वरूप आहे (उलट नव्हे) आणि recession प्रक्रियेचा शेवटचा टप्पा — अत्यंत मंद economic activity; growth rate negative होतो; national income आणि expenditure वेगाने घटतात; prices नीचांकी असतात; firms आपल्या सुविधा बंद करतात; वाढत्या (rampant) unemployment मुळे consumers कडे फारच कमी disposable income उरते.	Q1, Q3, Q27, Q53, Q56, Q86, Q99	PYQ 2018-May (×2), 2020-Nov, 2022-Jun, 2022-Dec, 2025-May; MTP 2025-May S2	5.1, pp. 5.5 – 5.6; Summary, p. 5.15

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.1.11	Depression चे वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षण: interest rate घसरतो, त्यामुळे लोकांची liquid money (रोख) धारण करण्याची demand वाढते; तरीही investor confidence घटल्याने credit ची demand कमीच होते; capital आणि consumer durable goods industries मध्ये excess capacity निर्माण होते; bankruptcies आणि liquidations मुळे व्यापार घटतो.	Q15, Q23, Q31, Q41, Q49	PYQ 2019-Nov (×3), 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Jun	5.1, pp. 5.5 – 5.6
6.1.12	Trough: depression च्या तळाशी सर्व economic activities नीचांक गाठतात — economic activity चा सर्वांत खालचा बिंदू, जिथे production सर्वांत कमी आणि unemployment सर्वाधिक असते; trough काही काळ टिकतो आणि निराशावादाचा (pessimism) शेवट व आशावादाची (optimism) सुरुवात दर्शवतो.	Q20, Q77, Q104	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun, 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	5.1, p. 5.6
6.1.13	Recovery: उलट दिशेची प्रक्रिया सुरुवातीला labour market मध्ये जाणवते — सर्वत्र पसरलेल्या unemployment मुळे workers कमी wages स्वीकारतात; producers ना costs कमी होण्याची अपेक्षा असते, ते पुन्हा investment करतात आणि stocks वाढवतात; banks credit वाढवतात; employment आणि aggregate demand वाढू लागतात — depression कडून expansion कडे जाणारा turning point.	Q75	PYQ 2024-Sep	5.1, p. 5.6
6.1.14	टप्प्यांच्या ओळख-खुणा (SM ची शब्दरचना): Expansion — national output, employment, demand, capital आणि consumer expenditure मध्ये वाढ; Contraction — investment आणि employment मध्ये घट आणि demand व supply मधील तफावत; Depression (Trough) — अत्यंत मंद economic activities; Recovery — employment वाढते आणि expansion घडून येते.	Q110	PYQ 2026-Sep	5.1, pp. 5.4 – 5.6
6.1.15	Business cycles चे turning points आधीच सांगणे फार कठीण असते; cycle मोजण्यासाठी आणि economy कुठे चालली आहे याचा अंदाज घेण्यासाठी economists विविध activities मधील बदल वापरतात — त्यांना indicators म्हणतात. तीन प्रकार: leading, lagging आणि coincident (concurrent).	Q47	PYQ 2021-Dec; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1	5.1, pp. 5.6 – 5.7
6.1.16	Leading indicator हा असा मोजता येणारा economic factor आहे जो economy एखाद्या विशिष्ट pattern किंवा trend चे अनुसरण करू लागण्याआधी बदलतो — real output बदलण्याआधी बदलणारी variables, बहुधा मोठ्या आर्थिक बदलांच्या आधी (मोठ्या प्रमाणावर वापरले जातात, पण नेहमीच अचूक नसतात).	Q8, Q34, Q37, Q61, Q67	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec	5.1, p. 5.7; Summary, p. 5.15
6.1.17	Leading indicators (upturns/downturns चे पूर्वसूचक): stock prices, profit margins आणि profits मधील बदल, housing, interest rates आणि prices यांसारखे indices; consumer goods साठीच्या new orders चे मूल्य, plant and equipment साठीच्या new orders, private houses साठीच्या building permits, slower deliveries, index of consumer confidence आणि money growth rate.	Q4, Q52, Q69, Q79, Q101, Q109	PYQ 2018-May, 2022-Jun, 2023-Dec, 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	5.1, p. 5.7

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.1.18	Lagging indicators economy ची पूर्वीची (historical) कामगिरी दर्शवतात — real output बदलल्यानंतर बदलणारी variables; leading indicators business cycles सुरू होण्याचा संकेत देतात, तर lagging indicators त्या trends ची पुष्टी करतात.	Q39, Q50, Q57, Q62, Q70, Q74, Q80	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Jun, 2024-Jun, 2025-Jan; MTP 2024-Aug	5.1, p. 5.7; Summary, p. 5.15
6.1.19	Lagging indicators: unemployment, corporate profits, labour cost per unit of output, interest rates, consumer price index आणि commercial lending activity. Stock prices मधील बदल leading असतात; personal income coincident असते.	Q58, Q64, Q72, Q93, Q96, Q109	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	5.1, p. 5.7
6.1.20	Coincident indicators — यांना concurrent indicators असेही म्हणतात — business-cycle हालचालींशी जुळतात किंवा त्यांच्यासोबत एकाच वेळी घडतात, cycle ची सद्य:स्थिती वर्णन करतात आणि expansion किंवा contraction च्या बदलाच्या दराची (rate of change) माहिती तो बदल घडत असतानाच साधारण त्याच वेळी देतात.	Q25, Q35, Q42, Q44, Q51, Q59, Q87	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Jun, 2023-Jun, 2025-May	5.1, pp. 5.7 – 5.8; Summary, p. 5.15
6.1.21	Coincident indicators: Gross Domestic Product, industrial production, inflation, personal income, retail sales आणि stock market prices सारखे financial market trends. New orders for plant and equipment (leading) आणि interest rates (lagging) हे coincident **नाहीत**.	Q14, Q29, Q68, Q84, Q94, Q109	PYQ 2019-Nov, 2020-Nov, 2023-Dec, 2026-May, 2026-Sep; RTP 2025-Jan, 2025-Sep	5.1, pp. 5.7 – 5.8
6.1.22	Great Depression: 20 व्या शतकातील सर्वांत दीर्घ, सर्वांत खोल आणि सर्वाधिक व्यापक depression, 1930 च्या दशकात (1929–33); ते US मध्ये सुरू झाले आणि जगभर पसरले (1929 ते 1932 दरम्यान global GDP सुमारे 15% घसरला). Keynes यांनी कमी aggregate expenditure ला दोष दिला; monetarists नी banking crisis आणि **कमी** money supply ला दोष दिला (excess money supply ला नव्हे); recovery 1933 मध्ये सुरू झाली.	Q2, Q6, Q10, Q36	PYQ 2018-May, 2018-Nov (×2), 2019-May, 2021-Jan; MTP 2025-Apr S1 (×2)	5.1, pp. 5.6, 5.8
6.1.23	Stagflation म्हणजे कमी growth rate सोबत general price level मध्ये होणारी वाढ.	Q105	MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
6.1.24	Recession ची सर्वसाधारण व्याख्या: सहा महिने किंवा त्याहून अधिक काळ टिकणारी real GDP मधील घट (SM अशी कालावधीची कोणतीही कसोटी देत नाही — फक्त घटणारी investment, employment, output आणि prices).	Q106	MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
6.1.25	*विषय 6.3 पाहा: expansionary fiscal policy (जास्त government spending आणि/किंवा tax cuts) aggregate demand वाढवते — म्हणून ती contraction टप्प्यासाठी योग्य ठरते.*	Q97	PYQ 2026-May	5.3, p. 5.11

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.1.26	*विषय 6.3 पाहा: Keynes यांच्या मते economic activity मधील चढउतार aggregate effective demand मधील चढउतारांमुळे होतात — अपुरी demand म्हणजे कमी output, income आणि employment (involuntary unemployment चा दुवा MTP चा आहे; ती SM ची शब्दरचना नव्हे).*	Q107	MTP 2026-Apr S1	5.3, pp. 5.10 – 5.11
6.1.27	*विषय 6.4 पाहा: ज्या businesses चे भवितव्य economic growth च्या दराशी जवळून निगडित असते त्यांना 'cyclical' businesses म्हणतात.*	Q32	PYQ 2021-Jan	5.4, p. 5.14

विषय 6.2 Business Cycle ची वैशिष्ट्ये (Features of Business Cycle)

23 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 18 · RTP – · MTP 12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.2.1	Business cycles ठरावीक काळाने घडतात (ती पुनरावर्ती — recurrent — असतात) पण त्यांत सारखी नियमितता नसते — ती नियमित अंतराने येत नाहीत; वेगवेगळ्या cycles चा कालावधी (duration) आणि तीव्रता (intensity) वेगवेगळी असते; टप्प्यांमध्ये क्वचितच सुसूत्रता व नियमितता दिसते आणि प्रत्येक टप्प्याची लांबी निश्चित नसते; कोणतीही economy अचूक वेळापत्रकानुसार cycle पाळत नाही — काहींमध्ये booms दीर्घ असतात, तर काहींमध्ये depressions.	Q12, Q13, Q14, Q16, Q18, Q19, Q21, Q22, Q23	PYQ 2023-Dec (×3), 2025-Jan, 2025-May, 2025-Sep, 2026-Sep; MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	5.2 (a)–(b), p. 5.9; 5.0, p. 5.3; 5.1, p. 5.6
6.2.2	वैशिष्ट्ये (Features): ठरावीक काळाने घडतात; expansion, peak, contraction आणि trough हे वेगळे टप्पे असतात; सामान्यत: free market economies मध्ये उगम पावतात; सर्वव्यापी (pervasive) असतात — एक किंवा अधिक sectors मधील अडथळे इतर सर्व sectors मध्ये सहज पसरतात.	Q3, Q4, Q5, Q11, Q15	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2020-Nov, 2023-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1 (×2), 2025-Dec S1	5.2 (a)–(c), p. 5.9
6.2.3	Business cycles ही अत्यंत गुंतागुंतीची phenomena आहेत; त्यांची वैशिष्ट्ये आणि कारणे एकसमान **नसतात** — ती विविध घटकांमुळे घडतात, त्यामुळे ती घडण्याआधी त्यांचा अचूक अंदाज बांधणे कठीण असते. समाजाच्या कल्याणावर (well-being) त्यांचे गंभीर परिणाम होतात.	Q6, Q8, Q9, Q11	PYQ 2021-Jan, 2021-Jul, 2021-Dec, 2023-Jun; MTP 2025-Apr S1	5.2 (e) and (h), pp. 5.9 – 5.10
6.2.4	Business cycles संसर्गजन्य (contagious) आणि आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची असतात: ती एका देशात सुरू होतात आणि बहुधा व्यापारी संबंधांद्वारे इतर देशांत पसरतात (उदा. 1930 च्या दशकातील Great Depression); economies trade द्वारे परस्परांशी जोडलेल्या असल्याने financial disruptions देशोदेशी सहज पसरतात.	Q2, Q7, Q9, Q10, Q17	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Jun; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	5.2 (g), p. 5.10; 5.3, p. 5.13
6.2.5	Business cycles चे परिणाम जवळपास सर्व economic variables वर एकाच वेळी जाणवतात — output, employment, investment, consumption, interest, trade आणि price levels (म्हणून 'asynchronous' हे वैशिष्ट्य **नाही**).	Q10, Q20	PYQ 2022-Jun; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-Dec S1	5.2 (f), p. 5.10

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.2.6	सर्व sectors ना फटका बसतो, पण capital goods industries आणि durable consumer goods industries वर विषम प्रमाणात जास्त परिणाम होतो; agriculture पेक्षा industrial sector trade cycles ना अधिक बळी पडतो.	Q1	PYQ 2018-May; MTP 2025-Aug S2	5.2 (d), p. 5.9

विषय 6.3 Business Cycles ची कारणे (Causes of Business Cycles)

38 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 36 · RTP 1 · MTP 8

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.3.1	Internal causes (endogenous factors — अंतर्गत कारणे): effective demand मधील चढउतार; investment मधील चढउतार; government spending मधील बदल; macroeconomic (monetary आणि fiscal) policies; money supply; psychological factors. Natural factors, technology shocks, population growth आणि post-war reconstruction हे internal **नाहीत**.	Q3, Q5, Q10, Q13, Q20, Q23, Q29, Q33, Q36, Q38	PYQ 2018-Nov (×2), 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec, 2025-Jan, 2026-May, 2026-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	5.3, pp. 5.10 – 5.12
6.3.2	External causes (exogenous factors — बाह्य कारणे): war; post-war reconstruction; technology shocks; natural factors; population growth. Effective demand मधील चढउतार, money supply, government spending, macro policies आणि psychological factors हे external **नाहीत**.	Q2, Q8, Q21, Q22, Q24, Q27	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Jun; RTP 2024-Sep	5.3, pp. 5.10, 5.12 – 5.13
6.3.3	Keynes: economic activities मधील चढउतार aggregate effective demand (खरेदी करण्याची इच्छा आणि क्षमता) मधील चढउतारांमुळे होतात — जास्त aggregate demand मुळे output, income आणि employment वाढतात (आणि ती aggregate supply पेक्षा जास्त झाली तर inflation निर्माण होते); कमी aggregate demand मुळे ते घटतात.	Q16, Q17	PYQ 2021-Dec, 2022-Dec; MTP 2025-Apr S1	5.3, pp. 5.10 – 5.11; Summary, p. 5.15
6.3.4	काही economists च्या मते investment मधील चढउतार हे business cycles चे प्रमुख कारण आहे — investment spending हा aggregate demand चा सर्वांत अस्थिर (most volatile) घटक आहे, जो entrepreneurs च्या profit expectations, नवे शोध (new inventions) आणि rate of interest नुसार बदलतो.	Q6	PYQ 2019-May	5.3, p. 5.11
6.3.5	Macroeconomic (monetary आणि fiscal) policies aggregate demand मध्ये बदल घडवून cycles निर्माण करतात: expansionary policies (जास्त government spending, tax cuts, सौम्य interest rates) मुळे booms येतात; anti-inflationary उपाय (government spending मध्ये कपात, जास्त taxes आणि interest rates) aggregate demand वर खालच्या दिशेने दबाव आणतात आणि economy मंदावतात, कदाचित recession पर्यंतही नेतात.	Q31, Q37	PYQ 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	5.3, p. 5.11

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.3.6	Hawtrey: trade cycle ही पूर्णपणे monetary phenomenon आहे — money supply मधील अनियोजित बदलांमुळे चढउतार होतात (जास्त money → expansion; कमी money → recession). Monetarists नीही त्याचप्रमाणे Great Depression साठी कमी money supply ला दोष दिला.	Q1, Q12, Q15, Q19	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Dec; MTP 2025-Aug S2	5.3, pp. 5.11 – 5.12; 5.1, p. 5.8
6.3.7	Pigou: आधुनिक business activities business community च्या अपेक्षांवर (anticipations) आधारित असतात आणि आशावाद किंवा निराशावादाच्या लाटांनी (waves of optimism or pessimism) प्रभावित होतात — चढउतार हे या मानसिक अवस्थांचे फलित असतात; optimism → investment आणि expansion; pessimism → मर्यादित investment आणि contraction.	Q7, Q9, Q11, Q14, Q28	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2025-Jan	5.3, p. 5.12
6.3.8	सिद्धांतकारांचा नकाशा (Theorist map): Hawtrey — money supply; Pigou — psychological factors; Schumpeter — innovations (वेळोवेळी होणाऱ्या innovations मुळे trade cycles घडतात); Keynes — effective aggregate demand. ('Pigou — fluctuations in investment' हे चुकीचे आहे.)	Q4, Q18, Q25	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2022-Dec, 2024-Jun	5.3, pp. 5.10 – 5.12; Summary, p. 5.15
6.3.9	Nicholas Kaldor यांनी cobweb theory मांडली: सध्याच्या prices चा भविष्यातील एखाद्या वेळच्या production वर मोठा प्रभाव पडतो, त्यामुळे सध्याच्या price fluctuations मुळे पुढे output आणि employment मध्ये चढउतार होतात.	Q34, Q35	MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	5.3, p. 5.12
6.3.10	War: युद्धसामग्रीचे (weapons, arms) production वाढते आणि बहुतांश resources तिकडे वळवले जातात, त्यामुळे capital आणि consumer goods चे production घटते — income, profits आणि employment मध्ये घट होऊन contraction सुरू होते.	Q26	PYQ 2024-Sep	5.3, p. 5.12
6.3.11	Post-war reconstruction (एक external cause): युद्धानंतर देश घरे, रस्ते आणि पूल पुन्हा उभारतो, त्यामुळे effective demand, output, employment आणि income वाढतात.	Q30	PYQ 2025-May	5.3, p. 5.12
6.3.12	Technology shocks (external): विकसित होणाऱ्या technology ला प्रचंड investment लागते, त्यामुळे employment, income आणि profits वाढतात — उदा. mobile phones च्या आगमनामुळे telecom industry मध्ये boom आला.	Q32	PYQ 2025-Sep	5.3, p. 5.12
6.3.13	Natural factors (exogenous): weather cycles — दुष्काळ किंवा महापूर — agricultural output आणि farm incomes कमी करतात, त्यामुळे industrial goods ची demand घटते आणि विशेषत: agrarian economies मध्ये industrial recession येऊ शकते.	Q21	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun	5.3, p. 5.13

विषय 6.4 व्यावसायिक निर्णयांमध्ये Business Cycles चे महत्त्व (Relevance of Business Cycles in Business Decision Making)

10 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 7 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
6.4.1	ज्या businesses चे भवितव्य economic growth च्या दराशी जवळून निगडित असते ते 'cyclical' businesses — fashion retailers, electrical goods, house-builders, restaurants, advertising, overseas tour operators, construction आणि इतर infrastructure firms: boom मध्ये मजबूत demand, slump मध्ये तीव्र घसरण. Agriculture आणि washing powder या यादीत नाहीत.	Q1, Q2, Q3, Q5, Q6 (+ 6.1 Q32)	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Dec, 2024-Sep	5.4, p. 5.14
6.4.2	Business cycles सर्व sectors वर एकसमान परिणाम करत नाहीत — काही businesses ना downturn मध्ये प्रत्यक्षात फायदा होतो, जेव्हा त्यांची products value for money किंवा स्वस्त पर्याय म्हणून पाहिली जातात; म्हणून recession मध्ये सर्वच producers ना फटका बसतो असे **नाही**.	Q7	MTP 2025-Jan S2	5.4, p. 5.14
6.4.3	Capital goods आणि durable consumer goods industries वर सर्वाधिक परिणाम होतो (त्यांचे output सर्वाधिक अस्थिर असते); food-grain processing सारख्या agriculture-based necessities कमी संवेदनशील असतात (हा SM वरून काढलेला निष्कर्ष आहे; SM फक्त सर्वाधिक प्रभावित sectors ची नावे देते).	Q4, Q10	PYQ 2023-Jun; MTP 2026-Apr S1	5.2 (d), p. 5.9
6.4.4	नव्या business ला market मध्ये प्रवेश करण्याचा निर्णय घेताना business cycle चा टप्पा महत्त्वाचा असतो आणि new product launch च्या यशाचा तो एक महत्त्वाचा निर्धारक असतो; expansion किंवा down-sizing च्या निर्णयांसाठी cycle चा टप्पा निर्णायक असतो.	Q9	MTP 2026-Apr S2	5.4, pp. 5.13 – 5.14
6.4.5	*विषय 6.3 पाहा: Pigou यांच्या मते आधुनिक business activities business community च्या anticipations (expectations — अपेक्षा) वर आधारित असतात.*	Q8	PYQ 2026-Jan	5.3, p. 5.12

भाग B — प्रकरण 6 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 74% प्रश्नांना व्यापतात.

Business Cycles (SM प्रकरण 5)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	1920 च्या दशकातील UK boom; China ची slowdown → जगभर घसरण आणि घबराटीचे चक्र (recession ची सुरुवात).	★	6.0.2
2	Business/trade cycle = कालानुसार aggregate economic activity मधील लयबद्ध चढउतार; GNP, employment, income द्वारे मोजतात.	★★	6.0.1
3	**Good trade = वाढत्या prices, कमी unemployment; bad trade = घसरत्या prices, उच्च unemployment.**	★★★	6.1.9
4	**चार टप्पे: Expansion (boom/upswing) · Peak (boom/prosperity) · Contraction (downswing/recession) · Trough (depression). 'reconstruction' नव्हे.**	★★★	6.1.1
5	Trough → expansion → peak → contraction → trough; expansions नंतर contractions येतात; peak पासून contraction सुरू होते.	★★	6.1.2
6	**Turning points = peak आणि trough (boom आणि depression).**	★★★	6.1.3
7	**Expansion: output, employment, AD, capital व consumer expenditure, sales, profits, stock prices, bank credit — सर्व वाढतात.**	★★★	6.1.4
8	Expansion: involuntary unemployment जवळपास शून्य; फक्त frictional किंवा structural unemployment.	★★	6.1.5
9	Peak = सर्वोच्च बिंदू, कमाल production, expansion चा उत्तरार्ध; growth स्थिरावते, मग उलटते.	★★	6.1.6
10	**Peak: input आणि output prices वाढतात, cost of living वाढतो, fixed income earners वर ताण; प्रत्यक्ष demand स्थिरावते.**	★★★	6.1.7
11	**Contraction: demand ची वाढ थांबते; investment आणि employment घटतात; supply demand पेक्षा खूप जास्त; orders रद्द → recession ची सुरुवात.**	★★★	6.1.8
12	**Recession तीव्र होते: prices घसरतात, unemployment वाढते, output घटते, bank credit आकुंचन पावते, stock prices घसरतात.**	★★★	6.1.9
13	**Depression = recession चे तीव्र स्वरूप: negative growth, national income आणि expenditure मध्ये वेगाने घट, rampant unemployment.**	★★★	6.1.10
14	**Depression: interest rate घसरतो, liquidity preference वाढते; capital आणि durable goods industries मध्ये excess capacity.**	★★★	6.1.11
15	Trough = सर्वांत खालचा बिंदू: pessimism चा शेवट, optimism ची सुरुवात.	★★	6.1.12
16	Recovery: उलटफेर प्रथम labour market मध्ये जाणवतो; depression कडून expansion कडे जाणारा turning point.	★	6.1.13, 6.1.14

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
17	**Great Depression 1930 चे दशक (1929–33): US मध्ये सुरू; Keynes → कमी aggregate expenditure; monetarists → कमी money supply.**	★★★	6.1.22
18	IT/Dot.Com bubble 1997–2000, 2000 मध्ये फुटला; US housing bubble 2007 च्या उत्तरार्धात फुटला → 2008–09 चे crisis.	★★	6.0.3, 6.0.4
19	Turning points चा अंदाज कठीण → indicators: leading, lagging, coincident.	★★	6.1.15
20	**Leading = real output च्या आधी बदलतात (upturns आणि downturns चे पूर्वसूचक).**	★★★	6.1.16
21	**Leading उदाहरणे: stock prices, consumer goods आणि plant & equipment साठी new orders, building permits, consumer confidence, money growth.**	★★★	6.1.17
22	**Lagging = real output च्या नंतर बदलतात; इतिहास दर्शवतात; trends ची पुष्टी करतात.**	★★★	6.1.18
23	**Lagging उदाहरणे: unemployment, corporate profits, labour cost per unit of output, interest rates, CPI, commercial lending.**	★★★	6.1.19
24	**Coincident = concurrent: cycle सोबत हालचाल; सद्य:स्थिती आणि बदलाचा दर दर्शवतात.**	★★★	6.1.20
25	**Coincident उदाहरणे: GDP, industrial production, inflation, personal income, retail sales, financial market trends.**	★★★	6.1.21
26	**वैशिष्ट्ये: ठरावीक काळाने घडतात (periodic) पण नियमित नाहीत; कालावधी, तीव्रता आणि टप्प्यांची लांबी बदलते.**	★★★	6.2.1
27	**वैशिष्ट्ये: चार वेगळे टप्पे; free market economies मध्ये उगम; pervasive (सर्वव्यापी).**	★★★	6.2.2
28	गुंतागुंतीची; एकसमान वैशिष्ट्ये किंवा कारणे नाहीत; अंदाज कठीण; समाजाच्या well-being वर गंभीर परिणाम.	★★	6.2.3
29	**Contagious आणि आंतरराष्ट्रीय; trade मधून पसरतात; परिणाम जवळपास सर्व variables वर एकाच वेळी जाणवतात.**	★★★	6.2.4, 6.2.5, 6.0.7
30	Capital goods आणि durable consumer goods ना सर्वाधिक फटका; agriculture पेक्षा industry अधिक प्रवण.	★★	6.2.6, 6.4.3
31	**अंतर्गत — Internal (endogenous): effective demand, investment, govt spending, macro policies, money supply, psychological factors.**	★★★	6.3.1
32	**बाह्य — External (exogenous): युद्ध (war), post-war reconstruction, technology shocks, natural factors, population growth.**	★★★	6.3.2
33	Keynes → aggregate effective demand; 'some economists' → investment (AD चा सर्वांत अस्थिर घटक).	★★	6.3.3, 6.3.4
34	Expansionary policy → boom; anti-inflationary (कमी govt spending, जास्त taxes आणि interest rates) → slowdown.	★★	6.3.5, 6.1.25
35	**Hawtrey → पूर्णपणे monetary (money supply); Pigou → मानसशास्त्र (optimism/pessimism); Schumpeter → innovations; Kaldor → cobweb.**	★★★	6.3.6, 6.3.7, 6.3.8, 6.3.9
36	War मुळे resources arms कडे वळतात → contraction; reconstruction → demand वाढते; mobile phones → telecom boom; दुष्काळ/पूर → agrarian slump.	★★	6.3.10, 6.3.11, 6.3.12, 6.3.13

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
37	**Cyclical businesses (चक्रीय व्यवसाय): fashion retail, electrical goods, house-building, restaurants, advertising, overseas tours, construction.**	★★★	6.4.1
38	Slump मध्ये सर्वच firms चे नुकसान होत नाही — value-for-money आणि स्वस्त पर्यायांना फायदा होऊ शकतो.	★	6.4.2
39	Cycle चा टप्पा market entry, new product launch आणि expansion vs down-sizing ठरवतो.	★	6.4.4
40	SM बाहेरील: counter-cyclical variable; stagflation = कमी growth + वाढत्या prices; recession = real GDP मध्ये 6+ महिने घट.	★★	6.0.6, 6.1.23, 6.1.24

प्रकरण 7

सार्वजनिक वित्त (Public Finance)

259 Scanner प्रश्न · 174 one-liners · 86 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: Fiscal Functions — एक आढावा, आणि केंद्र व राज्य यांचे Finance (Fiscal Functions: An Overview, Centre and State Finance)

SM प्रकरण 7, विभाग 1, पृष्ठे 7.1 – 7.18

विषय 1.2 आर्थिक व्यवस्थेत सरकारची भूमिका (The Role of Government in an Economic System)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP 1 · MTP 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	Richard Musgrave यांनी 'The Theory of Public Finance' (1959) मध्ये market economy मधील सरकारच्या भूमिकेची three-branch taxonomy (त्रिशाखीय वर्गीकरण) मांडली: resource allocation (efficiency सुनिश्चित करण्यासाठी), income redistribution (न्याय्यतेची हमी देण्यासाठी) आणि macroeconomic stabilisation (price stability सुनिश्चित करण्यासाठी).	Q2, Q5, Q7	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S2	1.2, p. 7.4
1.2.2	Allocation आणि distribution ही कार्ये मुख्यत: microeconomic कार्ये आहेत, तर stabilisation हे macroeconomic कार्य आहे.	Q1	PYQ 2024-Jun	1.2, p. 7.4
1.2.3	Adam Smith यांच्या canons of taxation मध्ये canon of equity (certainty, convenience आणि economy सह) येतो; canons of productivity, diversity इत्यादी नंतर जोडले गेले. SM चा हा विभाग Smith यांचा उल्लेख फक्त संरक्षण (defence), न्याय (justice) आणि public works मधील State च्या भूमिकेसाठी करतो.	Q3	RTP 2024-Sep	SM मध्ये नाही (फक्त RTP)
1.2.4	Economic Survey हे Ministry of Finance, Government of India प्रकाशित करते.	Q4	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.2.5	*विषय 1.5 पाहा: Finance Commission (Article 280) ही fiscal federalism च्या केंद्रस्थानी असलेली घटनात्मक संस्था आहे; ती union आणि states यांच्यातील resources च्या विभागणीशी संबंधित आहे.*	Q6	MTP 2026-Apr S2	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), pp. 7.12 – 7.13

विषय 1.3 Allocation चे कार्य (The Allocation Function)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 4 · Model Q 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.1	Resource allocation म्हणजे उपलब्ध resources किंवा factors of production त्यांच्या विविध संभाव्य उपयोगांमध्ये कसे वाटले जातात ती पद्धत; resources मर्यादित तर गरजा अमर्याद असल्याने ही एक गंभीर समस्या आहे.	MQ 1.3: Q1	Model Q	1.3, p. 7.5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.2	Private sector मधील allocation हे market supply and demand आणि price mechanism द्वारे होते, जे consumer sovereignty आणि producers च्या profit motive ने ठरते; State चे allocation budget च्या revenue आणि expenditure मार्फत होते. वास्तव जगात allocation हे market आणि government दोघेही ठरवतात.	Q1, Q3; MQ 1.3: Q2	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-Aug S1, 2025-Aug S2; Model Q	1.3, p. 7.5
1.3.3	Allocation function चा उद्देश economic system मधील inefficiency चे स्रोत दुरुस्त करणे हा आहे: market failures (monopoly power, public goods, merit goods, common property resources, externalities, factor immobility, imperfect information, inequalities) हेच government च्या allocative function चे औचित्य (rationale) आहे.	Q4	MTP 2026-Apr S1	1.2, p. 7.4; 1.3, pp. 7.5 – 7.6
1.3.4	Allocation ची साधने: economic good चे थेट production (उदा. electricity, public transportation), price mechanism मार्फत taxes आणि subsidies, कायदा व सक्ती (single-use plastic वर बंदी), competition आणि merger policies, नियामक कृती (licensing, controls, minimum wages) आणि कायदेशीर चौकट (legal frameworks).	Q2	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Jan S2	1.3, p. 7.7

विषय 1.4 Redistribution चे कार्य (The Redistribution Function)

11 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP 3 · Model Q 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.1	Market वर सोडल्यास उत्पन्न आणि संपत्तीचे वितरण विषम (skewed) होण्याची शक्यता असते, म्हणून अधिक socially optimal आणि समतावादी (egalitarian) वितरणासाठी government हस्तक्षेप करते; distributive function हे economy ने 'for whom' उत्पादन करावे या मूलभूत प्रश्नाशी संबंधित आहे.	Q6; MQ 1.4: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	1.4, p. 7.8
1.4.2	Redistribution हे फक्त taxation ने नव्हे तर budget च्या दोन्ही बाजूंनी होते: expenditure बाजूला — मोफत किंवा subsidised शिक्षण, आरोग्यसेवा, घरे, अन्न आणि मूलभूत वस्तू; revenue बाजूला — progressive taxation.	Q2, Q6	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	1.4, p. 7.8
1.4.3	Progressive taxation मध्ये उत्पन्न वाढेल तसा tax rate वाढतो, त्यामुळे जास्त उत्पन्न असणारे (ability to pay अधिक) मोठा वाटा उचलतात — हे redistribution चे revenue-side साधन आहे.	Q1; MQ 1.4: Q2; MQ 1.13: Q3	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1; Model Q ×2	1.4, p. 7.8 (rate ची व्याख्या: फक्त Model Q)
1.4.4	Distribution function चा उद्देश समाजाच्या एकूण output चे households मध्ये न्याय्य (equitable) वितरण करणे हा आहे — वंचितांचे कल्याण साधणे, उत्पन्न, संपत्ती आणि संधी यांची समानता देणे, आणि प्रत्येकासाठी किमान राहणीमानासह मूलभूत गरजांची सुरक्षितता.	Q6; MQ 1.13: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	1.4, p. 7.8; 2.13, p. 7.40

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.5	Progressive taxes मधून मिळालेला पैसा BPL households ना अत्यंत subsidised दरात जीवनावश्यक अन्नधान्य पुरवण्यासाठी वापरणे हे redistribution function चे उदाहरण आहे.	Q2	PYQ 2025-Sep	1.4, p. 7.8
1.4.6	Redistribution ला efficiency costs किंवा deadweight losses असतात: श्रीमंतांवरील उच्च tax दर entrepreneurship आणि कामासाठी disincentive ठरू शकतात आणि saving, investment व risk-taking ला परावृत्त करतात — म्हणून equity आणि efficiency यांचा समतोल साधावा लागतो.	Q3	PYQ 2026-Jan	1.4, p. 7.9
1.4.7	आधुनिक राज्य हे welfare state आहे: बहुतेक समतावादी (egalitarian) welfare states मोफत किंवा subsidised शिक्षण, आरोग्यसेवा, unemployment benefits, pensions आणि इतर social security देतात; State चे प्राथमिक उद्दिष्ट समाजाचे सर्वसाधारण कल्याण (general welfare) वाढवणे हे आहे.	Q4	MTP 2025-May S2	1.1, p. 7.2; 1.4, p. 7.9
1.4.8	उत्पन्न आणि संपत्तीच्या असमान (inequitable) वितरणामुळे गरिबी आणि सामाजिक अशांतता (social unrest) वाढण्याची प्रवृत्ती असते.	MQ 1.13: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
1.4.9	*विषय 1.5 पाहा: fiscal federalism मध्ये vertical equity म्हणजे केंद्राने गोळा केलेल्या revenue मधील सर्व राज्यांचा वाटा ठरवणे (centre–state revenue sharing); horizontal equity म्हणजे तो वाटा राज्यांमध्ये वाटणे.*	Q5	MTP 2026-Apr S2	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.13

विषय 1.5 Stabilization चे कार्य (Stabilization Function)

31 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 14 · RTP 5 · MTP 11 · Model Q 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.1	जेव्हा output उत्पादन क्षमतेइतके असते, एकूण खर्च (total spending) एकूण output इतका असतो, labour पूर्णपणे रोजगारात असते आणि inflation कमी व स्थिर असते, तेव्हा macroeconomic stability असते; stabilisation function म्हणजे aggregate economy (employment, output, prices, balance of payments, growth) चढउतारांपासून स्थिर ठेवण्याचा government चा प्रयत्न.	MQ 1.5: Q1	Model Q	1.5, pp. 7.9 – 7.10
1.5.2	Stagflation म्हणजे inflation आणि unemployment एकाच वेळी अस्तित्वात असण्याची स्थिती; 'contagion effect' म्हणजे एका देशातील अस्थिरता इतर देशांत सहज पसरणे.	Q12	PYQ 2026-Jan	1.5, p. 7.10
1.5.3	Stabilisation function हे fiscal policy च्या प्रमुख कार्यांपैकी एक आहे; resources च्या suboptimal allocation मुळे निर्माण होणारे macroeconomic चढउतार दूर करणे हा त्याचा उद्देश आहे.	Q9	PYQ 2025-May	1.5, p. 7.10

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.4	Stabilisation हे monetary policy (money supply आणि interest rates वर नियंत्रण — central bank) तसेच fiscal policy (government expenditure आणि taxation) यांद्वारे होऊ शकते.	Q6; MQ 1.2: Q1; MQ 1.3: Q1	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×2	1.5, p. 7.10
1.5.5	उच्च inflation नियंत्रणासाठी: contractionary fiscal policy — government expenditure कमी करणे आणि/किंवा taxes वाढवणे — आणि money supply कमी करणे; recession मध्ये: खर्च वाढवणे, taxes कमी करणे, money supply वाढवणे. Interest rates वाढवणे हा monetary उपाय आहे, fiscal नाही.	Q22; MQ 1.2: Q1; MQ 1.5: Q2	RTP 2025-Sep; Model Q ×2	1.5, p. 7.11
1.5.6	Progressive taxes हे automatic stabilisers म्हणून काम करतात: कोणत्याही नव्या धोरण-निर्णयाशिवाय tax collections boom मध्ये उत्पन्नापेक्षा वेगाने वाढतात आणि recession मध्ये घटतात.	Q25	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.5.7	*विषय 1.1 पाहा: कोणत्याही राष्ट्राची तीन मुख्य macroeconomic उद्दिष्टे म्हणजे economic growth, उच्च employment पातळी आणि स्थिर price levels (universal education हे त्यापैकी नाही).*	Q13	PYQ 2026-Jan	1.1, p. 7.3
1.5.8	Fiscal federalism — Richard Musgrave यांनी रूढ केलेली संज्ञा — सरकारच्या विविध स्तरांमधील governmental functions ची विभागणी आणि financial relations यांच्याशी संबंधित आहे.	Q5, Q20	RTP 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.11
1.5.9	Musgrave: economic stabilisation आणि income redistribution ची जबाबदारी केंद्र सरकारची असावी; allocation of resources ही राज्य आणि स्थानिक सरकारांची जबाबदारी असावी.	Q1	PYQ 2024-Jun	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.11
1.5.10	Article 246 union आणि states यांच्या अधिकारांची तीन lists मध्ये विभागणी करते — union, state आणि concurrent; concurrent list मध्ये संघर्ष झाल्यास केंद्राने केलेला कायदा ग्राह्य ठरतो.	Q24, Q26	PYQ 2026-Sep; RTP 2026-Jan	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), pp. 7.11 – 7.12
1.5.11	Union taxes: agricultural income व्यतिरिक्त इतर उत्पन्न, customs आणि export duties, corporation tax, security transaction tax, CGST, union excise. State taxes: agricultural income, जमीन व इमारती (lands and buildings), mineral rights, electricity, vehicles, tolls, professions, land revenue आणि काही वस्तूंवरील excise.	Q7, Q16	PYQ 2025-Jan, 2026-May	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.12	Articles 268 ते 281 मध्ये राज्यांमधील वित्त-वितरणाच्या तरतुदी आहेत: Art. 268 — union ने आकारलेल्या, states ने वसूल व विनियोजित केलेल्या duties; 269 — union ने आकारलेले व वसूल केलेले, states ना सोपवलेले; 270 — union ने आकारलेले व वसूल केलेले आणि union व states मध्ये वाटलेले; 271 — union च्या उद्देशांसाठी surcharge; 275 — statutory grants-in-aid; 282 — कोणत्याही सार्वजनिक उद्देशासाठी grants; 293 — कोणत्याही सार्वजनिक उद्देशासाठी loans.	Q3, Q10, Q14, Q26	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep, 2026-May, 2026-Sep	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.12
1.5.13	2000 च्या घटनादुरुस्तीपासून divisible pool मध्ये union चे सर्व taxes (Art. 270) येतात — income tax, corporation tax आणि union excise हे सर्व states सोबत वाटले जातात.	Q19	MTP 2025-May S2	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), pp. 7.12 – 7.13
1.5.14	Article 280 नुसार Finance Commission — fiscal federalism च्या केंद्रस्थानी असलेली घटनात्मकरीत्या अनिवार्य संस्था — union आणि states यांच्यातील taxes च्या वाटणीची आणि states मधील त्यांच्या वितरणाच्या तत्त्वांची शिफारस करते; त्यासाठी ती vertical equity (केंद्रीय revenue मधील सर्व states चा वाटा) आणि horizontal equity (states मधील वाटप) यांचा विचार करते.	Q4, Q8, Q26 (+ 1.2 Q6, 1.4 Q5)	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2026-Apr S2 (×2)	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), pp. 7.12 – 7.13
1.5.15	Finance Commission गरजू states ना द्यायच्या grants-in-aid ची तत्त्वे व रक्कम (statutory grants, Art. 275) ठरवते; Planning Commission रद्द झाल्याने Plan/non-Plan हा भेद संपला.	Q21	MTP 2025-Aug S1	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.13
1.5.16	Net divisible pool: union च्या gross tax revenue मधून cesses, surcharges आणि non-tax revenue वजा केले जातात; NDP हा केंद्र आणि states मध्ये वाटला जाणारा भाग आहे (15th FC: 2021-26 साठी states चा वाटा 41%).	Q11	PYQ 2026-Jan; RTP 2026-May	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.13
1.5.17	15th Finance Commission चे 2021-26 साठी केंद्रीय taxes states मध्ये वाटण्याचे निकष: income distance, area, population (2011), demographic performance, forest and ecology, आणि tax and fiscal efforts — infrastructure performance किंवा adult literacy नाहीत.	Q2, Q15	PYQ 2026-May; MTP 2024-Aug	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), pp. 7.13 – 7.14
1.5.18	GST (1 July 2017) ने बहुतेक indirect taxes — excise, service tax, sales tax, octroi — सामावून घेतले (subsumes) आणि भारताची indirect tax व्यवस्था एकात्मिक (unitary) केली; त्याने production-based taxation ऐवजी consumption-based taxation आणले.	Q23	RTP 2025-Sep	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.14
1.5.19	GST चा वाटा union च्या gross tax revenue च्या 35 टक्के आणि states च्या own tax revenue च्या सुमारे 44 टक्के आहे.	MQ 1: Q1	Model Q	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.14

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.20	Cascading effect म्हणजे 'tax on tax' — आधीच tax समाविष्ट असलेल्या मूल्यावर पुन्हा tax आकारणे, ज्यामुळे खर्च वाढतो; GST मधील input tax credit तो दूर करते.	Q18	MTP 2025-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
1.5.21	केंद्र: defence, foreign affairs, foreign trade आणि exchange management, money and banking, राज्यांपलीकडील (cross-state) वाहतूक आणि दळणवळण. राज्ये: agriculture आणि industry, health आणि education, police protection, राज्य रस्ते. स्थानिक संस्था: पाणीपुरवठा, स्वच्छता (sanitation), स्थानिक रस्ते.	Q17	PYQ 2026-May	1.5 Centre and State Finance (केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.15

विभाग 2: Market Failure / ते दुरुस्त करण्यासाठी Government Intervention (Market Failure/Government Intervention to Correct Market Failure)

SM प्रकरण 7, विभाग 2, पृष्ठे 7.23 – 7.44

विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	*विषय 2.4 पाहा: public goods हे non-excludable असतात, त्यामुळे लोक free-ride करतात आणि profit-maximising firms ते तयार करत नाहीत — ही market failure आहे.*	Q1	MTP 2025-Jan S2	2.4, p. 7.28
2.1.2	*विषय 2.4 पाहा: public goods हे non-rival आणि non-excludable, indivisible असतात आणि externalities व free-riding ला अधिक बळी पडतात; excludability हे private goods चे वैशिष्ट्य आहे.*	Q2, Q3	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1	2.4, p. 7.28
2.1.3	*विषय 2.4 पाहा: Paul A. Samuelson यांनी 'collective consumption good' (1954) ही संकल्पना मांडली, जिला पुढे public good म्हटले गेले.*	Q4	PYQ 2025-Sep	2.4, p. 7.27
2.1.4	Impure public goods म्हणजे public आणि private goods यांचे मिश्रण — अंशत: rival आणि/किंवा अंशत: excludable.	Q5	MTP 2025-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 2.2 Market Failure ची संकल्पना (The Concept of Market Failure)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	Market failure म्हणजे resources चे अकार्यक्षम (inefficient) allocation: free market दुर्मिळ resources चे चुकीचे वाटप करते, ज्यामुळे विशिष्ट goods चे एकतर overproduction किंवा underproduction होते — optimal पेक्षा कमी दर्जाचा परिणाम.	Q3	MTP 2025-Jan S2	2.2, p. 7.24

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.2	Complete market failure ('missing markets'): लोकांना product हवे असूनही market ते अजिबात पुरवत नाही (उदा. pure public goods). Partial market failure: market काम करते पण चुकीचे प्रमाण किंवा चुकीची किंमत देते.	Q5	PYQ 2025-Sep	2.2, p. 7.24
2.2.3	*विषय 2.3 पाहा: externalities मुळे market failure होते कारण त्या free market prices मध्ये प्रतिबिंबित न होणारे costs किंवा benefits असतात — market च्या 'external'.*	Q1	PYQ 2024-Jun	2.3.2, p. 7.25
2.2.4	*विषय 2.3 पाहा: Social Cost = Private Cost + External Cost.*	Q4	PYQ 2025-May	2.3.2, p. 7.27
2.2.5	*विषय 2.8 पाहा: education subsidy चा आधार हा आहे की education ही substantial positive externalities असलेली merit good आहे (fees वरील subsidy ही consumption subsidy आहे).*	Q2	MTP 2024-Dec S1	2.7, p. 7.37; 2.8, p. 7.37

विषय 2.3 Market का fail होतात (Why Do Market Fail)

8 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	Market failure ची चार प्रमुख कारणे: market power, externalities, public goods आणि incomplete information; perfect competition व्यवहार्य नसते, आणि prices खरे social costs व benefits प्रतिबिंबित करत नाहीत.	Q3, Q6	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	2.3, p. 7.24; 2.3.2, p. 7.27
2.3.2	Externalities म्हणजे एखाद्या कृतीचे third parties ना सोसावे लागणारे costs (negative) किंवा मिळणारे benefits (positive), जे market prices मध्ये प्रतिबिंबित होत नाहीत — त्यांना spillover, neighbourhood, third-party किंवा side-effects असेही म्हणतात; ते internal costs नसतात.	Q7 (+ 2.2 Q1)	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S1	2.3.2, p. 7.25
2.3.3	चार प्रकार — negative/positive production आणि negative/positive consumption externalities, प्रत्येक consumption किंवा production मध्ये प्राप्त होणारी; बेशिस्त विद्यार्थ्यांनी वर्गात व्यत्यय आणणे ही negative consumption externality आहे (production वर परिणाम करणारी).	Q5	PYQ 2026-May	2.3.2, p. 7.26
2.3.4	Social Cost = Private Cost + External Cost; firms फक्त private cost विचारात घेतात, त्यामुळे negative externality असताना market output हे socially optimal पातळीपेक्षा जास्त असते (positive externality → under-production).	Q8 (+ 2.2 Q4)	PYQ 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.3.2, p. 7.27; Summary p. 7.42
2.3.5	*विषय 2.7 पाहा: सार्वजनिक ठिकाणी धूम्रपानावर संपूर्ण बंदी हे negative consumption externality विरुद्धचे direct control, किंवा command solution, आहे.*	Q1	PYQ 2024-Jun	2.7, p. 7.34

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.6	*विषय 2.7 पाहा: cap and trade हा (negative) externalities दुरुस्त करण्यासाठीचा market-based government intervention आहे.*	Q2	PYQ 2025-Jan	2.7, pp. 7.35 – 7.36
2.3.7	*विषय 2.8 पाहा: Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 (सहा ते चौदा वयोगट) हा merit goods च्या बाबतीतील government intervention आहे.*	Q4	PYQ 2025-Sep	2.8, p. 7.37

विषय 2.4 Public Goods

9 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP 1 · MTP 3 · Model Q 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.1	Paul A. Samuelson ('The Pure Theory of Public Expenditure', 1954) यांनी 'collective consumption good' ही संकल्पना मांडली: public (social) good चा उपभोग सर्वजण मिळून घेतात, एका व्यक्तीच्या उपभोगामुळे इतरांच्या उपभोगात कोणतीही घट होत नाही — उदा. सर्वांसाठी पुरवलेले defence, street lights, public parks.	MQ 1.2: Q1; MQ 1.3: Q1 (+ 2.1 Q4)	PYQ 2025-Sep; Model Q ×2	2.4, p. 7.27; 2.10, p. 7.39
2.4.2	Public goods हे non-rival, non-excludable आणि indivisible असतात, अतिरिक्त वापरकर्त्याचा additional cost शून्य असतो, आणि ते externalities, अपुरे property rights आणि free-riding ला अधिक बळी पडतात; private goods हे rivalrous आणि excludable असतात.	Q1 (+ 2.1 Q2, 2.1 Q3)	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	2.4, p. 7.28
2.4.3	Free-rider problem: कोणालाही वगळता येत नसल्याने लोक पैसे न देता उपभोग घेतात, त्यामुळे firms public goods तयार करत नाहीत किंवा फारच कमी तयार करतात; free-riding मुख्यतः public goods बाबत घडते.	Q3 (+ 2.1 Q1)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S2	2.4, p. 7.28
2.4.4	Common property resources (उदा. पर्यावरण) यांचा वैयक्तिक स्वार्थाच्या मागे लागून अतिवापर होतो; त्यांच्या वापराचे government regulation हा नेहमीचा उपाय आहे.	Q2	RTP 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	1.3, p. 7.6; उपाय SM मध्ये नाही (फक्त RTP/MTP)
2.4.5	*विषय 2.3 पाहा: market power म्हणजे firm ची market price तिच्या marginal cost पेक्षा फायदेशीरपणे वाढवण्याची क्षमता; अशा firms price makers असतात आणि output मर्यादित ठेवतात.*	MQ 1.3.1: Q1	Model Q	2.3.1, p. 7.25
2.4.6	Oligopoly चे वेगळेपण दाखवणारे वैशिष्ट्य म्हणजे market मधील firms मधील परस्परावलंबन (interdependence).	MQ 1.3.1: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
2.4.7	*विषय 2.6 पाहा: competition/antitrust laws स्पर्धेला अडथळा आणणाऱ्या कृतींना प्रतिबंध करतात; natural monopoly संपूर्ण market output अनेक firms पेक्षा कमी खर्चात तयार करू शकते (electricity, gas, water) आणि तिच्या किमतींचे नियमन केले जाते.*	MQ 1.6: Q1, Q2	Model Q ×2	2.6, pp. 7.32 – 7.33

विषय 2.5 Incomplete Information

17 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP 1 · MTP 6 · Model Q 9

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.1	Complete information हा competitive market चा अत्यावश्यक घटक आहे; complex products, अचूक माहिती मिळवण्यातील अडचण आणि जाणूनबुजून दिलेली चुकीची माहिती (misinformation) यांमुळे ती अपुरी पडते — information failure मुळे market failure होते.	MQ 1.12: Q1	Model Q	2.5, p. 7.29
2.5.2	Asymmetric information म्हणजे buyer आणि seller यांच्यातील माहितीचा असमतोल — दोघांपैकी कोणालाही अधिक माहिती असू शकते (landlord, borrower, used-car seller, health-insurance buyer, insider trader); त्यामुळे निवडी विकृत होतात.	MQ 1.3: Q1; MQ 1.5: Q1	Model Q ×2	2.5.1, p. 7.29
2.5.3	Adverse selection हे asymmetric information मुळे निर्माण होते आणि व्यवहाराच्या आधी कार्य करते: high-risk लोक low-risk लोकांपेक्षा अधिक प्रमाणात insurance cover घेतात, त्यामुळे premiums वाढतात आणि निरोगी buyers बाहेर पडतात.	Q6; MQ 1.5: Q3	MTP 2025-Aug S1; Model Q	2.5.1, pp. 7.29 – 7.30
2.5.4	Insurers underwriting द्वारे screening आणि pooling of risks करून adverse selection ला तोंड देतात; SM फक्त एवढेच नमूद करते की प्रत्येक buyer चा risk ओळखणे खर्चिक असते आणि त्यामुळे premiums वाढतात.	MQ 1.5.1: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
2.5.5	George Akerlof यांची 'lemons problem' (used-car market): 'lemons' म्हणजे निकृष्ट दर्जाच्या गाड्या; buyers फक्त सरासरी दर्जाची किंमत देतात, त्यामुळे चांगल्या गाड्या market मधून काढून घेतल्या जातात आणि market lemons ने भरते — पूर्वीच्या अपघाताचे नुकसान लपवणारा seller हे त्याचे उदाहरण आहे.	Q1, Q3; MQ 1.5.1: Q2	PYQ 2024-Sep, 2025-May; MTP 2024-Aug; Model Q	2.5.1, pp. 7.30 – 7.31
2.5.6	Asymmetric information मुळे high-quality goods market मधून बाहेर पडतात; economic agents शेवटी sub-standard product निवडतात किंवा market पूर्णपणे सोडून देतात.	Q2	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	2.5.1, p. 7.31
2.5.7	Moral hazard: व्यवहारानंतर, माहिती असलेला पक्ष कमी माहिती असलेल्या पक्षाचा न दिसणाऱ्या कृतीद्वारे (unobserved action) गैरफायदा घेतो, कारण त्याचे परिणाम त्याला भोगावे लागणार नसतात — उदा. comprehensive insurance असलेला चालक कमी काळजीपूर्वक गाडी चालवतो, त्यामुळे claims ची शक्यता वाढते.	Q5, Q7; MQ 1.5: Q2	PYQ 2025-Sep; MTP 2025-Dec S1; Model Q	2.5.1, p. 7.31
2.5.8	*विषय 2.9 पाहा: free markets मध्ये demerit goods चे production आणि consumption optimal पेक्षा जास्त होण्याची शक्यता असते, कारण firms ना ते फायदेशीर वाटतात.*	MQ 1.9: Q1	Model Q	2.9, p. 7.38

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.9	*विषय 2.12 पाहा: mandatory disclosure आणि labelling (उदा. mutual-fund risk disclaimer, SEBI disclosure) हा information failure दुरुस्त करण्यासाठीचा government intervention आहे.*	Q4; MQ 1.12: Q2	PYQ 2025-May; Model Q	2.12, p. 7.40
2.5.10	*विषय 2.8 पाहा: insurance सक्तीचा करणे हे merit good ला प्रोत्साहन देणारे regulation आहे.*	Q8	MTP 2026-Apr S1	2.8, p. 7.37

विषय 2.6 Market Power कमी करण्यासाठी Government Intervention (Government Intervention to Minimize Market Power)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.6.1	Market power कमी करण्यासाठी governments competition laws करतात (Competition Act, 2002; US antitrust laws) आणि market liberalisation, merger controls, price capping, rate-of-return regulation, anti-cartel investigation, import controls कमी करणे आणि nationalisation यांचा वापर करतात — income-tax कपात नव्हे.	Q1 (+ 2.4 MQ 1.6 Q1)	MTP 2025-Jan S2; Model Q	2.6, pp. 7.32 – 7.33
2.6.2	Natural monopoly संपूर्ण market चे output अनेक firms पेक्षा कमी खर्चात तयार करू शकते (electricity, gas, water supply); governments तिच्या prices चे नियमन करतात.	(+ 2.4 MQ 1.6 Q2)	Model Q	2.6, p. 7.33

विषय 2.7 Externalities दुरुस्त करण्यासाठी Government Intervention (Government Intervention to Correct Externalities)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 7

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.7.1	Negative externalities हाताळण्यासाठी direct controls (command solutions — उदा. emission standards, सार्वजनिक ठिकाणी धूम्रपानावर संपूर्ण बंदी) किंवा taxes आणि subsidies द्वारे prices बदलणारी market-based policies (market correction) वापरली जातात.	Q6 (+ 2.3 Q1)	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S2	2.7, p. 7.34
2.7.2	Pollution taxes — A.C. Pigou यांच्या नावावरून Pigouvian taxes — 'making the polluter pay' द्वारे negative externalities internalise करतात.	Q2, Q5	MTP 2025-May S2, 2026-Apr S2	2.7, p. 7.35
2.7.3	Tax burden आणि elasticity: demand inelastic असल्यास producers tax सहजपणे जास्त prices च्या रूपात buyers वर ढकलतात; demand तुलनेने elastic असल्यास burden चा अधिक भाग seller वर पडतो.	Q3	MTP 2025-May S2	2.7, p. 7.35 (elastic स्थिती अनुमानाने)
2.7.4	Cap and trade (tradable emission permits): government एकूण pollution वर मर्यादा (cap) घालते आणि firms permits चा व्यापार करतात — प्रशासकीयदृष्ट्या स्वस्त व सोपे, आणि सर्वांत cost-effective पद्धतीने pollution कमी करणारे.	(+ 2.3 Q2)	PYQ 2025-Jan	2.7, pp. 7.35 – 7.36

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.7.5	Positive externalities साठी governments producers ना (supply वाढवण्यासाठी) किंवा consumers ना (demand वाढवण्यासाठी) corrective subsidies देतात; producer subsidy मुळे production cost आणि म्हणून price कमी होते.	Q1, Q4	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	2.7, pp. 7.36 – 7.37

विषय 2.8 Merit Goods च्या बाबतीत Government Intervention (Government Intervention in The Case of Merit Goods)

3 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 2 · Model Q 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.8.1	Merit goods मध्ये substantial positive (negative नव्हे) externalities असतात आणि त्या समाजासाठी इष्ट असतात, पण market मध्ये त्यांचे under-production आणि under-consumption होते; उदाहरणे: education, health care, welfare services, housing, public libraries, public parks.	Q1, Q2 (+ 2.2 Q2)	MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	2.8, p. 7.37
2.8.2	Merit goods च्या अपुऱ्या पुरवठ्यावरचे उपाय: regulation, subsidies, direct provision, किंवा यांचे मिश्रण; compulsory insurance, compulsory immunisation आणि Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 यांसारखी mandates.	(+ 2.3 Q4, 2.5 Q8)	PYQ 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	2.8, p. 7.37
2.8.3	Government ने समाजासाठी public park बांधणे म्हणजे सर्वांनी मिळून उपभोगायच्या good ची direct provision; parks हे excludable public goods आहेत ज्यांचा खर्च entry fees मधून भागवता येतो.	MQ 1.2: Q1	Model Q	2.8, p. 7.37; 2.10, p. 7.39

विषय 2.12 Information Failure दुरुस्त करण्यासाठी Government Intervention (Government Intervention for Correcting Information Failure)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.12.1	Information failure दुरुस्त करण्यासाठी governments अचूक labelling आणि content disclosure (सिगारेटची पाकिटे, nutritional information), mandatory disclosure (SEBI), माहितीचा सार्वजनिक प्रसार आणि advertising चे नियमन सक्तीचे करतात.	Q1 (+ 2.5 Q4)	PYQ 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.12, p. 7.40

विभाग 3: Budget तयार करण्याची प्रक्रिया — Revenue चे स्रोत, Expenditure Management आणि Public Debt चे व्यवस्थापन (The Process of Budget Making: Sources of Revenue, Expenditure Management and Management of Public Debt)

SM प्रकरण 7, विभाग 3, पृष्ठे 7.51 – 7.71

विषय 3.1 प्रस्तावना (Introduction)

20 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP 1 · Model Q 15

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.1	Budget हे 'where the money comes from' आणि 'where the money goes to' यांचे विवरण आहे — पुढील वर्षात government ला मिळण्याची अपेक्षा असलेल्या आणि खर्च करण्याचे नियोजन असलेल्या संपूर्ण revenues आणि expenditures ची अनुसूची (budgeted estimates); हा government च्या finances चा सर्वांत सर्वसमावेशक अहवाल आहे.	MQ 1.1: Q1; MQ 1.5: Q1	Model Q ×2	3.1, p. 7.52
3.1.2	Budget हे देशाचे आर्थिक अग्रक्रम नियंत्रित व पुनर्रचित करण्यासाठी government च्या हातातील प्रभावी policy instrument आहे. गरज: जास्तीत जास्त social welfare साठी मर्यादित resources चे कार्यक्षम allocation; इतर उद्दिष्टे: जाहीर अग्रक्रमांनुसार reallocation, उत्पन्न व संपत्तीचे redistribution, आर्थिक चढउतार कमी करणे (stability), real GDP मध्ये शाश्वत वाढ आणि प्रादेशिक विषमता (regional disparities) कमी करणे.	Q5; MQ 1.1: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	3.1, pp. 7.51 – 7.52
3.1.3	Consolidated budget मध्ये Central आणि State Governments च्या receipts आणि expenditures एकत्र मांडल्या जातात. SM फक्त union budget चा समावेश करते — states आणि स्थानिक संस्थांच्या स्वतःच्या budgetary प्रक्रिया असतात.	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q); तुलना करा: 3.1, p. 7.52
3.1.4	Cash budget हे अल्पकालीन cash flow आणि liquidity व्यवस्थापित करण्याचे साधन आहे (business-finance ची संकल्पना; SM मधील government-budget ची संज्ञा नव्हे).	MQ 1.5: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
3.1.5	भारतात budget हे Ministry of Finance, NITI Aayog आणि इतर संबंधित मंत्रालयांशी सल्लामसलत करून तयार करते, आणि fiscal year सुरू होण्यापूर्वी (1 April ते 31 March) ते Parliament च्या दोन्ही सभागृहांत मांडून मंजूर व्हावे लागते.	MQ 1.2: Q1, Q2	Model Q ×2	3.2, p. 7.52
3.1.6	Budgetary procedures अशा आहेत: (i) Preparation of the budget, (ii) Presentation and enactment of the budget आणि (iii) Execution of the budget — म्हणजे drafting → presentation → approval → execution.	Q1; MQ 1.1: Q2 (+ 3.2 Q9)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S1; Model Q	3.2, p. 7.52
3.1.7	Article 112: President प्रत्येक financial year साठी Government of India च्या अंदाजित receipts आणि expenditure चे विवरण Parliament च्या दोन्ही सभागृहांसमोर मांडण्याची व्यवस्था करतील — 'Annual Financial Statement' (Constitution मध्ये 'budget' हा शब्द वापरलेला नाही).	Q2	PYQ 2025-May	3.2, p. 7.52

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.8	Budget documents मध्ये receipts आणि expenditure असे दाखवले जातात: चालू आणि पुढील financial year साठी Budget Estimates (BE); फक्त चालू वर्षासाठी Revised Estimates (RE); आणि चालू वर्षाच्या आधीच्या वर्षाचे Actuals — चालू वर्षाचे actuals नव्हे.	Q4	PYQ 2025-May	3.2, p. 7.53
3.1.9	Finance Bill: budget मांडल्यानंतर लगेच Lok Sabha मध्ये सादर होते; त्यात budget मध्ये प्रस्तावित taxes चे imposition, abolition, alteration or regulation यांचा तपशील असतो (taxation proposals). Parliament ने ते 75 दिवसांत पारित करावे लागते; money bill असल्याने Rajya Sabha ने ते 14 दिवसांत परत करावे लागते; दोन्ही सभागृहांनी पारित केल्यावर आणि President's assent मिळाल्यावर ते Act बनते.	MQ Finance Bill: Q1, Q2 (+ 3.2 Q8)	MTP 2025-Aug S2; Model Q ×2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64
3.1.10	Outcome budget योजनांसाठीच्या budgetary allocations आणि output व outcome indicators द्वारे मोजल्या जाणाऱ्या त्यांच्या वार्षिक performance targets यांच्यात थेट दुवा प्रस्थापित करते — मागील वर्षाच्या outlays चे मंत्रालयांनी काय केले आणि पैसा मंजूर उद्देशासाठीच खर्च झाला का, याचे progress card.	MQ Outcome budget: Q1, Q2 (+ 3.5 Q14)	MTP 2025-Aug S2; Model Q ×2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64
3.1.11	Guillotine: demands for grants वरील चर्चेचा विहित कालावधी (शेवटचा नेमून दिलेला दिवस) संपल्यावर Speaker of Lok Sabha सर्व प्रलंबित demands for grants, चर्चा झाली असो वा नसो, सभागृहाच्या मतदानासाठी मांडतात — आर्थिक प्रस्तावांवरील चर्चा ठरावीक वेळेत संपवण्याचे साधन.	Q3; MQ Guillotine: Q1, Q2 (+ 3.5 Q12)	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S2; Model Q ×2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64
3.1.12	Cut motions म्हणजे demands for grants मध्ये government ने मागितलेल्या रकमा कमी करण्याचे प्रस्ताव — economy च्या कारणास्तव, policy वरील मतभेदामुळे, किंवा तक्रार मांडण्यासाठी; Lok Sabha कोणतीही demand मान्य, अमान्य किंवा कमी करू शकते.	MQ Cut Motions: Q1, Q2	Model Q ×2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64

विषय 3.2 Budget तयार करण्याची प्रक्रिया (The Process of Budget Making)

9 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP 1 · MTP 7

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.1	*विषय 3.1 पाहा: तीन budgetary procedures — Preparation; Presentation and enactment; Execution.*	Q9	MTP 2026-Apr S1	3.2, p. 7.52
3.2.2	Finance Minister budget (Annual Financial Statement) budget speech सह प्रथम Lok Sabha समोर मांडतात; त्यानंतर लगेच ते Rajya Sabha च्या पटलावर ठेवले जाते. Rajya Sabha demands for grants वर मतदान करत नाही — ती फक्त सर्वसाधारण चर्चा करते.	Q5	RTP 2025-May; MTP 2025-Apr S1	3.2, pp. 7.53 – 7.55

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.3	Budget speech शिवाय मांडले जाणारे budget documents: Annual Financial Statement (AFS); Demands for Grants (DG); Finance Bill; आणि FRBM Act अंतर्गत अनिवार्य असलेली दोन statements — Macro-Economic Framework Statement आणि Medium-Term Fiscal Policy cum Fiscal Policy Strategy Statement (शिवाय नऊ explanatory documents).	Q6 (+ 3.5 Q1)	MTP 2024-Aug, 2025-May S2, 2025-Aug S1	3.2, p. 7.54
3.2.4	*विषय 3.1 पाहा: Finance Bill government च्या taxation proposals ना अंमलात आणते आणि ते Lok Sabha मध्ये सादर केले जाते.*	Q8	MTP 2025-Aug S2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64
3.2.5	Capital expenditure मुळे physical किंवा financial assets निर्माण होतात किंवा financial liabilities कमी होतात — जमीन, इमारती, machinery आणि equipment, shares मधील investment, आणि loans and advances — म्हणून capital budget दीर्घकालीन investments आणि projects साठी निधी पुरवते.	Q7	MTP 2025-Apr S1	3.5 (Budget च्या संकल्पना), pp. 7.62 – 7.63
3.2.6	*विषय 3.3 पाहा: SM नुसार tax revenue चे व्यापक स्रोत म्हणजे corporation tax, taxes on income, wealth tax, customs duties, union excise duties, GST (compensation cess सह) आणि taxes on union territories — stamp duty या यादीत नाही.*	Q1	MTP 2024-Dec S1	3.3, p. 7.56
3.2.7	*विषय 3.3 पाहा: revenue receipts मुळे कोणतीही liability निर्माण होत नाही किंवा assets मध्ये घट होत नाही; non-debt capital receipts म्हणजे recoveries of loans and advances आणि miscellaneous capital receipts (disinvestment).*	Q2, Q3	PYQ 2025-Jan (×2)	3.3, pp. 7.56 – 7.57; 3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.62
3.2.8	*विषय 3.5 पाहा: government जिथे banker म्हणून काम करते अशा सर्व निधी-प्रवाहांसाठी Public Account (Article 266) वापरले जाते.*	Q4	PYQ 2025-Sep	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.65

विषय 3.3 Revenue चे स्रोत (Sources of Revenue)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 5 · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.1	Government receipts दोन प्रकारच्या असतात: Revenue receipts (tax revenue + non-tax revenue), ज्यांमुळे government ची कोणतीही liability निर्माण होत नाही किंवा assets मध्ये घट होत नाही; आणि Capital receipts (debt receipts + non-debt capital receipts), ज्यांमुळे assets कमी होतात किंवा liabilities वाढतात.	(+ 3.2 Q3)	PYQ 2025-Jan	3.3, p. 7.56; 3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.62
3.3.2	(Tax) revenue चे व्यापक स्रोत: corporation tax; taxes on income; wealth tax; customs duties; union excise duties; GST compensation cess सह goods and services tax; taxes on union territories. म्हणून GST compensation cess हा tax revenue आहे.	Q4, Q6 (+ 3.2 Q1)	PYQ 2026-May, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.3, p. 7.56

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.3	Non-tax revenues: interest receipts; public sector enterprises कडून dividends आणि profits तसेच RBI कडून surplus transfers; other non-tax revenues; आणि receipts of union territories.	Q4, Q5, Q6	PYQ 2026-May, 2026-Sep; MTP 2026-Apr S1	3.3, pp. 7.56 – 7.57
3.3.4	Capital receipts: Non-debt — recoveries of loans and advances, miscellaneous capital receipts (disinvestment इत्यादी); Debt — market loans, short-term/Treasury bill borrowings, securities issued against small savings, State provident fund (net), net external debts, other receipts (net).	Q6 (+ 3.2 Q2)	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep	3.3, p. 7.57
3.3.5	GST (1 July 2017 पासून) ने production-based व्यवस्थेऐवजी consumption-based व्यवस्था आणली आणि बहुतेक indirect taxes — excise, service tax, sales tax/VAT, octroi — सामावून घेतले, पण income tax नाही; IGST हा goods and services च्या inter-state movement वर तसेच imports आणि exports वर लागू होतो (SGST states कडून, CGST union कडून).	Q1, Q2, Q3	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan (×2)	विभाग 1, 1.5 (Centre and State Finance — केंद्र व राज्य यांचे वित्त), p. 7.14

विषय 3.4 Public Expenditure चे व्यवस्थापन (Public Expenditure Management)

39 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 9 · RTP 2 · MTP 17 · Model Q 11

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.4.1	अनुत्पादक public expenditure चे आर्थिक costs: मोठे deficits, taxation ची उच्च पातळी, कमी economic growth, इतरत्र वापरासाठी कमी resources आणि भविष्यात अधिक debt burden — अतिरेकी किंवा अनियोजित खर्चामुळे fiscal crisis आणि debt burden निर्माण होतो.	Q17, Q22	RTP 2026-Jan; MTP 2025-May S2	3.4, p. 7.58
3.4.2	SM मधील expenditure चे वर्गीकरण: Centre's expenditure (establishment expenditure, central sector schemes, CPSEs आणि autonomous bodies सह other central expenditure) विरुद्ध centrally sponsored schemes and other transfers (CSS, Finance Commission transfers, other transfers to states); revenue विरुद्ध capital; आणि 'charged' विरुद्ध voted. Plan / non-Plan हा भेद रद्द करण्यात आला आहे.	Q16	MTP 2024-Dec S1	3.4, p. 7.59; 3.2, p. 7.54; Unit 1, p. 7.13
3.4.3	जुन्या (pre-2017-18) वर्गीकरणात Non-Plan expenditure मध्ये defence, interest payments, salaries आणि pensions, आणि subsidies यांचा समावेश होता.	Q23	MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.4.4	प्रभावी government budgeting चे घटक: aggregate fiscal discipline, allocative efficiency आणि operational efficiency (revenue maximisation नव्हे). Medium-term fiscal framework सह strategic planning आणि programme budgeting व evaluation यांमुळे allocative efficiency सुधारते; information asymmetry मुळे operational efficiency ला धक्का बसतो — resources वाटणाऱ्यांपेक्षा service providers ना outputs आणि costs बद्दल अधिक माहिती असते.	Q18, Q19, Q20	MTP 2025-Aug S2 (×3)	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.4.5	चांगल्या public expenditure management च्या घटकांत economy, productivity आणि elasticity येतात — 'deficit' हा त्यापैकी नाही.	Q21	MTP 2025-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.4.6	Balanced budget: revenue = expenditure. Unbalanced budget: surplus (receipts > expenditure) किंवा deficit (estimated receipts < expenditure); नियोजित expenditure अपेक्षित revenue पेक्षा जास्त असणे म्हणजे budget deficit, ज्यामुळे liabilities वाढतात किंवा reserves कमी होतात.	Q8	MTP 2025-Jan S2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.62
3.4.7	Budgetary (overall) deficit = एकूण अंदाजित expenditure चा एकूण अंदाजित revenue वरील अतिरेक — revenue आणि capital दोन्ही मिळून सर्व receipts आणि expenditure मधील फरक (उदा. 60,000 − 54,000 = 6,000).	Q13, Q14; MQ Budgetary Deficit or: Q1	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan; Model Q	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.63
3.4.8	Revenue deficit = Revenue expenditure − Revenue receipts (फक्त revenue account); government च्या नेहमीच्या कामकाजावरील current expenditure पेक्षा current receipts कमी पडतात हे ते दाखवते.	Q15, Q27; MQ Revenue Deficit: Q1, Q2	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep; Model Q ×2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.63
3.4.9	Fiscal deficit = Total expenditure − Total receipts excluding borrowing = (Revenue exp. + Capital exp.) − (Revenue receipts + Capital receipts excluding borrowing) = Revenue deficit + (Capital exp. − Capital receipts excluding borrowing). ते revenue आणि capital दोन्ही accounts व्यापते आणि अनेकदा GDP च्या % म्हणून सांगितले जाते.	Q7, Q28; MQ Budgetary Deficit or: Q2; MQ Revenue Deficit: Q2; MQ Fiscal Deficit: Q1, Q2	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; Model Q ×4	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.63
3.4.10	Fiscal deficit borrowing ने भरून काढावा लागतो, म्हणून तो government ची सर्व स्रोतांकडून एकूण borrowing requirement दर्शवतो; त्यात revenue deficit चा वाटा मोठा असेल तर borrowing investment ऐवजी consumption साठी वापरले जात आहे (म्हणून capital formation साठी revenue surplus आवश्यक आहे).	Q6, Q24	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64
3.4.11	Primary deficit = Fiscal deficit − Net interest liabilities (interest payments − interest receipts): interest वगळून borrowing requirement. म्हणून Fiscal deficit = Primary deficit + Net interest liabilities (20,500 + 3,500 = 24,000).	Q2, Q12, Q25, Q26; MQ Primary Deficit: Q1, Q2	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S2; Model Q ×2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64
3.4.12	Deficit financing मुळे output च्या आधीच लोकांची purchasing power वाढते, त्यामुळे किमती झपाट्याने वाढत जातात (inflation); सरकारच्या मोठ्या borrowing मुळे interest rates वाढतात आणि भावी पिढ्यांवर भार पडतो.	Q9	MTP 2025-Jan S2	4.4.7, p. 7.82 (Unit 4)
3.4.13	*विषय 3.5 पाहा: सरकारच्या अल्पकालीन रोख गरजा (short-term cash requirements) भागवण्यासाठी treasury bills काढले जातात; fiscal deficit च्या वित्तपुरवठ्यासाठी dated securities दीर्घकालीन resources उभारतात.*	Q10	RTP 2025-Jan	3.5, p. 7.60

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.4.14	*विषय 3.5 पाहा: public debt म्हणजे लोकांची बचत व्याजासह परतफेड करावयाच्या कर्जांच्या (loans repayable with interest) स्वरूपात उभी करून सरकारने घेतलेले कर्ज; public debt management म्हणजे त्याचा आकार, रचना, मुदत (maturity), व्याज आणि परतफेड (redemption) यांचे व्यवस्थापन — debt sustainable ठेवून, सर्वांत कमी दीर्घकालीन खर्चात.*	Q11; MQ 1.1: Q1; MQ 1.5: Q1	MTP 2025-Apr S1; Model Q ×2	3.5, pp. 7.59 – 7.60
3.4.15	*विषय 3.5 पाहा: external debt चे व्यवस्थापन Department of Economic Affairs (Ministry of Finance) करते; Public Debt Management Cell ची स्थापना 2016 मध्ये DEA अंतर्गत झाली.*	Q1, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.5, pp. 7.60 – 7.61
3.4.16	Debt-to-GDP ratio देशाच्या आर्थिक उत्पादनाच्या (economic output) तुलनेत कर्जाचे प्रमाण मोजते — हा debt sustainability चा निर्देशक आहे; debt sustainability ही कर्जाची पातळी आणि ते फेडण्याची (service) सरकारची क्षमता यांवर अवलंबून असते.	Q3; MQ 1.5: Q2	MTP 2024-Dec S1; Model Q	3.5, p. 7.59 (या ratio चे नाव SM मध्ये दिलेले नाही)
3.4.17	External debt हे कर्ज घेतानाच्या वेळी (at the time of contracting) लागू असलेल्या (historical) exchange rate ने दाखवले जाते.	Q5	MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 3.5 Public Debt चे व्यवस्थापन (Public Debt Management)

25 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 6 · RTP – · MTP 14 · Model Q 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.1	Public debt म्हणजे Consolidated Fund of India मध्ये घेतलेले, अंतर्गत व बाह्य स्रोतांकडून आलेले सरकारी कर्ज — लोकांची बचत व्याजासह परतफेड करावयाच्या कर्जांच्या स्वरूपात उभी करून घेतलेले कर्ज. Public debt management म्हणजे कर्जाचा आकार व रचना, त्याचा maturity pattern, interest rates आणि redemption (परतफेड) ठरवणे — अपेक्षित risk व cost पातळीवर आवश्यक निधी उभा करणे.	Q10, Q18 (+ 3.4 MQ 1.5 Q1, 3.4 Q11)	MTP 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2026-Apr S2; Model Q	3.5, pp. 7.59 – 7.60
3.5.2	Debt management चे उद्दिष्ट: केंद्र सरकारच्या वित्तीय गरजा शक्य तितक्या कमी दीर्घकालीन borrowing cost मध्ये भागवणे, एकूण कर्ज sustainable पातळीत ठेवणे आणि domestic bond market विकसित करणे; धोरण तीन स्तंभांवर (pillars) आधारित आहे — borrowing चा कमी खर्च, risk mitigation आणि market development.	Q15 (+ 3.4 MQ 1.1 Q1)	MTP 2026-Apr S1; Model Q	3.5, p. 7.60

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.3	Public debt management साठीच्या संस्था: RBI — domestic marketable debt (dated securities, treasury bills, cash management bills), आपल्या Internal Debt Management Department मार्फत; Ministry of Finance / Department of Economic Affairs — external debt; MoF चे Budget Division आणि RBI — इतर liabilities (small savings, deposits, reserve funds). SEBI ची कोणतीही भूमिका नाही. Public Debt Management Cell (PDMC) ची स्थापना 2016 मध्ये DEA अंतर्गत झाली.	Q9, Q13 (+ 3.4 Q1, 3.4 Q4)	PYQ 2024-Sep, 2026-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	3.5, pp. 7.60 – 7.61
3.5.4	T-bills अल्पकालीन रोख गरजा भागवतात; dated securities fiscal deficit साठी वित्तपुरवठा करतात. 1997 पासून RBI राज्य सरकारांना cash flows मधील तात्पुरती तफावत (mismatches) भरून काढण्यासाठी तीन महिन्यांपर्यंतचे अल्पकालीन कर्ज Ways and Means Advances (WMA) म्हणून देते.	Q17 (+ 3.4 Q10)	RTP 2025-Jan; MTP 2026-Apr S2	3.5, p. 7.60
3.5.5	FRBM Act, 2003 हा deficit आणि त्याद्वारे debt sustainable पातळीपर्यंत कमी करण्यासाठी कायदेशीर चौकट (legislative framework) पुरवतो. उद्दिष्टे: fiscal management मध्ये inter-generational equity; दीर्घकालीन macroeconomic stability; fiscal आणि monetary policy यांच्यात अधिक चांगला समन्वय; fiscal operations मध्ये पारदर्शकता (transparency).	Q5, Q19	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Jan S2	3.5, p. 7.61
3.5.6	*विषय 3.2 पाहा: FRBM Act अंतर्गत बंधनकारक (mandated) असलेले budget documents फक्त दोनच — Macro-Economic Framework Statement आणि Medium-Term Fiscal Policy cum Fiscal Policy Strategy Statement.*	Q1	MTP 2024-Aug	3.2, p. 7.54
3.5.7	Fiscal deficit हे fiscal framework चे मुख्य operational target आहे (debt हा त्याचा anchor आहे).	Q4	MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.5.8	Department of Expenditure (Ministry of Finance) हे केंद्र सरकारमधील public financial management system आणि राज्यांच्या वित्ताशी (state finances) संबंधित बाबी (Finance Commission व Pay Commission च्या शिफारशी, audit observations, केंद्र सरकारचे लेखे) यांच्यावर देखरेख करणारे nodal department आहे.	Q3, Q6	PYQ 2025-May; MTP 2024-Dec S1	3.4, p. 7.58
3.5.9	Consolidated Fund of India (Article 266): मिळालेले सर्व revenues, उभारलेली कर्जे आणि कर्जांच्या परतफेडीपोटी मिळालेला पैसा यात जमा होतो आणि सर्व सरकारी खर्च यातूनच होतो — पण फक्त Parliament ने appropriate केल्यावरच; याचे revenue आणि capital असे divisions असतात.	Q2; MQ Consolidated Fund of: Q1	PYQ 2024-Sep; Model Q	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.65

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.10	'Charged' expenditure — उदा. President आणि त्यांच्या कार्यालयाचे, Supreme Court चे Judges आणि उच्च घटनात्मक पदाधिकाऱ्यांचे वेतन व भत्ते (emoluments and allowances) (आणि public debt वरील interest) — Consolidated Fund of India वर charged असतो आणि तो Parliament च्या vote च्या अधीन नसतो.	Q16; MQ Consolidated Fund of: Q2	MTP 2026-Apr S1; Model Q	3.2, p. 7.54
3.5.11	Contingency Fund of India: तातडीच्या, अनपेक्षित खर्चासाठी (urgent unforeseen expenditure) विधिमंडळाच्या पूर्वमंजुरीशिवाय advances देता यावेत म्हणून President च्या अखत्यारीत (disposal) ठेवलेला निधी; हे advances नंतर Parliament समोर मांडले जातात आणि Consolidated Fund मधून त्यांची भरपाई (recoupment) केली जाते. (याचा corpus Parliament ठरवते.)	MQ Contingency Fund of: Q1, Q2	Model Q ×2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.65
3.5.12	Public Account (Article 266; SM मध्ये 266(1) असे दिले आहे): सरकार banker म्हणून काम करते अशा सर्व fund flows साठी वापरले जाते — उदा. provident funds आणि small savings; हा पैसा ठेवीदारांचा (depositors) असतो आणि त्याच्या खर्चासाठी Parliamentary approval लागत नाही.	MQ Public Account: Q1, Q2 (+ 3.2 Q4)	PYQ 2025-Sep; Model Q ×2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.65
3.5.13	*विषय 3.4 पाहा: Fiscal deficit = Total expenditure – (Revenue receipts + Capital receipts excluding borrowing) = Revenue deficit + Capital expenditure – Capital receipts excluding borrowing (17,000 – 12,000 = 5,000; 5,000 + 45,000 – 42,500 = 7,500).*	Q7, Q8	PYQ 2025-Sep, 2026-May	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.63
3.5.14	Effective revenue deficit = Revenue deficit – Grants for creation of capital assets (भांडवली मालमत्ता निर्माण करण्यासाठीची अनुदाने).	Q11	MTP 2025-Aug S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.5.15	*विषय 3.1 पाहा: Guillotine — सर्व शिल्लक (outstanding) demands for grants एकाच वेळी vote साठी मांडल्या जातात.*	Q12	MTP 2025-Aug S2	3.2, p. 7.55
3.5.16	*विषय 3.1 पाहा: outcome budget हे budgetary allocations ना performance (output आणि outcome) targets शी जोडते.*	Q14	MTP 2025-Aug S2	3.5 (Budget च्या संकल्पना), p. 7.64

विभाग 4: Fiscal Policy

SM प्रकरण 7, विभाग 4, पृष्ठे 7.72 – 7.85

विषय 4.1 प्रस्तावना (Introduction)

15 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 7 · RTP – · MTP 9

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.1.1	Fiscal policy हे सरकारचे (Finance Ministry चे, RBI चे नव्हे) जाणीवपूर्वक (deliberate) धोरण आहे, ज्याअंतर्गत आर्थिक व्यवहारांचा आकृतिबंध आणि aggregate demand, output व employment यांची पातळी प्रभावित करण्यासाठी सरकार taxation, public expenditure आणि public borrowing वापरते; सरकारची taxation आणि expenditure धोरणे मिळून तिची fiscal policy बनते.	Q1, Q5, Q6, Q9, Q15 (+ 4.4 Q12)	PYQ 2020-Nov, 2023-Dec, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1 (×2), 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	4.1, p. 7.72
4.1.2	Fiscal policy ची साधने (tools): taxes, government expenditure, public debt आणि government budget (budgetary tools: public revenue — taxation सह, public expenditure, public debt आणि deficit financing). Interest rates, money supply आणि inflation targeting ही monetary tools आहेत.	Q3, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Aug	4.1, p. 7.72; 4.4, p. 7.76
4.1.3	Fiscal policy ही demand-side policy आहे; full employment वर उत्पादन करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेला fiscal policy च्या रूपात सरकारी कृतीची गरज नसते.	Q11	PYQ 2025-May	4.1, p. 7.72
4.1.4	*विषय 4.2 पाहा: सर्वसाधारण उद्दिष्टे — full employment, price stability, वेगवान आर्थिक विकास, उत्पन्न व संपत्तीचे न्याय्य वाटप (equitable distribution) (export/import promotion नव्हे).*	Q14	PYQ 2026-Jan	4.2, p. 7.73
4.1.5	*विषय 4.4 पाहा: fiscal policy progressive taxation आणि लक्ष्यित (targeted) welfare spending द्वारे विषमता कमी करते.*	Q12	MTP 2025-Aug S2	4.4.6, p. 7.80
4.1.6	*विषय 3.4 पाहा: revenue किंवा capital expenditure मध्ये भरीव वाढ झाल्यास (एकूण खर्च non-borrowed receipts पेक्षा जास्त झाल्यास) fiscal deficit वाढते.*	Q7	MTP 2024-Dec S1	3.5 (Budget concepts), p. 7.63 (विभाग 3)
4.1.7	Deficit budget चा वित्तपुरवठा borrowing ने किंवा monetisation ने (अतिरिक्त पैशाची निर्मिती) करता येतो; फक्त monetisation (deficit financing) मुळेच money supply वाढतो — जनतेकडून घेतलेले borrowing aggregate demand कमी करते.	Q8	MTP 2024-Dec S1	4.4.1, p. 7.77; 4.4.3, p. 7.78
4.1.8	वाढत्या government borrowing मुळे भावी पिढ्यांवर कायमचा (perpetual) भार पडतो, कारण कर्जे फेडावीच लागतात (जास्त taxes आणि debt-servicing); उसनी घेतलेली रक्कम उत्पादकपणे वापरली नाही तर कर्जफेडीसाठी surpluses पुरेसे पडणार नाहीत.	Q10	MTP 2025-Apr S1	4.4.7, p. 7.82

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.1.9	भारतातील fiscal federalism Finance Commission (Article 280) टिकवून ठेवते — fiscal federalism च्या केंद्रस्थानी असलेली ही घटनात्मक संस्था आहे.	Q2	PYQ 2024-Jun	विभाग 1, 1.5 (Centre and State Finance), pp. 7.12 – 7.13
4.1.10	Fiscal reforms (1991) मध्ये यांचा समावेश होता: स्थिर व पारदर्शक tax structure, अधिक चांगले tax compliance, सरकारी खर्चावर नियंत्रण, subsidies मध्ये कपात, disinvestment आणि private sector च्या सहभागाला प्रोत्साहन.	Q13	PYQ 2025-Sep	SM Chapter 10, 10.4.1, pp. 10.10 – 10.11

विषय 4.2 Fiscal Policy ची उद्दिष्टे (Objectives of Fiscal Policy)

9 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP 1 · MTP 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.2.1	Fiscal policy ची सर्वांत सामान्य उद्दिष्टे: full employment साध्य करणे व टिकवणे; price stability राखणे; आर्थिक विकासाचा दर वाढवणे; उत्पन्न व संपत्तीचे न्याय्य वाटप (अग्रक्रम वेगवेगळे असतात — विकसित देशांत stability आणि equality; विकसनशील देशांत growth, employment आणि equity).	Q8 (+ 4.1 Q14)	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Dec S1	4.2, p. 7.73
4.2.2	GDP = C + I + G + NX: सरकार G चे थेट नियंत्रण करते आणि taxes, transfers व expenditure द्वारे C, I आणि NX वर अप्रत्यक्ष प्रभाव टाकते — म्हणून जास्त government spending, किंवा जास्त spending सह tax cut, aggregate demand ला उजवीकडे सरकवते; tax वाढीमुळे ती डावीकडे सरकते.	Q3	MTP 2024-Dec S1	4.2, p. 7.74
4.2.3	*विषय 4.3 पाहा: recession मध्ये counter-cyclical (expansionary) policy — demand ला चालना देण्यासाठी taxes कमी करा आणि/ किंवा government expenditure वाढवा.*	Q5, Q6	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2 (×2)	4.3, pp. 7.74 – 7.75
4.2.4	*विषय 4.3 पाहा: contractionary fiscal policy inflationary phase मध्ये आर्थिक व्यवहारांना आळा घालते — government spending कमी करा आणि/ किंवा taxes वाढवा.*	Q1, Q7	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep	4.3, p. 7.75
4.2.5	*विषय 4.3 पाहा: deflation किंवा मंदावलेल्या व्यवहारांत (resources चा कमी वापर) fiscal policy aggregate spending वाढवून effective demand मधील तूट भरून काढते.*	Q2	PYQ 2024-Jun	4.3, pp. 7.75 – 7.76
4.2.6	*विषय 4.3 पाहा: pump priming — मंदीग्रस्त (depressed) अर्थव्यवस्थेत government expenditure चे एकरकमी (one-shot) injection — हा fiscal policy चा उपाय आहे.*	Q4, Q9	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 4.3 Fiscal Policy चे प्रकार (Types of Fiscal Policy)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP 1 · MTP 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.3.1	Expansionary fiscal policy contractionary phase (recession) मध्ये अर्थव्यवस्थेला चालना देते — 'recessionary gap' भरून काढते — taxes (direct व indirect) कमी करून, government expenditure वाढवून किंवा दोन्हींच्या संयोगाने; यामुळे budget deficits निर्माण होऊ शकतात.	Q6, Q7 (+ 4.2 Q5, 4.2 Q6)	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2 (×2), 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	4.3 (a), pp. 7.74 – 7.75
4.3.2	Contractionary fiscal policy inflationary phase मध्ये आर्थिक व्यवहारांना आळा घालते — 'inflationary gap' नाहीसा करते — government spending मध्ये घट, personal income आणि/किंवा business taxes मध्ये वाढ, किंवा दोन्हींद्वारे; याचा परिणाम लहान budget deficit किंवा मोठा surplus असा व्हायला हवा.	Q4 (+ 4.2 Q1, 4.2 Q7)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	4.3 (b), p. 7.75
4.3.3	Inflation च्या काळात disposable incomes कमी करण्यासाठी आणि अतिरिक्त purchasing power शोषून घेण्यासाठी सरकार आपला खर्च कमी करते, नवे taxes लावते आणि सध्याच्या taxes चे दर वाढवते.	Q1	PYQ 2024-Sep	4.4.1 and 4.4.2, p. 7.77
4.3.4	थोडक्यात: inflation मध्ये fiscal policy अतिरिक्त aggregate spending नियंत्रित करते; deflation मध्ये aggregate spending वाढवून effective demand मधील तूट भरून काढते. Recession च्या काळात सरकार खर्च वाढवते किंवा taxes कमी करते; deficit budgets आर्थिक व्यवहारांना चालना देतात, surplus budgets ते मंदावतात.	Q3 (+ 4.2 Q2)	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan	4.3, pp. 7.75 – 7.76; Unit 1, 1.5, p. 7.11
4.3.5	Pump priming: private spending अपुरे पडते तेव्हा मंदीग्रस्त (deflationary) अर्थव्यवस्थेत public spending चे एकरकमी (one-shot) injection व्यावसायिक आत्मविश्वास (business confidence) पुन्हा जागवते आणि अधिक private investment ला प्रोत्साहन देते — हा fiscal policy चा उपाय आहे.	Q5 (+ 4.2 Q4, 4.2 Q9)	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); Glossary मध्ये या संज्ञेची व्याख्या दिली आहे
4.3.6	Automatic (built-in) stabilisers — उदा. unemployment benefits आणि progressive income taxes — नव्या धोरणात्मक निर्णयांशिवाय आर्थिक चढउतारांनुसार government spending आणि taxation आपोआप समायोजित करतात.	Q2 (+ 4.4 MQ 1.4.9 Q2)	RTP 2025-Jan; Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त RTP)

विषय 4.4 Fiscal Policy ची साधने (The Instruments of Fiscal Policy)

19 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 10 · Model Q 7

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.4.1	Government expenditure (current, capital आणि transfer payments) उत्पन्न-निर्मिती करणारा (income-generating) असतो: recession मध्ये public works थेट उत्पन्न निर्माण करतात आणि multiplier मार्फत output व employment वाढवतात (primary employment मुळे secondary आणि tertiary employment निर्माण होतो); तो कमी केल्याने inflationary excess demand घटते.	Q4	MTP 2025-Aug S1	4.4.1, pp. 7.76 – 7.77
4.4.2	अतिरिक्त खर्चाचा वित्तपुरवठा deficit budget द्वारे होतो — borrowing किंवा monetisation (नोटा छापणे) मार्फत — taxes वाढवून नव्हे, कारण ते स्वत:लाच निष्फळ करणारे (self-defeating) ठरेल; borrowing मुळे private spending च्या crowding out चा धोका असतो.	Q3 (+ 4.1 Q8)	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1	4.4.1, p. 7.77
4.4.3	Taxes हे सरकारांच्या revenue चे सर्वांत महत्त्वाचे स्रोत आहेत; ते disposable income आणि म्हणूनच aggregate demand ठरवतात — recession मध्ये कमी केले जातात, inflation मध्ये वाढवले जातात (आणि नवे taxes लावले जातात).	Q8	MTP 2025-Dec S1	4.4.2, p. 7.77
4.4.4	साधन म्हणून Budget: balanced budget (expenditure = tax revenue) चा aggregate demand वर कोणताही net effect होत नाही; surplus चा negative आणि deficit चा positive net effect होतो. Surplus मुळे national debt कमी होते; deficit त्यात भर घालतो.	Q6 (+ 4.3 Q3)	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Aug S1	4.4.4, p. 7.78
4.4.5	Fiscal policy (taxation आणि public spending) हे पुनर्वाटप (redistribution) आणि विषमता कमी करण्याचे मुख्य साधन आहे: progressive direct taxes; differential indirect taxes (luxuries वर जास्त, necessities वर कमी किंवा अजिबात नाही); welfare spending — poverty alleviation, अनुदानित (subsidised) आरोग्य, शिक्षण व निवारा, social security इत्यादी.	MQ 1: Q1; MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1 (+ 4.1 Q12)	MTP 2025-Aug S2; Model Q ×3	4.4.6, pp. 7.79 – 7.80
4.4.6	Lags मुळे fiscal policy मर्यादित होते: recognition lag, decision lag, implementation lag आणि impact lag (धोरणाचे परिणाम काही काळ दिसत नाहीत); lags मुळे धोरणाची वेळ चुकू शकते — recovery आधीच सुरू झालेली असताना expansion सुरू होऊ शकते.	Q1, Q2, Q10; MQ 1.4.7: Q2	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2026-Apr S1; Model Q	4.4.7, p. 7.81
4.4.7	इतर मर्यादा: spending आणि taxes तत्काळ बदलण्यातील अडचण; defence, social security आणि अर्धवट प्रकल्पांवरील खर्च कमी करणे कठीण; public works चा दीर्घ gestation काळ; disincentives (supply-side view); deficit financing मुळे किमती झपाट्याने वाढत जातात; borrowing मुळे भावी पिढ्यांवर भार पडतो; government borrowing मुळे interest rates वाढतात.	Q2, Q5; MQ 1.4.7: Q1	MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1; Model Q	4.4.7, pp. 7.81 – 7.82

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.4.8	Crowding out: जास्त spending आणि/किंवा tax cuts मुळे झालेल्या deficit चा वित्तपुरवठा government borrowing ने होतो, त्यामुळे loanable funds कमी होतात आणि interest rates वाढतात, परिणामी interest-sensitive private investment आणि consumption घटतात — private spending 'crowded out' होते; खोल recession मध्ये याची शक्यता कमी असते.	Q5, Q7, Q9	MTP 2025-Aug S1 (×2), 2025-Dec S1	4.4.8, p. 7.82
4.4.9	SM नुसार fiscal deficit चे परिणाम (implications): private spending चे crowding out (जास्त interest rates), deficit financing मुळे inflationary price spiral, आणि भावी पिढ्यांवर debt burden.	Q9	MTP 2025-Dec S1	4.4.7 and 4.4.8, p. 7.82
4.4.10	*विषय 4.1 पाहा: fiscal policy = public expenditure, taxation आणि public borrowing (subsidies आणि bonds समाविष्ट; population control नाही); monetary policy = money supply आणि interest rates (bank rate, OMO, CRR).*	Q11, Q12; MQ 1.4.9: Q1	PYQ 2026-Sep; MTP 2026-Apr S2; Model Q	4.1, p. 7.72
4.4.11	*विषय 4.3 पाहा: automatic stabilisers आर्थिक चढउतारांनुसार government spending आणि taxation आपोआप समायोजित करतात.*	MQ 1.4.9: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)

भाग B — प्रकरण 7 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 17% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — Fiscal Functions — एक आढावा, आणि केंद्र व राज्य यांचे Finance (Fiscal Functions: An Overview, Centre and State Finance)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	तीन macro उद्दिष्टे: economic growth, high employment, stable prices.	★	1.5.7
2	**Musgrave यांचा 'The Theory of Public Finance' (1959): allocation (कार्यक्षमता — efficiency), redistribution (न्याय्यता — fairness), stabilisation (price stability).**	★★★	1.2.1
3	Allocation आणि distribution = micro; stabilisation = macro.	★	1.2.2
4	Allocation: बाजार price mechanism द्वारे (consumer sovereignty, profit motive); State budget द्वारे; प्रत्यक्षात दोन्ही.	★★	1.3.1, 1.3.2
5	Market failures = allocation function चे औचित्य (rationale).	★	1.3.3
6	Allocation ची साधने: थेट उत्पादन (direct production — electricity, public transport), taxes/subsidies, legislation, competition policy, regulation.	★	1.3.4
7	Redistribution 'for whom' चे उत्तर देते; expenditure बाजू (subsidised services) + revenue बाजू (progressive tax); BPL ना अन्नधान्य (food grains).	★★	1.4.1, 1.4.2, 1.4.3, 1.4.5
8	उद्दिष्टे: उत्पन्न, संपत्ती आणि संधी यांची समानता; किमान राहणीमान (minimum standard of living).	★	1.4.4
9	Equity v. efficiency: श्रीमंतांवर जास्त taxes = काम व उद्यम (enterprise) यांसाठी disincentive → deadweight loss. आधुनिक राज्य = welfare state.	★	1.4.6, 1.4.7
10	Stabilisation: Keynesian औचित्य (rationale); fiscal policy चे एक प्रमुख कार्य; stagflation = inflation + unemployment.	★	1.5.1, 1.5.2, 1.5.3
11	साधने: monetary (money supply, interest rate) + fiscal (spending, taxes). Inflation → spending कमी करा, taxes वाढवा, money supply कमी करा.	★	1.5.4, 1.5.5
12	Fiscal federalism (Musgrave): विविध स्तरांमध्ये कार्ये आणि वित्त यांची विभागणी; केंद्र (Centre) → stabilisation आणि redistribution, राज्ये → allocation.	★★	1.5.8, 1.5.9
13	Art. 246: union, state आणि concurrent lists. Agricultural income आणि vehicles → राज्ये.	★★	1.5.10, 1.5.11
14	Arts. 268–281: वित्ताचे वाटप; 271 surcharge; 275 statutory grants; divisible pool = 2000 पासून सर्व union taxes.	★★	1.5.12, 1.5.13
15	**Art. 280: Finance Commission — tax sharing, grants-in-aid, vertical आणि horizontal equity; NDP = gross tax revenue मधून cesses, surcharges, non-tax revenue वजा करून.**	★★★	1.5.14, 1.5.15, 1.5.16
16	15th FC (2021-26): राज्यांना 41%; निकष (criteria) — income distance, area, population (2011), demographic performance, forest and ecology, tax and fiscal efforts.	★	1.5.17

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
17	GST (1 जुलै 2017): बहुतेक indirect taxes सामावून घेतो (subsumes); union gross tax revenue च्या 35%.	★	1.5.18, 1.5.19
18	केंद्र: संरक्षण (defence), परराष्ट्र व्यवहार (foreign affairs), money आणि banking; राज्ये: पोलीस, आरोग्य, शिक्षण; स्थानिक स्वराज्य संस्था (local bodies): पाणी, स्वच्छता.	★	1.5.21
19	SM बाहेरील: Adam Smith यांचे canons (equity), Economic Survey (Finance Ministry), automatic stabilisers, cascading effect.	★★	1.2.3, 1.2.4, 1.5.6, 1.5.20

विभाग 2 — Market Failure / ते दुरुस्त करण्यासाठी Government Intervention (Market Failure/Government Intervention to Correct Market Failure)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Market failure = अति- किंवा अल्प-उत्पादन (over- or under-production); complete (missing markets) v. partial.	★	2.2.1, 2.2.2
2	चार कारणे: market power, externalities, public goods, incomplete information.	★★	2.3.1
3	Market power = किंमत marginal cost पेक्षा जास्त वाढवण्याची क्षमता.	MQ	2.4.5
4	Externalities = किमतींमध्ये प्रतिबिंबित न होणारे तृतीय पक्षाचे (third-party) खर्च/लाभ; गोंधळ घालणारे (disruptive) विद्यार्थी = negative consumption externality.	★★	2.3.2, 2.2.3, 2.3.3
5	Social Cost = Private Cost + External Cost; negative externality → output social optimum पेक्षा जास्त.	★	2.3.4, 2.2.4
6	Samuelson (1954): collective consumption goods (सामूहिक उपभोगाच्या वस्तू).	★	2.4.1, 2.1.3
7	Public goods: non-rival, non-excludable, indivisible → free-rider problem → अपुरा पुरवठा (under-provision).	★★	2.4.2, 2.4.3, 2.1.2, 2.1.1
8	Information failure → market failure; asymmetric information कोणत्याही बाजूने असू शकते.	MQ	2.5.1, 2.5.2
9	Adverse selection (व्यवहारापूर्वी): जास्त जोखमीचे खरेदीदार insurance अधिक शोधतात.	★	2.5.3
10	**Akerlof चे lemons = निकृष्ट दर्जाच्या जुन्या (used) cars; चांगल्या cars बाजाराबाहेर फेकल्या जातात; खरेदीदारांच्या हाती निकृष्ट (sub-standard) माल येतो.**	★★★	2.5.5, 2.5.6
11	Moral hazard (व्यवहारानंतर): insured चालक बेफिकीरपणे गाडी चालवतो.	★	2.5.7
12	Market power: competition laws, liberalisation, price regulation; natural monopoly = एकाच firm मुळे सर्वांत कमी खर्च.	★	2.6.1, 2.6.2
13	Negative externalities: direct controls (command solutions, धूम्रपानबंदी) किंवा market-based tools (Pigouvian tax, cap and trade).	★★	2.7.1, 2.7.2, 2.7.4
14	Inelastic demand → tax खरेदीदारांवर ढकलला जातो (shifted); elastic → भार मुख्यत: विक्रेत्यांवर.	★	2.7.3
15	Positive externalities: producer किंवा consumer subsidies → कमी खर्च व कमी किंमत.	★★	2.7.5

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
16	Merit goods: positive externalities, कमी उपभोग (under-consumed); regulation, compulsory insurance, RTE Act 2009.	★★	2.8.1, 2.8.2, 2.3.7
17	Demerit goods: free markets मध्ये अति-उत्पादन (over-produced).	MQ	2.5.8
18	Information failure: labelling, mandatory disclosure (SEBI, mutual-fund disclaimer), जाहिरातविषयक नियम (advertising rules).	★	2.12.1, 2.5.9

विभाग 3 — Budget तयार करण्याची प्रक्रिया, Revenue, Expenditure आणि Public Debt (The Process of Budget Making, Revenue, Expenditure and Public Debt)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Budget = पैसा कुठून येतो / कुठे जातो; पुढील वर्षाच्या revenues आणि expenditures ची अनुसूची (schedule); सरकारी वित्ताचा सर्वांत व्यापक (comprehensive) अहवाल.	MQ	3.1.1
2	Budget = आर्थिक अग्रक्रमांचे नियमन व पुनर्रचना करणारे policy instrument; उद्दिष्टे: allocation, redistribution, stability, real GDP growth, प्रादेशिक संतुलन (regional balance).	★	3.1.2
3	Ministry of Finance कडून NITI Aayog सोबत तयार केले जाते; fiscal year 1 एप्रिल – 31 मार्च.	MQ	3.1.5
4	Art. 112 → 'Annual Financial Statement' (Constitution मध्ये 'budget' हा शब्द कुठेही नाही).	★	3.1.7
5	प्रक्रिया: Preparation (तयारी) → Presentation & enactment (सादरीकरण व अधिनियमन) → Execution (अंमलबजावणी).	★	3.1.6, 3.2.1
6	Documents मध्ये BE (चालू + पुढील वर्ष), RE (चालू वर्ष), Actuals (मागील वर्ष) दाखवले जातात.	★	3.1.8
7	Budget speech आधी Lok Sabha मध्ये; Rajya Sabha फक्त चर्चा करते, demands वर vote करत नाही.	★	3.2.2
8	कागदपत्रे (Documents): AFS · Demands for Grants · Finance Bill · FRBM statements (Macro-Economic Framework; Medium-Term Fiscal Policy cum Fiscal Policy Strategy).	★★	3.2.3, 3.5.6
9	CFI वर charged, voted नाही: President, SC Judges, घटनात्मक पदाधिकारी (constitutional authorities) (आणि debt वरील interest).	★	3.5.10
10	Cut motions मुळे demands for grants कमी होतात (economy / policy / grievance).	MQ	3.1.12
11	Finance Bill = tax प्रस्ताव; budget नंतर Lok Sabha मध्ये सादर; 75 दिवसांत पारित; Rajya Sabha 14 दिवसांत परत पाठवते.	★	3.1.9, 3.2.4
12	Guillotine: वेळ संपल्यावर Speaker सर्व शिल्लक demands vote साठी मांडतात.	★	3.1.11, 3.5.15
13	Receipts: revenue (tax + non-tax; liability नाही, asset मध्ये घट नाही) vs capital (debt + non-debt).	★	3.3.1, 3.2.7
14	Tax स्रोत: corporation tax, income tax, wealth tax, customs, union excise, GST + compensation cess, UT taxes.	★★	3.3.2, 3.2.6
15	Non-tax: interest, PSEs चे dividends/profits + RBI surplus, इतर, UT receipts.	★★	3.3.3

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
16	Non-debt capital = loan recoveries + disinvestment; debt capital = market loans, T-bills, small savings, State PF आणि external debt.	★	3.3.4
17	GST: consumption-based; excise, service tax, VAT सामावून घेतले (income tax नाही); inter-state व्यवहार आणि imports/exports वर IGST.	★★	3.3.5
18	अनुत्पादक (unproductive) खर्च → मोठे deficits, जास्त taxes, कमी growth, भविष्यात मोठे debt.	★	3.4.1
19	Dept of Expenditure = public financial management चे nodal department.	★	3.5.8
20	खर्चाचे वर्ग: Centre's expenditure vs CSS & transfers; revenue vs capital; charged vs voted (Plan/non-Plan वर्गीकरण रद्द).	★	3.4.2, 3.4.3
21	Public debt = CFI मध्ये घेतलेले कर्ज; PDM = आकार, रचना, maturity, interest, redemption.	★★	3.5.1, 3.4.14
22	PDM ची उद्दिष्टे: सर्वात कमी दीर्घकालीन खर्च, sustainable debt; स्तंभ (pillars) — कमी खर्च, risk mitigation, market development.	★	3.5.2, 3.4.16
23	RBI (IDMD) → internal marketable debt; DEA (MoF) → external debt; PDMC ची स्थापना 2016.	★★	3.5.3, 3.4.15
24	T-bills = अल्पकालीन रोख गरजा; WMA = राज्यांना 3 महिन्यांपर्यंतचे RBI credit.	★	3.5.4, 3.4.13
25	FRBM 2003: deficit आणि debt कमी करणे; inter-generational equity, दीर्घकालीन stability, fiscal–monetary समन्वय, transparency.	★	3.5.5
26	Balanced (संतुलित): R = E; surplus: R > E; deficit: R < E.	★	3.4.6
27	Budgetary deficit = एकूण खर्च (total expenditure) − एकूण प्राप्ती (total receipts) (revenue + capital).	★	3.4.7
28	Revenue deficit = revenue expenditure − revenue receipts (महसुली खर्च − महसुली प्राप्ती).	★	3.4.8
29	**Fiscal deficit = total expenditure − borrowing वगळून receipts = RD + (CE − non-debt capital receipts) = borrowing requirement (कर्जाची गरज).**	★★★	3.4.9, 3.4.10, 3.5.13
30	Primary deficit = fiscal deficit − net interest liabilities (निव्वळ व्याज देणी).	★★	3.4.11
31	Outcome budget हे वाटपांना (allocations) output/outcome targets शी जोडते.	★	3.1.10, 3.5.16
32	CFI: सर्व revenues, loans, repayments; खर्च फक्त Parliament ने appropriate केल्यावरच.	★	3.5.9
33	Contingency Fund: President कडे, तातडीच्या अनपेक्षित खर्चासाठी; नंतर CFI मधून भरपाई (recouped).	MQ	3.5.11
34	Public Account: सरकार banker म्हणून (PF, small savings); Parliamentary approval लागत नाही.	★	3.5.12, 3.2.8

विभाग 4 — Fiscal Policy

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	**Fiscal policy = AD, output, employment प्रभावित करण्यासाठी सरकारने taxation, public expenditure आणि borrowing यांचा जाणीवपूर्वक (deliberate) केलेला वापर.**	★★★	4.1.1, 4.4.10
2	Fiscal policy demand-side आहे; full employment असताना तिची गरज नसते.	★	4.1.3
3	साधने: taxes, government expenditure, public debt, budget (interest rate हे monetary साधन आहे).	★	4.1.2
4	उद्दिष्टे: full employment, price stability, वेगवान विकास, न्याय्य वाटप (equitable distribution).	★	4.2.1, 4.1.4
5	GDP = C + I + G + NX: G वर थेट; C, I, NX वर अप्रत्यक्ष — taxes, transfers, spending द्वारे.	★	4.2.2
6	Expansionary (recession, recessionary gap): taxes कमी करा आणि/किंवा spending वाढवा.	★★	4.3.1, 4.2.3
7	Contractionary (inflation, inflationary gap): spending कमी करा आणि/किंवा taxes वाढवा → लहान deficit.	★★	4.3.2, 4.2.4, 4.3.3
8	Deficit budget चालना देतो, surplus मंदावतो; balanced चा AD वर कोणताही net effect नाही.	★★	4.3.4, 4.4.4
9	Pump priming = मंदीग्रस्त अर्थव्यवस्था पुनरुज्जीवित करण्यासाठी एकरकमी (one-shot) public spending.	★★	4.3.5, 4.2.6
10	Govt spending → उत्पन्न + multiplier → output आणि employment; वित्तपुरवठा borrowing किंवा monetisation ने.	★★	4.4.1, 4.4.2, 4.1.7
11	Taxes: revenue चा मुख्य स्रोत; recession मध्ये कमी, inflation मध्ये वाढवले जातात.	★	4.4.3
12	Redistribution (पुनर्वाटप): progressive direct taxes, differential indirect taxes, welfare spending.	★	4.4.5, 4.1.5
13	Lags: recognition, decision, implementation, impact (परिणाम अजून दिसत नाहीत).	★★	4.4.6
14	मर्यादा: ताठर (rigid) spending, दीर्घ gestation, disincentives, price spiral, भावी पिढ्यांवर debt burden.	★★	4.4.7, 4.1.8
15	Crowding out: govt borrowing → जास्त interest → कमी private investment; खोल recession मध्ये याची शक्यता कमी.	★★	4.4.8, 4.4.9

प्रकरण 8

Money Market

201 Scanner प्रश्न · 101 one-liners · 53 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: Money Demand ची संकल्पना: महत्त्वाचे सिद्धांत (The Concept of Money Demand: Important Theories)

SM प्रकरण 8, विभाग 1, पृष्ठे 8.1 – 8.18

विषय 1.1 प्रस्तावना (Introduction)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.1	Money म्हणजे store of value (लोक ती साठवतात आणि नंतर वापरतात), unit of account (किमतींसाठी समान आधार) आणि medium of exchange म्हणून काम करणारी कोणतीही गोष्ट; Summary मध्ये 'common measure of value' आणि 'standard of deferred payments' यांचीही भर आहे. सहज पुनरुत्पादित करता येणे (easily reproducible) हे money चे कार्य (function) **नाही**.	Q1, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.1, p. 8.2; Summary, p. 8.16
1.1.2	Money अशी असावी: सर्वसाधारणपणे स्वीकारार्ह (generally acceptable); टिकाऊ किंवा दीर्घकाळ टिकणारी (durable); सहज ओळखता येणारी; बनावट करण्यास कठीण, म्हणजे लोकांना सहज पुनरुत्पादित करता **न** येणारी; तुलनेने दुर्मिळ (relatively scarce) पण elasticity of supply असलेली; वाहून नेण्यास सोपी (portable); एकसमानता (uniformity) असलेली; आणि मूल्य न गमावता विभाज्य (divisible). 'Perishable' आणि 'easily reproducible' ही money ची वैशिष्ट्ये **नाहीत**.	Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-May	1.1, pp. 8.3 – 8.4
1.1.3	Fiat money भौतिकदृष्ट्या मूल्यहीन असते, पण तिला मूल्य असते कारण एखादे राष्ट्र सामूहिकरीत्या तिला मूल्य देण्याचे मान्य करते (लोकांचा विश्वास असतो म्हणूनच money चालते); तिचा स्रोत व्यक्तींकडून (barter) governments कडे सरकला आहे.	Q5	MTP 2026-Apr S1	1.1, p. 8.3

विषय 1.2 Money ची Demand (The Demand for Money)

4 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP 1 · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	Demand for money ही derived demand आहे आणि ती real balances ची demand आहे, म्हणजे price level नुसार समायोजित केलेली nominal money, कारण लोकांना real goods and services वर नियंत्रण (command) हवे असते.	Q1	PYQ 2024-Sep	1.2, pp. 8.4 – 8.5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.2	Nominal money demand ही income, general price level, rate of interest, real GDP आणि financial innovation च्या प्रमाणावर अवलंबून असते. जास्त income आणि जास्त prices ती वाढवतात; जास्त interest rate (money धारण करण्याची opportunity cost) ती कमी करतो, म्हणून interest rate घटल्यावर money demand वाढते. Fiscal deficit हा थेट निर्धारक (direct determinant) **नाही**.	Q2, Q3	RTP 2025-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	1.2, p. 8.5
1.2.3	विभाग 8.3, विषय 3.3 पाहा: saving and investment channel मध्ये bank deposits वरील कमी interest rates मुळे households ची बचत करण्याची प्रेरणा (incentive) कमी होते आणि खर्च करण्याची प्रेरणा वाढते.	Q4	PYQ 2026-Sep	3.3.2, p. 8.46 (Unit 3)

विषय 1.3 Demand for Money चे सिद्धांत (Theories of Demand for Money)

43 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 11 · RTP 1 · MTP 18 · Model Q 20

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.1	Quantity Theory of Money (Irving Fisher, 'The Purchasing Power of Money', 1911): quantity of money हा price level चा किंवा value of money चा मुख्य निर्धारक आहे. अधिक money मुळे price level वाढतो (inflation); V आणि T स्थिर असताना P हा M च्या प्रमाणात वाढतो. Value of money चा price level शी व्यस्त (inverse) संबंध असतो.	Q7, Q16; MQ 1.1: Q1	PYQ 2026-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2; Model Q	1.3.1, p. 8.5
1.3.2	Fisher चे equation of exchange (transaction approach): MV = PT, जिथे M = चलनातील money (money in circulation), V = transactions velocity of circulation, P = सरासरी price level (P = MV/T) आणि T = व्यवहारांची एकूण संख्या; विस्तारित रूप MV + M'V' = PT आहे. V (आणि V') स्थिर आणि short run मध्ये T निश्चित (full employment) मानल्यावर ते quantity theory बनते, म्हणून ते money supply चा price level शी संबंध जोडते.	Q22; MQ 1.2.1: Q1, Q2	MTP 2026-Apr S2; Model Q ×2	1.3.1, pp. 8.5 – 8.6
1.3.3	Fisher numericals: MV = PT ची पुनर्मांडणी करा, म्हणजे V = PT/M, P = MV/T आणि M = PT/V. Units सुसंगत ठेवा (₹ crore ÷ व्यवहारांची संख्या यातून ₹ crore मिळते; ₹0.25 crore = ₹25 lakh).	Q23 (+ 2.1 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2026-Sep	1.3.1, p. 8.6
1.3.4	Fisher च्या मांडणीत व्यवहारांचे एकूण प्रमाण गुणिले price level (PT) म्हणजे demand for money, आणि लोकांना जितके अधिक व्यवहार करायचे तितकी demand for money जास्त. Demand (PT) ही supply (MV + M'V') इतकी असते, पण prices ठरवणारा घटक म्हणून Fisher ने money च्या supply (quantity) वर भर दिला.	Q15, Q19; MQ 1.2.3: Q2	MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1; Model Q	1.3.1, p. 8.6; 1.5, p. 8.15

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.5	Cambridge cash-balance approach (Marshall, Pigou, Robertson, Keynes): Md = kPY, जिथे Md = money balances ची demand, Y = real national income, P = सरासरी price level, PY = nominal income आणि k ('Cambridge k') = nominal income चा जो भाग लोकांना cash balances म्हणून धारण करायचा असतो ते प्रमाण. Demand for money ही एकूण money income च्या k पट असते, म्हणून ती income च्या प्रमाणात असते.	Q3, Q9; MQ 1.1: Q2; MQ 1.2.2: Q1, Q2	PYQ 2025-May; MTP 2024-Dec S1; Model Q ×3	1.3.2, p. 8.7
1.3.6	Cambridge मांडणीने quantity theory चा भर money demand कडे वळवला: money ची मागणी तिच्यासाठीच केली जाते — व्यवहारांसाठी आणि wealth चा तात्पुरता साठा म्हणूनही (precautionary). म्हणून Cambridge approach मध्ये value of money ही demand for money वर अवलंबून असते, तर Fisher ने तिच्या supply वर भर दिला.	Q4	MTP 2024-Dec S1	1.3.2, pp. 8.6 – 8.7; 1.5, p. 8.15
1.3.7	Cambridge: किती money ची मागणी होते ते अंशत: income वर आणि अंशत: इतर घटकांवर, मुख्यत: wealth आणि interest rates वर, अवलंबून असते; पण neoclassical theory ने money demand हे केवळ money income चे function आहे असे गृहीत धरले. Interest rate औपचारिकपणे Keynes यांनीच मांडला.	MQ 1.2: Q2	Model Q	1.3.2, p. 8.7; 1.5, p. 8.15
1.3.8	Keynes यांची 'Liquidity Preference Theory' ('The General Theory', 1936): लोक तीन हेतूंनी (motives) money धारण करतात — transactions, precautionary आणि speculative. 'investment motive' हा त्यांपैकी नाही. Money demand income सोबत वाढते (transactions आणि precautionary motives) आणि interest rate शी व्यस्त प्रमाणात असते (speculative motive).	MQ 1.1: Q1; MQ 1.2: Q1; MQ 1.2.3: Q1, Q2, Q3	Model Q ×5	1.3.3, p. 8.8
1.3.9	Transactions motive: 'the need for cash for current transactions for personal and business exchange', जी उत्पन्न मिळणे आणि खर्च यांच्यातील समन्वयाच्या अभावामुळे (lack of synchronisation between receipts and expenditure) निर्माण होते (income motive आणि business motive). तिच्यावर interest rates चा परिणाम होत नाही आणि ती income चे थेट प्रमाणात असलेले positive function आहे: Lr = kY (k = व्यवहारांसाठी ठेवलेल्या कमाईचे प्रमाण, Y = कमाई).	Q1, Q6, Q14; MQ 1.2.3: Q1	PYQ 2024-Jun, 2026-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1; Model Q	1.3.3 (a), p. 8.8
1.3.10	Precautionary motive: अनपेक्षित आणि अनिश्चित आपत्ती (unforeseen and unpredictable contingencies) भागवण्यासाठी money धारण केली जाते. तिचे प्रमाण income चा आकार, प्रचलित आर्थिक व राजकीय परिस्थिती, आणि optimism किंवा pessimism व दूरदृष्टी (farsightedness) यांसारख्या वैयक्तिक गुणांवर अवलंबून असते. ती income elastic असते आणि interest rate ला फारशी संवेदनशील नसते, म्हणून जास्त income किंवा अधिक अनिश्चितता ती वाढवते.	MQ 1.2.3: Q1, Q2	Model Q ×2	1.3.3 (b), pp. 8.8 – 8.9

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.3.11	Speculative motive: cash आवश्यक असलेल्या कोणत्याही आकर्षक investment संधीचा लाभ घेण्यासाठी cash धारण करण्याची इच्छा, म्हणजे interest rate मधील (bond prices मधील) भावी बदलांचा फायदा घेणे. Interest rates वाढतील (bond prices घटतील) अशी अपेक्षा असताना लोक cash धारण करतात, म्हणून speculative demand वाढते. Speculative demand आणि interest rate यांचा व्यस्त संबंध असतो.	Q2, Q12; MQ 1.2.3: Q1, Q2	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan; Model Q ×2	1.3.3 (c), pp. 8.9 – 8.11
1.3.12	Liquidity trap हा monetary policy चा टोकाचा परिणाम आहे. Short-term interest rate जवळजवळ शून्य असताना लोक bonds ऐवजी पुरवलेली कितीही money धारण करतात, आणि speculative demand perfectly elastic होते (curve X-axis ला समांतर असतो). अशा वेळी money supply वाढल्याने interest rate किंवा income यांपैकी काहीच बदलत नाही, म्हणून monetary policy निष्प्रभ (ineffective) ठरते.	Q5, Q10, Q11, Q17, Q18, Q21	PYQ 2024-Jun, 2025-May, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2, 2025-Dec S1 (×2), 2026-Apr S2	1.3.3, p. 8.11; Summary, p. 8.17
1.3.13	Keynes 'rate of interest' म्हणजे bonds वरील परतावा (return) मानतात; SM nominal आणि real interest rates यांत फरक करत नाही.	MQ 1.3: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q); तुलनेसाठी 1.3.3, p. 8.9
1.3.14	Inflation मुख्यतः money supply मधील अतिरिक्त वाढीमुळे होते हा दृष्टिकोन monetarist (Friedman) भूमिका आहे. SM मधील सर्वांत जवळचे विधान QTM चे आहे: quantity of money हा price level चा मुख्य निर्धारक आहे.	MQ 1.3.2: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q); तुलनेसाठी 1.3.1, p. 8.5
1.3.15	विभाग 8.2, विषय 2.7 पाहा: required reserve ratio घटल्यावर तेवढेच reserves अधिक deposits ना आधार देतात, म्हणून money supply वाढतो.	Q8	MTP 2025-Jan S2	2.7 (b), pp. 8.29 – 8.30 (Unit 2)
1.3.16	*विषय 1.4 पाहा: Baumol–Tobin inventory-theoretic approach मूल्य साठवण्याची दोन माध्यमे (money आणि interest-bearing financial asset) गृहीत धरतो, आणि transfers चा खर्च व गमावलेले interest (interest forgone) कमीत कमी व्हावे म्हणून money धारण केली जाते.*	Q13, Q20	PYQ 2026-May; MTP 2026-Apr S1	1.4.1, pp. 8.12 – 8.13

विषय 1.4 Theory of Demand for Money मधील Post-Keynesian विकास (Post-Keynesian Developments in the Theory of Demand for Money)

19 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 6 · RTP – · MTP 5 · Model Q 9

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.1	Money demand ही income, price level, interest rate, real GDP आणि financial innovation वर अवलंबून असते. सर्व सिद्धांत तिचा real income शी positive आणि interest rate शी व्यस्त (inverse) संबंध दाखवतात; real income, interest rates आणि inflation expectations हे तिचे महत्त्वाचे predictors आहेत. Money supply हे money demand ठरवत नाही.	MQ 1.2: Q1	Model Q	1.2, p. 8.5; 1.5, p. 8.16

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.2	Post-Keynesian सिद्धांत money च्या store-of-value (asset) कार्यावर भर देतात. SM त्यांपैकी तीन देते: Baumol–Tobin inventory approach, Friedman यांची quantity theory ची पुनर्मांडणी (restatement), आणि Tobin यांची behaviour toward risk म्हणून demand for money.	MQ 1.3: Q1	Model Q	1.4, p. 8.12
1.4.3	Inventory Theoretic Approach (Baumol 1952, Tobin 1956): real cash balance हे व्यवहारांसाठी ठेवलेले inventory आहे. मूल्य साठवण्याची दोन माध्यमे असतात — money आणि interest-bearing financial asset — आणि त्यांच्यात बदल करण्यासाठी fixed cost (उदा. brokerage) लागतो. Money धारण करण्याचा खर्च म्हणजे तिची opportunity cost, म्हणजे गमावलेले interest; म्हणून बचत deposits मध्ये ठेवून गरजेनुसार थोडी थोडी cash काढणे हा Baumol चा inventory approach आहे.	Q10; MQ 1.3.1: Q1, Q2 (+ 1.3 Q13)	PYQ 2026-May, 2026-Sep; Model Q ×2	1.4.1, pp. 8.12 – 8.13
1.4.4	Baumol: खर्च कमीत कमी करणारी सरासरी cash withdrawal C = √(2bY/r) (Square Root Rule) आहे, आणि एकूण खर्च कमीत कमी राहील अशा रीतीने लोक cash आणि bonds यांचा मेळ घालतात. Optimal average money holding हे income Y, price level P आणि transaction costs c यांचे positive function आणि nominal interest rate i चे negative function असते.	Q5, Q8 (+ 1.3 Q20)	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	1.4.1, p. 8.13; Summary, p. 8.17
1.4.5	Friedman (1956) demand for money ला capital assets च्या demand च्या अधिक व्यापक सिद्धांताचा उपयोग मानतात. ती permanent income (current income नव्हे) आणि assets वरील सापेक्ष परतावांवर (relative returns) अवलंबून असते. Nominal money demand हे total wealth चे function आहे, price level शी positive संबंधित आहे, bonds आणि stocks वरील परतावा घटल्यावर वाढते, आणि inflation मुळे कमी होते.	Q2, Q3, Q7	PYQ 2025-Sep; MTP 2024-Aug S2, 2024-Dec S1, 2025-Aug S1	1.4.2, p. 8.14
1.4.6	Inflation आणि velocity विषयी Friedman यांच्या मतांवरील model questions SM मध्ये नाहीत; SM च्या Friedman विभागात फक्त money-demand function (वर दिलेले) येते. Keyed answers: (b) inflation मुख्यतः money supply मधील बदलांनी ठरते; (c) velocity — संशयास्पद, editorial note पाहा.	MQ 1.3.2: Q1, Q2	Model Q ×2	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
1.4.7	Tobin, behaviour toward risk म्हणून demand for money ('aversion to risk'): दिलेल्या परतावांवर लोक अधिक risk पेक्षा कमी risk पसंत करतात, म्हणून ते सुरक्षित money (cash आणि demand deposits: जवळजवळ शून्य risk, परतावा नाही) आणि risky bonds व shares यांच्यात विविधीकरण (diversify) करतात. Bonds आणि shares चा वाटा जास्त असल्यास परतावा जास्त आणि risk ही जास्त; money ही सुरक्षित, liquid asset आहे, म्हणून अधिक अनिश्चितता risk-averter चे money holding वाढवते.	Q1, Q9; MQ 1.3.3: Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep; Model Q ×3	1.4.3, pp. 8.14 – 8.15; Summary, p. 8.18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.4.8	Tobin यांचे liquidity preference function हे rate of interest चा demand for money शी संबंध जोडते. जास्त interest rate ला लोक अधिक bonds आणि कमी money धारण करतात, म्हणून asset-demand curve खाली उतरता (downward sloping) असतो.	Q4	PYQ 2026-Jan	1.4.3, p. 8.15
1.4.9	SM मधील liquidity trap चे वास्तव जीवनातील उदाहरण Bank of Japan चे आहे, जिथे आणखी deflation च्या अपेक्षेने छापलेली money साठवून ठेवली गेली (10-year yield 0.2 per cent). MTP चे उत्तर Global Financial Crisis देते, जे SM मध्ये नाही.	Q6	MTP 2025-Aug S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); तुलनेसाठी 1.3.3, p. 8.12

विषय 1.5 निष्कर्ष (Conclusion)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 2 · Model Q 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.5.1	Prices ठरवणारा घटक म्हणून Fisher ने money च्या supply वर भर दिला, तर Cambridge approach ने real income च्या तुलनेत real money च्या demand वर. Keynes यांनी interest rate हा demand for real balances चा स्पष्टीकरणात्मक घटक (explanatory variable) म्हणून औपचारिकपणे मांडला.	Q1 (+ 1.3 MQ 1.2 Q2)	MTP 2025-Aug S2, 2025-Dec S1; Model Q	1.5, p. 8.15
1.5.2	Post-Keynesian models real money balances चा संबंध real income आणि interest rates शी जोडतात. सर्व सिद्धांत real income शी positive आणि interest rate शी व्यस्त संबंध दाखवतात, आणि real income, interest rates आणि inflation expectations हे महत्त्वाचे predictors आहेत.	MQ 1.3: Q1 (+ 1.4 MQ 1.2 Q1)	Model Q ×2	1.5, pp. 8.15 – 8.16

विभाग 2: Money Supply ची संकल्पना (The Concept of Money Supply)

SM प्रकरण 8, विभाग 2, पृष्ठे 8.22 – 8.39

विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 3 · Model Q 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	Money supply हा stock आहे: एखाद्या विशिष्ट क्षणी (at a particular point of time) 'public' ला देय साधन (means of payment) आणि store of value म्हणून उपलब्ध असलेली एकूण money. त्यात inter-bank deposits येत नाहीत.	MQ 1.1: Q1 (+ 2.4 Q10)	RTP 2025-May; Model Q	Summary, p. 8.37
2.1.2	Economic stability साठी money supply इष्टतम (optimum) पातळीवर ठेवावा लागतो, म्हणून त्याचा stock अचूकपणे व नियमितपणे मोजून देशाच्या monetary गरजांनुसार नियंत्रित करावा लागतो. त्यामुळे तो खर्चासाठी उपलब्ध निधीचा निर्देशक (indicator) ठरतो.	MQ 1.2: Q1	Model Q	2.1, p. 8.23; 2.2, pp. 8.24 – 8.25

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.3	Broad money म्हणजे M3 = M1 + banking system कडील time deposits.	Q3	MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	2.1, p. 8.24
2.1.4	विभाग 8.1, विषय 1.3 पाहा: P = MV/T = ₹500 crore × 5 ÷ 10,000 = ₹0.25 crore = ₹25 lakh.	Q1	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep	1.3.1, p. 8.6 (Unit 1)
2.1.5	Call money, certificates of deposit, trade bills आणि commercial paper ही सर्व money-market instruments आहेत. SM मध्ये certificates of deposit आणि commercial paper यांचा उल्लेख फक्त broad-money securities म्हणून आहे.	Q2	MTP 2025-Aug S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); तुलनेसाठी 1.1, p. 8.4

विषय 2.2 Money Supply मोजण्यामागील कारण (Rationale of Measuring Money Supply)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP 1 · MTP 1 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	Monetary-policy च्या दृष्टीने money supply मोजणे महत्त्वाचे आहे: money चा stock price stability शी सुसंगत आहे का ते त्यातून कळते. Central banks money च्या supply वर थेट नियंत्रण ठेवून, मुख्यत: monetary base चे व्यवस्थापन करून, price level आणि GDP growth स्थिर करण्यासाठी monetary policy स्वीकारतात.	MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1; MQ 1.8: Q1	Model Q ×3	2.2, pp. 8.24 – 8.25
2.2.2	'Public' म्हणजे money चे उत्पादक, म्हणजे government आणि banking system, वगळता सर्व आर्थिक घटक (households, firms, institutions). Government आणि banking system कडील money (central bank कडील currency सह) आणि inter-bank deposits हे money supply चा भाग नसतात.	Q1, Q2	PYQ 2025-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2	2.1, p. 8.24

विषय 2.3 Money Supply चे स्रोत (The Sources of Money Supply)

8 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP 3 · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	Central bank ने जारी केलेले currency म्हणजे 'fiat money': केवळ sovereign (किंवा त्याचा प्रतिनिधी म्हणून central bank) जारी करते असे legal tender, ज्याला आधारभूत reserves चा पाठिंबा असतो आणि ज्याच्या मूल्याची हमी government देते. Currency notes हे fiat money आहे, gold किंवा silver coins नव्हे.	Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-Jan	2.3, p. 8.25
2.3.2	Central bank (भारतात RBI) हा money supply चा प्राथमिक स्रोत आहे. त्याची high-powered money (currency अधिक bank reserves) हीच money च्या इतर सर्व प्रकारांचा स्रोत आहे. Paper currency ही representative money आहे — 'minimum reserve system' अंतर्गत जारी केलेले debt instrument.	Q5, Q6, Q8	RTP 2025-Jan, 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.3, p. 8.25; 2.5, p. 8.27

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.3	दुसरा प्रमुख स्रोत banking system आहे. Banks public सोबत borrowing आणि lending करून money निर्माण करतात; ही 'credit money' fractional-reserve banking अंतर्गत deposits वर आधारित असते.	Q4, Q7 (+ 3.3 Q42)	PYQ 2025-Jan; RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S2	2.3, p. 8.25; 2.9, p. 8.34
2.3.4	Crypto currencies बाबत कायदेविषयक मोठी अनिश्चितता आहे, भारतात त्यांना currency म्हणून कायदेशीर मान्यता नाही, आणि म्हणून त्यांची money म्हणून गणना होत नाही.	(+ 2.5 Q15)	PYQ 2025-Sep	2.3, p. 8.26

विषय 2.4 Money Supply चे मापन (Measurement of Money Supply)

14 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 10 · RTP 4 · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.1	RBI चे चार मापदंड (April 1977 पासून, Second Working Group च्या शिफारशीनुसार): • M1 = लोकांकडील currency notes आणि coins + banking system कडील demand deposits (current आणि savings) + RBI कडील other deposits • M2 = M1 + post office savings banks मधील savings deposits • M3 = M1 + banking system कडील (net) time deposits (broad money) • M4 = M3 + एकूण post office deposits (NSCs वगळून) Time deposits M1 मध्ये **नसतात**.	Q1, Q3, Q6, Q9	PYQ 2024-Jun, 2025-May; RTP 2024-Sep, 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1	2.4, p. 8.27; Summary, p. 8.38
2.4.2	Money-aggregate numericals: फक्त दिलेले घटकच जोडा. • M1 = public कडील currency आणि coins + demand deposits + RBI कडील other deposits • M3 = M1 + time deposits (post office deposits वगळले जातात) • M4 = M3 + एकूण post office deposits (NSCs वगळून)	Q4, Q12, Q13, Q14	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep (×3)	2.4, p. 8.27; Illustration 1, pp. 8.35 – 8.36
2.4.3	Public कडील currency = चलनातील notes + चलनातील rupee coins + चलनातील small coins – banks कडे हातात असलेली cash (notes आणि coins).	Q2, Q5, Q7 (+ 2.9 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May, 2026-May; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	Illustration 3, p. 8.36
2.4.4	Broad money (M3) मध्ये currency, दोन वर्षांपर्यंत ठरलेल्या मुदतीच्या (agreed maturity) deposits, तीन महिन्यांपर्यंतच्या notice वर परत मिळणाऱ्या deposits, repurchase agreements, money market fund shares/units आणि दोन वर्षांपर्यंतच्या debt securities यांचा समावेश होतो.	Q8	PYQ 2025-May	2.1, p. 8.24
2.4.5	Money supply म्हणजे एखाद्या विशिष्ट क्षणी public कडे असलेली money ची एकूण मात्रा, म्हणजे तो कालावधीतील flow नसून stock आहे.	Q10	RTP 2025-May	Summary, p. 8.37
2.4.6	*विषय 2.7 पाहा: public deposits च्या तुलनेत अधिक currency धारण करते तेव्हा money multiplier आणि money supply घटतात.*	Q11	MTP 2026-Apr S1	2.7 (c), p. 8.31

विषय 2.5 Money Supply चे निर्धारक (Determinants of Money Supply)

21 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 13 · RTP – · MTP 9

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.5.1	Money multiplier तीन ratios वर अवलंबून असतो: currency ratio c (public ठरवते), excess-reserves ratio e (banks ठरवतात) आणि required reserve ratio r (central bank ठरवते). म्हणून central bank चा policy प्रभाव reserve ratio मधून येतो.	Q20	MTP 2026-Apr S2	2.7, p. 8.32
2.5.2	Money multiplier m = money supply ÷ monetary base: monetary base (high-powered money) मधील दिलेल्या बदलाचा money supply मधील बदलाशी संबंध जोडणारे ratio. म्हणून M = m × MB.	Q1, Q7	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1	2.6, p. 8.28
2.5.3	Multiplier numericals: m = M ÷ MB (किंवा ΔM ÷ ΔMB) आणि MB = M ÷ m. उदाहरणार्थ, ₹100 crore च्या OMO injection मुळे money supply ₹500 crore ने वाढला तर m = 5.	Q4, Q11, Q16, Q19	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May	2.6, p. 8.28
2.5.4	Credit (deposit) multiplier = 1 ÷ required reserve ratio. म्हणून निर्माण झालेले credit = initial deposit × 1/RRR, RRR = initial deposit ÷ निर्माण झालेले credit, आणि ΔMoney supply = (1/R) × ΔReserves.	Q5, Q8, Q12, Q14, Q17	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1	2.9, p. 8.34; Illustration 2, p. 8.36; 2.8, p. 8.33
2.5.5	Monetary base ला high-powered money, reserve money, base money किंवा central bank money असेही म्हणतात; ते currency in circulation + bank reserves इतके असते. Narrow money (M1) हा वेगळा aggregate आहे. Money supply monetary base सोबत थेट (M = m × H) आणि currency व reserve ratios शी व्यस्त प्रमाणात बदलतो.	Q6, Q21	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	2.5, p. 8.27; 2.7, p. 8.31; Summary, p. 8.38
2.5.6	Excess reserves = total reserves − required reserves (ER = TR − RR). Excess reserves मधून deposits निर्माण होत नाहीत, म्हणून banks कमी excess reserves ठेवतात तेव्हा multiplier आणि money supply वाढतात.	Q2, Q3, Q10	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	2.7 (b), p. 8.30; Summary, p. 8.39
2.5.7	Currency आणि excess reserves विचारात घेतल्यास m = (1 + c)/(r + e + c), जिथे c = C/D आणि e = ER/D. उदाहरणार्थ, r = 0.10, c = 0.5 आणि e = 0.001 असताना m = 1.5/0.601 = 2.5.	Q9	MTP 2024-Dec S1	2.7, pp. 8.32 – 8.33; Illustration 4, p. 8.37
2.5.8	Currency–deposit ratio जितका लहान, तितका money multiplier मोठा. Time deposit–demand deposit (TD/DD) ratio वाढल्यास अधिक reserves मोकळे होतात आणि multiple deposit expansion व monetary expansion वाढते.	Q13, Q18	PYQ 2025-May, 2026-Jan	2.7 (c), p. 8.31
2.5.9	*विषय 2.3 पाहा: crypto currencies ना भारतात currency म्हणून कायदेशीर मान्यता नाही आणि त्यांची money म्हणून गणना होत नाही.*	Q15	PYQ 2025-Sep	2.3, p. 8.26

विषय 2.6 Money Multiplier ची संकल्पना (The Concept of Money Multiplier)

4 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.6.1	Money supply = money multiplier × monetary base (M = m × MB), आणि money म्हणजे एकतर public कडील currency किंवा bank deposits (M = C + D).	Q1	MTP 2025-Aug S2	2.6, p. 8.28
2.6.2	Simple money multiplier = 1/R (उदा. R = 10% असल्यास 10; R = 20% असल्यास 5). जास्त reserve ratio म्हणजे लहान multiplier, आणि currency म्हणून धारण केलेल्या money चा गुणाकार होत नाही, म्हणून public ने अधिक currency धारण केल्यास m कमी होतो.	Q3, Q4	MTP 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	2.6, pp. 8.28 – 8.29
2.6.3	उच्च money multiplier base money च्या प्रत्येक एककाचे अधिक money supply मध्ये रूपांतर करतो आणि त्यामुळे inflation चा धोका वाढतो. SM फक्त इतकेच म्हणते की reserve money liquidity आणि price level ठरवते.	Q2	MTP 2025-Aug S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); तुलनेसाठी Summary, p. 8.38

विषय 2.7 Supply of Money साठीचा Money Multiplier दृष्टिकोन (The Money Multiplier Approach to Supply of Money)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP 3 · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.7.1	Reserve ratio: जास्त required reserve ratio मुळे banks ना कर्जे कमी करावी लागतात, म्हणून deposits आणि money supply घटतात (money supply कमी करण्याचे साधन). कमी ratio मुळे, उदा. CRR कपात, तेवढेच reserves अधिक deposits ना आधार देऊ शकतात, म्हणून lending capacity आणि money supply वाढतात.	Q1, Q2, Q3 (+ 1.3 Q8)	RTP 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2 (×3), 2025-Apr S1	2.7 (b), pp. 8.29 – 8.30
2.7.2	Currency–deposit ratio c = C/D (public कडील currency ÷ bank deposits) लोकांनी banking सवयी (banking habits) किती अंगीकारल्या आहेत ते मोजतो. Money multiplier आणि money supply यांचा c शी negative संबंध असतो.	Q4, Q5 (+ 2.4 Q11)	PYQ 2026-May; RTP 2025-May; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1	2.7 (c), p. 8.31
2.7.3	Excess reserves असताना money multiplier m = (1 + c)/(r + e + c) असतो, आणि M = [(1 + c)/(r + e + c)] × H.	Q6	MTP 2025-Aug S1	2.7, p. 8.32
2.7.4	M = m × MB हे reserve money आणि एकूण money stock यांच्यातील संबंध दाखवते.	Q7	PYQ 2026-Sep	Summary, p. 8.38

विषय 2.8 Monetary Policy आणि Money Supply (Monetary Policy and Money Supply)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.8.1	Open market operations: central bank ने government securities खरेदी केल्यास high-powered money ओतली जाते (injects), आणि नंतर credit creation मुळे ΔMoney supply = (1/R) × ΔReserves. Open market sale उलट दिशेने काम करते — reserves आणि money supply कमी करते.	Q1, Q2	PYQ 2026-Jan; MTP 2026-Apr S1	2.8, p. 8.33

विषय 2.9 Money Supply वर Government Expenditure चा परिणाम (Effect of Government Expenditure on Money Supply)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP 1 · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.9.1	Credit multiplier = 1/RRR, म्हणून RRR = 1 ÷ credit multiplier (multiplier 4 असल्यास 25%).	Q2	PYQ 2026-May	2.9, p. 8.34
2.9.2	*विषय 2.4 पाहा: public कडील currency = चलनातील notes + rupee coins + small coins – banks कडे हातात असलेली cash.*	Q1	PYQ 2026-May; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	Illustration 3, p. 8.36

विभाग 3: Monetary Policy

SM प्रकरण 8, विभाग 3, पृष्ठे 8.44 – 8.53

विषय 3.1 प्रस्तावना (Introduction)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 3 · Model Q 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.1	RBI money च्या supply मध्ये बदल करून आर्थिक चढउतार (economic fluctuations) हाताळण्यासाठी आणि price stability (कमी व स्थिर inflation) साध्य करण्यासाठी monetary policy वापरते. Price stability आणि economic growth यांच्यात विवेकपूर्ण समतोल (judicious balance) हे त्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे.	MQ 1.1: Q1 (+ 2.2 MQ 1.8 Q1)	Model Q ×2	3.2, p. 8.45; 3.3.1, p. 8.45
3.1.2	Hawtrey: trade cycle ही (पूर्णपणे) monetary घटना (monetary phenomenon) आहे.	Q1	MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-Aug S2	SM प्रकरण 8 मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 3.2 Monetary Policy ची व्याख्या (Monetary Policy Defined)

3 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP 2 · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.1	भारतात monetary policy ची अंमलबजावणी RBI करते; आर्थिक चढउतार (business cycle) हाताळण्यासाठी आणि price stability साध्य करण्यासाठी ती वापरली जाते.	Q1, Q2	PYQ 2021-Dec; MTP 2024-Aug	3.2, p. 8.45

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.2	RBI money supply मध्ये बदल करून, सहसा OMOs मार्फत, monetary policy राबवते. यांचा short-term interest rates वर परिणाम होतो, जे पुढे longer-term rates आणि आर्थिक हालचालींवर परिणाम करतात; म्हणून monetary policy interest rate वर थेट प्रभाव टाकून काम करते. Rates कमी करणे म्हणजे easing; वाढवणे म्हणजे tightening.	Q3 (+ 3.3 Q33)	RTP 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2025-Dec S1	3.2, p. 8.45; 3.3.2, p. 8.46

विषय 3.3 Monetary Policy ची चौकट (The Monetary Policy Framework)

44 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 19 · RTP 2 · MTP 29

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.1	उद्दिष्टे: RBI Act, 1934 च्या preamble चे उद्दिष्ट monetary stability सुनिश्चित करणे आहे. प्राथमिक उद्दिष्ट price stability आणि economic growth यांच्यात judicious balance; सर्वांत सामान्य goals म्हणजे inflation नियंत्रण आणि growth. विकसनशील देश यात growth, उत्पादक sectors ना पुरेसा credit प्रवाह, मध्यम interest-rate रचना आणि कार्यक्षम government-securities market यांची भर घालतात.	Q9, Q11, Q16	PYQ 2025-Sep; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2 (×2)	3.3.1, pp. 8.45 – 8.46; Summary, p. 8.51
3.3.2	MTP label: 'stabilisation objective' हे employment आणि growth वर केंद्रित असलेले उद्दिष्ट आहे. SM फक्त इतकेच म्हणते की monetary policy growth, price stability, optimum output आणि employment यांना चालना देते.	Q38	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP); तुलनेसाठी Summary, p. 8.51
3.3.3	SM मधील monetary policy transmission चे channels म्हणजे saving and investment channel, cash-flow channel, asset prices and wealth channel आणि exchange rate channel; Summary मध्ये interest rate, quantum आणि credit channels यांची भर आहे. 'International trade channel' आणि 'open market channel' हे channels **नाहीत**.	Q1, Q20	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan	3.3.2, pp. 8.46 – 8.48; Summary, p. 8.51
3.3.4	Saving and investment channel: कमी deposit rates मुळे households ची बचत करण्याची प्रेरणा कमी होते आणि खर्च करण्याची प्रेरणा वाढते. कमी lending rates borrowing आणि business investment ला प्रोत्साहन देतात.	(+ 1.2 Q4)	PYQ 2026-Sep	3.3.2, pp. 8.46 – 8.47
3.3.5	Monetary-policy instruments ही RBI ची साधने आहेत: CRR, SLR, OMO, bank rate, LAF (repo आणि reverse repo), MSF आणि qualitative tools. Tax rates आणि public expenditure ही fiscal instruments आहेत, monetary नव्हेत.	Q8, Q25	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	3.3.3, pp. 8.48 – 8.49

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.6	Quantitative tools संपूर्ण economy मधील money supply वर परिणाम करतात: reserve ratios (CRR, SLR) आणि OMO. Qualitative (selective) tools विशिष्ट sectors वर परिणाम करतात: margin requirements, moral suasion, selective credit control आणि MSS. SM मध्ये bank rate, LAF आणि MSF वेगळे 'policy rates' म्हणून दिले आहेत.	Q14, Q17, Q28	PYQ 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1	3.3.3, pp. 8.48 – 8.49
3.3.7	CRR म्हणजे bank ने RBI कडे cash म्हणून ठेवायचा NDTL चा भाग, जो ती कर्जाऊ देऊ शकत नाही आणि ज्यावर interest ही मिळत नाही. SLR म्हणजे liquid assets (gold किंवा RBI-मान्य government securities) मध्ये ठेवायचा भाग, ज्यावर कमी interest मिळते. Reserve ratios वाढवल्याने lending आणि inflation ला आळा बसतो, आणि CRR, SLR व repo हे सर्व bank lending capacity वर परिणाम करतात.	Q10, Q31, Q37	MTP 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	3.3.3, p. 8.48; Summary, p. 8.52
3.3.8	CRR numerical: RBI कडे ठेवायची अतिरिक्त cash = NDTL × CRR मधील वाढ. उदाहरणार्थ, ₹1,800 crore × (4.5% – 3%) = ₹27 crore.	Q43	PYQ 2026-Sep	Summary, p. 8.52; 3.3.3, p. 8.48
3.3.9	OMO: money supply नियंत्रित करण्यासाठी RBI open market मध्ये government securities खरेदी व विक्री करते. विक्रीमुळे liquidity शोषली जाते (absorb); खरेदीमुळे ती ओतली जाते (inject) आणि bank reserves वाढतात. परकीय भांडवल-प्रवाहामुळे (foreign capital flows) निर्माण होणाऱ्या तात्पुरत्या liquidity mismatches ना आळा घालणे, म्हणजे rupee liquidity नियमितपणे समायोजित करणे, हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.	Q2, Q12, Q19, Q30	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2	3.3.3, pp. 8.48 – 8.49; Summary, p. 8.53
3.3.10	Margin requirements: RBI collateral वर margin ठरवते, म्हणून जास्त margin म्हणजे कमी borrowing. Moral suasion: RBI banks ना विशिष्ट sectors ना कर्ज देण्याऐवजी money government securities मध्ये ठेवण्यास राजी करते. Selective credit control: निवडक उद्योगांना किंवा speculative व्यवसायांना कर्ज न देऊन credit नियंत्रित केले जाते.	Q21, Q23, Q28	PYQ 2026-Jan, 2026-May; MTP 2025-Aug S1	3.3.3, p. 8.49
3.3.11	Bank rate म्हणजे ज्या दराने RBI banks ना long-term निधी कर्जाऊ देते तो दर, आणि bills of exchange खरेदी किंवा rediscount करण्याचा प्रमाण दर (standard rate). CRR किंवा SLR न राखल्याबद्दल दंड (penalty) म्हणूनही तो वापरला जातो. जास्त bank rate मुळे borrowing महाग होते आणि borrowing व खर्च यांना आळा बसतो, आणि कमी bank rate CRR वाढीचा परिणाम भरून काढू शकतो.	Q3, Q24, Q41 (+ 3.4 Q5)	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2, 2026-Apr S2	3.3.3, p. 8.49; Summary, p. 8.53
3.3.12	Narasimham Committee च्या शिफारशींनुसार सुरू झालेली Liquidity Adjustment Facility (LAF) repo आणि reverse repo द्वारे liquidity आणि money supply समायोजित करते.	Q7, Q29	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Aug S1	3.3.3, p. 8.49; Summary, p. 8.52

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.13	Repo rate: repurchase agreement अंतर्गत government securities च्या आधारे banks ज्या दराने RBI कडून short-term कर्ज घेतात तो दर. Reverse repo rate: banks नी आपला अतिरिक्त निधी RBI कडे ठेवल्याबद्दल RBI त्यांना देते तो दर (banks RBI ला कर्ज देतात); यामुळे liquidity शोषली जाते आणि banks ना interest उत्पन्न मिळते. Reverse Repo Rate = Repo Rate − 1.	Q4, Q5, Q15, Q34, Q35	PYQ 2024-Sep, 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1 (×2)	3.3.3, p. 8.49; Summary, pp. 8.52 – 8.53
3.3.14	MSF rate: repo (LAF) window च्या वर आणि पलीकडे RBI banks ना overnight कर्ज देते तो दंडात्मक (penal) दर. Banks आपल्या SLR securities मधून, त्यांच्या 1% पर्यंत, कर्ज घेतात. MSF Rate = Repo Rate + 1.	Q6, Q13, Q18, Q32	PYQ 2025-Jan, 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S2	3.3.3, p. 8.49; Summary, p. 8.53
3.3.15	Market Stabilisation Scheme (MSS): Government of India आपल्या नेहमीच्या borrowing व्यतिरिक्त RBI कडून कर्ज घेते आणि treasury bills किंवा dated securities जारी करते. MSS ची money सरकारच्या नेहमीच्या खर्चासाठी नसते. Treasury bills ही RBI मार्फत जारी होणारी Government of India securities आहेत.	Q26, Q27	MTP 2025-Aug S1 (×2)	Summary, p. 8.53
3.3.16	Quantitative easing: central bank financial assets खरेदी करून money supply वाढवते.	Q36	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.3.17	Macro-prudential policy उपाय systemic risk ला लक्ष्य करतात.	Q40	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
3.3.18	विभाग 8.1, विषय 1.3 पाहा: liquidity trap मध्ये monetary policy निष्प्रभ ठरते (SM हे expansionary policy च्या संदर्भात मांडते).	Q39	MTP 2026-Apr S1	1.3.3, p. 8.11 (Unit 1)
3.3.19	विभाग 8.2, विषय 2.3 पाहा: credit (credit money) निर्माण करण्याचे काम commercial banks करतात; central bank currency (high-powered money) जारी करते.	Q42	MTP 2026-Apr S2	2.3, p. 8.25 (Unit 2)
3.3.20	*विषय 3.2 पाहा: short run मध्ये खर्चावर परिणाम करण्यासाठी monetary policy interest rate वर थेट प्रभाव टाकण्याच्या दिशेने असते.*	Q33	MTP 2025-Dec S1	3.2, p. 8.45
3.3.21	*विषय 3.4 पाहा: MPFA हा Government of India आणि RBI यांच्यातील, RBI ने लक्ष्य ठेवायच्या कमाल सहनीय inflation दराबाबतचा (maximum tolerable inflation rate) करार आहे.*	Q22, Q44	PYQ 2026-May, 2026-Sep	3.4, p. 8.50

विषय 3.4 Monetary Policy निर्णयांची संघटनात्मक रचना (The Organisational Structure for Monetary Policy Decisions)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP – · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.4.1	Flexible inflation targeting अंतर्गत MPFA (कमाल सहनीय inflation दराबाबत Government of India–RBI करार) आणि MPC यांना वैधानिक आधार देण्यासाठी RBI Act मध्ये 27 June 2016 रोजी सुधारणा करण्यात आली. Government RBI शी सल्लामसलत करून दर पाच वर्षांनी एकदा target ठरवते: 5 August 2016 ते 31 March 2021 साठी 4% CPI inflation, 6% वरची आणि 2% खालची tolerance limit (4% ± 2%).	Q3, Q4, Q7 (+ 3.3 Q22, 3.3 Q44)	PYQ 2026-Jan, 2026-May (×2), 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	3.4, p. 8.50; Summary, p. 8.53
3.4.2	RBI ने दर सहा महिन्यांनी Monetary Policy Report प्रसिद्ध करणे आवश्यक आहे, ज्यात inflation चे स्रोत स्पष्ट केलेले असतात आणि पुढील सहा ते अठरा महिन्यांसाठी inflation चा अंदाज (forecast) दिलेला असतो.	Q1, Q2	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.4, p. 8.50
3.4.3	सहा सदस्यांची Monetary Policy Committee (MPC) चर्चा आणि बहुमताच्या मतदानाने inflation target साध्य करण्यासाठी policy (repo) rate ठरवते.	Q6	MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	Summary, p. 8.53
3.4.4	*विषय 3.3 पाहा: bank rate म्हणजे ज्या दराने RBI banks ना long-term निधी कर्जाऊ देते तो दर.*	Q5	MTP 2025-May S2	3.3.3, p. 8.49

विषय 3.5 निष्कर्ष (Conclusion)

4 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP 1 · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.1	भारतासारख्या emerging market मधील आव्हानांमध्ये प्राथमिक अवस्थेतील व स्पर्धाहीन financial systems आणि एकात्मिक money व interbank markets चा अभाव यांचा समावेश होतो. Bank rate आणि OMO सारखी instruments काम करण्यासाठी सुविकसित money, bill आणि securities market आवश्यक असते.	Q1, Q4	RTP 2025-May; MTP 2025-May S2	3.5, p. 8.51
3.5.2	Explicit inflation targeting साठी central bank ला operational autonomy आणि fiscal व monetary authorities यांच्यात चांगला समन्वय आवश्यक असतो, म्हणून inflation monetary आणि fiscal policies दोन्हींच्या एकत्रित वापराने नियंत्रित होते.	Q2	MTP 2025-May S2	3.5, p. 8.51
3.5.3	Call money: आपला cash reserve ratio राखण्यासाठी banks एकमेकांकडून (overnight) कर्ज घेतात.	Q3	MTP 2025-Aug S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

भाग B — प्रकरण 8 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 43% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — Money Demand ची संकल्पना: महत्त्वाचे सिद्धांत (The Concept of Money Demand: Important Theories)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Money ची कार्ये: store of value, unit of account, medium of exchange (आणि standard of deferred payments).	★	1.1.1
2	Money ची वैशिष्ट्ये: acceptable, durable, recognisable, बनावट करण्यास कठीण, scarce, portable, uniform, divisible. Perishable किंवा easily reproducible money अपयशी ठरते.	★★	1.1.2
3	Fiat money पदार्थ म्हणून मूल्यहीन असते; लोक सामूहिकरीत्या मान्य करतात म्हणूनच तिला मूल्य असते.	★	1.1.3
4	Money demand ही real balances ची derived demand आहे (nominal money ÷ price level).	★	1.2.1
5	निर्धारक: income (+), price level (+), interest rate (−, opportunity cost), real GDP, financial innovation. Fiscal deficit हा त्यांपैकी नाही.	★★	1.2.2, 1.4.1
6	**Fisher (1911): MV = PT, विस्तारित रूप MV + M'V' = PT. V आणि T स्थिर असताना P हा M च्या प्रमाणात बदलतो.**	★★★	1.3.1, 1.3.2
7	Numericals: V = PT/M आणि P = MV/T. Crore आणि lakh रूपांतरांकडे लक्ष द्या.	★★	1.3.3
8	Fisher: PT म्हणजे demand for money आणि money ची supply prices ठरवते. Cambridge: value of money ही demand वर अवलंबून असते.	★★	1.3.4, 1.3.6
9	Cambridge: Md = kPY, जिथे k = nominal income पैकी cash म्हणून धारण केलेला वाटा आणि Y = real national income.	★	1.3.5
10	Keynes (1936), liquidity preference: transactions, precautionary आणि speculative motives. 'investment motive' असा कोणताही motive नाही.	MQ	1.3.8
11	Transactions motive: Lr = kY; income वर अवलंबून, interest rate वर नाही.	★★	1.3.9
12	Precautionary motive: अनपेक्षित आपत्तींसाठी; income, परिस्थिती आणि व्यक्तिमत्त्व यांवर अवलंबून.	MQ	1.3.10
13	Speculative motive: investment संधींचा लाभ घेणे; interest rate शी व्यस्त संबंध. Rates वाढण्याची अपेक्षा असल्यास cash धारण करणे.	★	1.3.11
14	**Liquidity trap: interest rate जवळजवळ 0, speculative demand perfectly elastic, curve X-axis ला समांतर, monetary policy निष्प्रभ.**	★★★	1.3.12, 1.4.9
15	Post-Keynesian सिद्धांत money चे asset (store of value) म्हणून महत्त्व अधोरेखित करतात.	MQ	1.4.2
16	Baumol–Tobin inventory approach: दोन माध्यमे (money आणि interest-bearing asset); opportunity cost = गमावलेले interest (interest forgone).	★★	1.4.3, 1.3.16

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
17	Square Root Rule C = √(2bY/r): optimal money holding Y, P आणि c सोबत वाढते आणि i सोबत घटते.	★★	1.4.4
18	Friedman (1956): money हे capital asset; permanent income (current income नव्हे); P सोबत demand वाढते.	★★	1.4.5
19	Tobin: risk aversion आणि diversified portfolio. अधिक bonds आणि shares म्हणजे जास्त परतावा आणि जास्त risk. Liquidity preference curve interest rate चा money demand शी संबंध जोडतो.	★★	1.4.7, 1.4.8
20	Keynes यांनी interest rate औपचारिकपणे money demand मध्ये आणला. सर्व सिद्धांत: + real income, − interest rate.	★	1.5.1, 1.5.2, 1.3.7

विभाग 2 — Money Supply ची संकल्पना (The Concept of Money Supply)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Money supply हा एखाद्या क्षणी public कडे असलेला stock आहे.	★	2.1.1, 2.4.5
2	मापन monetary policy साठी उपयोगी: money चा stock price stability च्या कसोटीवर तपासला जातो.	MQ	2.2.1, 2.1.2
3	'Public' मध्ये government आणि banking system येत नाहीत, म्हणून RBI कडील currency आणि inter-bank deposits मोजले जात नाहीत.	★★	2.2.2
4	Central bank ची currency म्हणजे fiat money: reserves चा पाठिंबा असलेले आणि government ची हमी असलेले legal tender.	★★	2.3.1
5	**स्रोत: central bank (high-powered money) आणि banks (credit money, deposits वर निर्माण होणारी).**	★★★	2.3.2, 2.3.3
6	Crypto currencies भारतात legal currency नाहीत आणि money ही नाहीत.	★	2.3.4
7	**M1 = C + DD + OD(RBI); M2 = M1 + post office savings deposits; M3 = M1 + time deposits; M4 = M3 + एकूण post office deposits (NSCs वगळून).**	★★★	2.4.1, 2.1.3
8	Broad money: 2 वर्षांपर्यंत maturity, 3 महिन्यांपर्यंत notice, 2 वर्षांपर्यंत debt securities.	★	2.4.4
9	**Public कडील currency = notes + rupee coins + small coins − banks कडील cash.**	★★★	2.4.3
10	**M = m × MB, आणि m = M/MB (ΔM/ΔMB).**	★★★	2.5.2, 2.5.3, 2.6.1, 2.7.4
11	**Simple multiplier = 1/R; credit multiplier = 1/RRR; निर्माण झालेले credit = deposit × 1/RRR.**	★★★	2.6.2, 2.5.4, 2.9.1
12	High-powered money = reserve money = base money = currency + bank reserves (M1 नव्हे).	★	2.5.5
13	Excess reserves ER = TR − RR. कमी excess reserves म्हणजे मोठा multiplier.	★★	2.5.6
14	m = (1 + c)/(r + e + c), जे public (c), banks (e) आणि central bank (r) ठरवतात.	★★	2.5.7, 2.7.3, 2.5.1

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
15	**Required reserve ratio वाढला की money supply घटतो; CRR कपातीमुळे lending capacity वाढते.**	★★★	2.7.1
16	**Currency–deposit ratio = banking habits. लहान ratio मुळे मोठा multiplier; अधिक cash धारण केल्यास money supply लहान.**	★★★	2.7.2, 2.6.2
17	जास्त TD/DD ratio मुळे अधिक reserves मोकळे होतात आणि monetary expansion वाढते.	★	2.5.8
18	OMO खरेदी high-powered money ओतते; OMO विक्री money supply कमी करते.	★	2.8.1

विभाग 3 — Monetary Policy

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	चढउतार हाताळण्यासाठी आणि price stability साध्य करण्यासाठी RBI monetary policy राबवते; rates कमी करणे म्हणजे easing, वाढवणे म्हणजे tightening.	★★	3.2.1, 3.2.2
2	प्राथमिक उद्दिष्ट: price stability आणि growth यांच्यात judicious balance.	★★	3.3.1, 3.1.1
3	Transmission channels: saving and investment, cash-flow, asset prices and wealth, exchange rate. 'Open market' आणि 'international trade' हे channels नाहीत.	★★	3.3.3, 3.3.4
4	**Quantitative tools: CRR, SLR, OMO. Qualitative tools: margin requirements, moral suasion, selective credit control. Taxes आणि spending हे fiscal आहेत.**	★★★	3.3.6, 3.3.5, 3.3.10
5	**CRR = RBI कडील cash, interest नाही. SLR = liquid assets (gold किंवा government securities). अतिरिक्त CRR = NDTL × ΔCRR.**	★★★	3.3.7, 3.3.8
6	OMO: खरेदीने liquidity ओतली जाते आणि विक्रीने शोषली जाते; foreign capital flows मुळे होणाऱ्या तात्पुरत्या mismatches साठी वापर.	★★	3.3.9
7	Bank rate: long-term कर्ज आणि bills चे rediscounting; CRR/SLR मधील तुटीसाठी दंड; जास्त rate borrowing ला आळा घालतो.	★★	3.3.11
8	**LAF (Narasimham Committee) = repo + reverse repo. Reverse repo = repo − 1 आणि तो liquidity शोषतो (banks RBI ला कर्ज देतात).**	★★★	3.3.12, 3.3.13
9	MSF = repo + 1: दंडात्मक overnight दर, SLR securities च्या 1% पर्यंत.	★★	3.3.14
10	MSS: Government RBI कडून कर्ज घेते आणि T-bills व dated securities जारी करते; ही money नेहमीच्या खर्चासाठी नसते.	★	3.3.15
11	RBI Act मध्ये 27 June 2016 रोजी सुधारणा: MPFA (Government of India आणि RBI) आणि MPC.	★★	3.4.1, 3.3.21
12	Inflation target: 4% CPI ± 2% (5 August 2016 ते 31 March 2021), Government RBI सोबत दर पाच वर्षांनी ठरवते.	★★	3.4.1
13	दर सहा महिन्यांनी Monetary Policy Report, 6–18 महिन्यांच्या inflation अंदाजांसह.	★	3.4.2
14	MPC (सहा सदस्य) repo rate ठरवते.	★	3.4.3

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
15	Emerging-market मधील मर्यादा: कमकुवत, एकात्मिक नसलेली money markets; fiscal आणि monetary समन्वय आवश्यक.	★★	3.5.1, 3.5.2

प्रकरण 9

आंतरराष्ट्रीय व्यापार (International Trade)

257 Scanner प्रश्न · 165 one-liners · 85 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

विभाग 1: आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सिद्धांत (Theories of International Trade)

SM प्रकरण 9, विभाग 1, पृष्ठे 9.1 – 9.11

विषय 1.1 प्रस्तावना (Introduction)

3 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.1.1	आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे फायदे (SM सूची): आर्थिक कार्यक्षमता (economic efficiency) आणि growth ला चालना; resources चा कार्यक्षम वापर (आणि देशांतर्गत monopolies कमी); नवीन markets आणि नवीन materials पर्यंत पोहोच, तसेच inputs चे स्पर्धात्मक sourcing; automation, तांत्रिक बदल आणि R&D; banking, insurance, logistics आणि consultancy मधील नावीन्यपूर्ण सेवांना अधिक चालना; emerging economies साठी output च्या गुणवत्तेत सुधारणा, सरस products आणि अधिक चांगली labour व environmental standards; व्यापक productive base आणि export diversification; human resource development; राष्ट्रांमधील अधिक दृढ संबंध.	Q1	PYQ 2026-Jan	1.1, pp. 9.2 – 9.3
1.1.2	Trade openness विरुद्धचे युक्तिवाद (म्हणून हे कधीही 'benefits' नाहीत): राष्ट्रांमध्ये असमान लाभ; आर्थिक शोषण — जागतिक स्तरावर काम करणाऱ्या corporations च्या वाढत्या राजकीय सत्तेपुढे वंचित देश असुरक्षित बनतात; पर्यावरणाची हानी आणि नैसर्गिक resources चा ऱ्हास; trade cycles चे वेगाने संक्रमण; अविकसित देशांचे परकीय राष्ट्रांवरील धोकादायक अवलंबित्व, ज्यामुळे economic autonomy आणि political sovereignty ला बाधा येते; अतिरिक्त export orientation; भागीदार देशांच्या trade policies मध्ये पारदर्शकता (transparency) आणि predictability चा अभाव.	Q1, Q3	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-May S2	1.1, pp. 9.3 – 9.4
1.1.3	*विषय 1.2 पाहा: Absolute Advantage theory असे गृहीत धरते की transportation cost* ***नसतो*** *(इतर assumptions: दोन देश, दोन commodities, labour-cost आधार, labour देशांतर्गत mobile पण देशांदरम्यान immobile).*	Q2	PYQ 2026-May	1.2.2, p. 9.5

विषय 1.2 आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे महत्त्वाचे सिद्धांत (Important Theories of International Trade)

21 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 8 · RTP 2 · MTP 19

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.1	Mercantilism (Europe, 16th–18th शतके): आयातीपेक्षा सतत मोठ्या प्रमाणात निर्यात करून राष्ट्रीय सत्ता प्राप्त होते — 'massive and aggressive export over import to accumulate wealth' आणि अनुकूल balance of payments व balance of trade मिळवणे; precious metals (bullion) आणण्यासाठी निर्यात जास्तीत जास्त करणे आणि अतिशय उच्च tariffs द्वारे आयात कमीत कमी करणे याचा त्याने पुरस्कार केला. त्याचा मापदंड balance of trade आहे, एकूण welfare नव्हे.	Q2, Q6, Q19, Q20	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2 (×2)	1.2.1, p. 9.4; Summary, p. 9.10
1.2.2	Adam Smith (father of economics): व्यापार absolute cost advantage वर आधारित असतो — समान प्रमाणातील resources वापरून स्पर्धकांपेक्षा एखाद्या वस्तूचे अधिक उत्पादन करण्याची क्षमता. त्यांनी labour हा एकमेव input मानला, म्हणून ज्या राष्ट्राला कशातच absolute advantage नाही ते व्यापार करणार नाही; देश ज्या commodity मध्ये त्याला absolute cost advantage आहे तिच्यात specialise करतो आणि तिची निर्यात करतो.	Q4, Q17	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.2.2, p. 9.5; Summary, p. 9.10
1.2.3	Absolute Advantage theory ची assumptions: दोन देशांमधील व्यापार; two-country, two-commodity framework; transportation cost नाही; costs ही आवश्यक labour च्या सापेक्ष प्रमाणावरून मोजली जाते; labour देशांतर्गत mobile पण देशांदरम्यान immobile; प्रत्येक देशाचा एका commodity मध्ये absolutely lower cost असेल तर व्यापार होतो.	Q17 (+ 1.1 Q2)	PYQ 2026-May; MTP 2025-Aug S2	1.2.2, p. 9.5
1.2.4	David Ricardo — Theory of Comparative Advantage: व्यापार absolute costs ऐवजी comparative costs मुळे होतो; देश ज्या products मध्ये त्याचा absolute advantage सर्वाधिक आहे त्यांची निर्यात करून आणि ज्यांमध्ये त्याचा absolute advantage तुलनेने कमी आहे त्यांची आयात करून लाभ मिळवतो (म्हणजे जिथे त्याचा absolute disadvantage कमी आहे तिथे निर्यात). सर्व बाबतींत अधिक कार्यक्षम असलेल्या देशालाही लाभ होतो, म्हणून comparative cost ratios भिन्न असतील तेव्हा व्यापार उपयुक्त ठरतो.	Q8, Q12, Q15	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-May S2	1.2.3, pp. 9.5 – 9.6; Summary, p. 9.10
1.2.5	Ricardo चा comparative cost theory हा labour theory of value वर आधारित आहे: labour हा एकमेव factor (one-factor model) आणि comparative advantage मधील फरक कामगारांच्या productive efficiency मधील फरकांमुळे मानले जातात — त्या फरकांचे कारण हा सिद्धांत स्पष्ट करत नाही. नंतर Haberler यांनी opportunity-cost संकल्पनेद्वारे त्याला केवळ labour वरील अवलंबित्वातून मुक्त केले.	Q3, Q10	RTP 2025-Sep; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	1.2.4 Table 4.1.3, pp. 9.7 – 9.8; Summary, p. 9.10

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
1.2.6	Classical trade theory (Smith, Ricardo) constant costs गृहीत धरून चालते; Haberler यांनी त्याची opportunity-cost च्या भाषेत पुनर्मांडणी केली (opportunity cost = सोडून दिलेल्या पर्यायाचे मूल्य), म्हणून classical model constant opportunity costs गृहीत धरते.	Q21	MTP 2026-Apr S2	सारांश, p. 9.10 ('constant opportunity costs' हे SM चे शब्द नाहीत)
1.2.7	Theory of Comparative Costs normative आहे (international trade पासून होणारे लाभ दाखवण्याचा प्रयत्न करते) आणि factor price differences विचारात घेत **नाही**; ती labour theory of value वर आधारित आहे, money cost वर नव्हे.	Q1, Q11	PYQ 2024-Jun, 2025-May	1.2.4 Table 4.1.3, pp. 9.7 – 9.8
1.2.8	Modern (Heckscher-Ohlin) theory positive आहे (व्यापाराच्या आधारावर लक्ष केंद्रित करते); money cost वर आधारित, जे अधिक वास्तववादी आहे; 2-factor (labour आणि capital) model; international trade ला inter-regional trade चे केवळ एक विशेष उदाहरण मानते; factors च्या relative prices विचारात घेते आणि factor price differences हे commodity price differences चे मुख्य कारण मानते. ती labour theory of value वर आधारित **नाही**.	Q13, Q16	PYQ 2026-May; MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.2.4 Table 4.1.3, pp. 9.7 – 9.8
1.2.9	Heckscher-Ohlin theory (Swedish अर्थशास्त्रज्ञ Eli Heckscher आणि Bertil Ohlin) = Factor-Endowment Theory = Modern Theory of Trade: comparative advantage चे स्पष्टीकरण factor endowments मधील फरकांद्वारे दिले जाते (दोन factors, labour आणि capital); देश ज्या वस्तूंच्या उत्पादनात त्याचा तुलनेने मुबलक factor मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो त्यांची निर्यात करतो (capital-abundant → capital-intensive goods; labour-abundant → labour-intensive goods) आणि ज्या वस्तूंमध्ये त्याचा दुर्मिळ factor वापरला जातो त्यांची आयात करतो.	Q5, Q7, Q9, Q18	PYQ 2025-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2026-Apr S2	1.2.4, pp. 9.6 – 9.7; Summary, pp. 9.10 – 9.11
1.2.10	Balance of trade ही flow संकल्पना आहे — ती एका कालावधीत मोजली जाते, stock प्रमाणे एका विशिष्ट क्षणी नव्हे.	Q14	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विभाग 2: Trade Policy ची साधने (The Instruments of Trade Policy)

SM प्रकरण 9, विभाग 2, पृष्ठे 9.14 – 9.29

विषय 2.1 प्रस्तावना (Introduction)

3 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP – · Model Q 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.1.1	Trade policy मध्ये आयात व निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी किंवा त्यांवर निर्बंध घालण्यासाठी governments वापरू शकतील अशी सर्व साधने (instruments) येतात — सामान्यत: देशांतर्गत उद्योगांचे संरक्षण करण्यासाठी आयातीवर निर्बंध घालणे आणि/किंवा निर्यातीला प्रोत्साहन देणे; trade negotiations मध्ये घेतलेला दृष्टिकोनही त्यात समाविष्ट असतो.	MQ 1.1: Q1	Model Q	2.1, p. 9.16; Summary, p. 9.27
2.1.2	Trade policy च्या instruments चे ढोबळ वर्गीकरण tariffs सारखे price-related measures आणि non-price measures किंवा non-tariff measures (NTMs) असे केले जाते.	MQ 1.1: Q2	Model Q	2.1, p. 9.16; Summary, p. 9.27
2.1.3	Protectionism हे tariffs, quotas आणि non-tariff trade policy instruments द्वारे देशांतर्गत उत्पादकांचे परकीय स्पर्धेपासून संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने आखलेले State चे धोरण आहे; trade liberalisation म्हणजे trade barriers कमी करून देशांतर्गत markets उर्वरित जगातील goods and services साठी खुले करणे.	Q1; MQ 1.1: Q2	PYQ 2026-Jan; Model Q	2.1, p. 9.15

विषय 2.2 Tariffs

22 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 16 · RTP – · MTP 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.1	Ad valorem tariff = व्यापारित commodity च्या मूल्याच्या निश्चित टक्केवारीने आकारलेला duty (आयात केलेल्या वस्तूच्या एका unit च्या monetary value ची स्थिर टक्केवारी). Specific tariff = प्रत्येक physical unit मागे किंवा वजन/मापानुसार निश्चित रक्कम — त्याचे protective value आयात किमतीशी व्यस्त प्रमाणात बदलते.	Q1, Q9	PYQ 2024-Jun, 2025-May	2.2.1(i)–(ii), pp. 9.16 – 9.17
2.2.2	Numerical: ad valorem duty = rate × value, म्हणून duty किमतीच्या प्रमाणात बदलतो — duty मधील बदल = rate × किमतीतील बदल (उदा. 15% × (₹90 लाख – ₹60 लाख) = ₹4.50 लाख). Specific duty किमतीनुसार बदलणार नाही.	Q21	PYQ 2026-Sep	2.2.1(ii), p. 9.17
2.2.3	Mixed tariff = **एकतर** ad valorem rate **किंवा** specific duty, यांपैकी ज्यातून सर्वाधिक (किंवा कधी कधी सर्वांत कमी) उत्पन्न मिळते तो — उदा. 5% ad valorem किंवा ₹3,000 प्रति टन, यांपैकी जे जास्त असेल ते; फक्त एकच वसूल केला जातो. Compound tariff = ad valorem **अधिक** specific duty, दोन्ही एकत्र (उदा. 5% ad valorem अधिक ₹100 प्रति kg).	Q6, Q11	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep	2.2.1(a), p. 9.17

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.4	Technical/Other tariff आयात केलेल्या वस्तूंच्या विशिष्ट घटकांच्या आधारे मोजला जातो, म्हणजे duty त्याच्या components किंवा संबंधित items नुसार देय असतो (उदा. प्रत्येक solar panel वर ₹3,000 अधिक battery वर ₹50 प्रति kg).	Q8, Q14	PYQ 2025-Jan, 2026-May	2.2.1(b), p. 9.17
2.2.5	Tariff Rate Quotas (TRQs) मध्ये दोन policy instruments एकत्र येतात — quotas आणि tariffs: quota च्या आतील आयातीवर कमी (कधी कधी शून्य) tariff लागतो; quantitative threshold पेक्षा जास्त आयातीवर खूप जास्त tariff लागतो.	Q13, Q17	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Aug S2	2.2.1(c), p. 9.17
2.2.6	Preferential tariff: reciprocal preferential agreement अंतर्गत भागीदार देशाच्या वस्तूंवर MFN rate पेक्षा कमी tariff — उदा. EU मध्ये शून्य tariff, आणि Canada, Mexico व USA यांच्यातील North American Free Trade Agreement (NAFTA) (जवळजवळ सर्व products वर शून्य); GSP ही unilateral preference आहे.	Q5	PYQ 2024-Sep	2.2.1(f), p. 9.18
2.2.7	Bound tariff: WTO सदस्य tariff rate एका ठरावीक पातळीपेक्षा (त्या product वरील कमाल duty) न वाढवण्याच्या कायदेशीर बांधिलकीने स्वत:ला बांधून घेतो; applied tariff = MFN आधारावर प्रत्यक्ष आकारला जाणारा duty, जो bound level पेक्षा कमी असू शकतो पण कधीही जास्त नसतो.	Q4	PYQ 2024-Sep	2.2.1(g)–(h), p. 9.18
2.2.8	Variable tariff: आयात केलेल्या commodity ची किंमत त्या commodity च्या देशांतर्गत support price च्या पातळीपर्यंत आणण्यासाठी निश्चित केलेला duty.	Q15	PYQ 2026-May	2.2.1(e), p. 9.18
2.2.9	Escalated tariff structure: manufactured goods च्या आयातीवरील nominal tariff rates हे intermediate inputs आणि raw materials वरील rates पेक्षा जास्त असतात — product जसजसे value-added chain मध्ये वर जाते तसतसा tariff वाढतो (उदा. iron ore वर 4%, steel pipes वर 12%); ही रचना विकसनशील निर्यातदार देशांविरुद्ध भेदभाव करणारी आहे.	Q3, Q7, Q18	PYQ 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	2.2.1(i), pp. 9.18 – 9.19
2.2.10	Prohibitive tariff: इतका जास्त ठेवलेला tariff की कोणतीही आयात आत येऊ शकत नाही.	Q10	PYQ 2025-May	2.2.1(j), p. 9.19
2.2.11	Dumping तेव्हा होते जेव्हा उत्पादक परदेशात वस्तू आपल्या देशांतर्गत market मधील विक्री किमतीपेक्षा किंवा आपल्या full average cost पेक्षा कमी किमतीत विकतात. Anti-dumping duty हा fair market value पेक्षा कमी किमतीत आहेत असे मानल्या जाणाऱ्या परकीय आयातीवरील protectionist tariff आहे — परकीय firm च्या अन्याय्य किंमत-लाभाचा प्रभाव नाहीसा करणारा 'trigger-price' प्रतिसाद.	Q16, Q19 (+ 2.3 Q7, 2.3 Q10)	PYQ 2025-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2	2.2.1(l)–(m), p. 9.19

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.2.12	Countervailing duties (CVD) हे असे tariffs आहेत जे आपल्या देशाच्या governments कडून export subsidies आणि tax concessions मिळणाऱ्या निर्यातदारांनी आकारलेल्या कृत्रिमरीत्या कमी किमतींचा प्रभाव नाहीसा करतात, जेणेकरून subsidy चा लाभ निष्प्रभ होईल (उदा. ASEAN मधून येणाऱ्या gold jewellery वर India चा 12.5% CVD, 2016).	Q12, Q22	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep	2.2.1(n), p. 9.20
2.2.13	Tariff चे परिणाम: व्यापाराचे प्रमाण आणि निर्यातदाराचा market access घटतो; देशांतर्गत consumers चा consumer surplus कमी होतो (जास्त किंमत, कमी quantity); देशांतर्गत import substitutes ना प्रोत्साहन मिळते; देशांतर्गत उत्पादकांचे हित आणि producer surplus वाढतात, कारण परकीय स्पर्धा कमी झाल्याने ते जास्त किमती आकारू शकतात; उद्योगातील output, firms आणि employment वाढतात; comparative advantage दुर्लक्षित होतो (उर्वरित जगातील कार्यक्षम उत्पादनाला निरुत्साह मिळतो); government चा revenue वाढतो.	Q2, Q20	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S1	2.2.2, pp. 9.20 – 9.21

विषय 2.3 Non-Tariff Measures (NTMs)

17 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 11 · RTP 2 · MTP 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.1	NTMs म्हणजे सामान्य customs tariffs व्यतिरिक्तचे असे policy measures जे goods मधील international trade वर परिणाम करू शकतात — व्यापारित quantities, prices किंवा दोन्ही बदलून; tariffs हे दृश्य (visible) barriers आहेत, तर NTMs हे लपलेले किंवा 'invisible' barriers. Non-tariff barriers (NTBs) हे protectionist किंवा discriminatory हेतू असलेले NTMs चे उपसंच (subset) आहेत. म्हणून tariffs — countervailing आणि anti-dumping duties सह — NTBs नाहीत, तर import quotas आणि technical standards (TBT) हे NTMs आहेत.	Q4, Q15	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	2.3, p. 9.21
2.3.2	Technical measures हे product-specific गुणधर्मांशी संबंधित असतात — product ची वैशिष्ट्ये, technical specifications आणि production processes (SPS, TBT). Non-technical measures व्यापारविषयक अटींशी संबंधित असतात — shipping requirements, custom formalities, trade rules, taxation policies — आणि ते hard (price and quantity control), threat (anti-dumping, safeguards) किंवा other (trade-related finance and investment) measures असतात.	Q11, Q17	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep	2.3, p. 9.22
2.3.3	Sanitary and Phytosanitary (SPS) measures हे additives, pests, contaminants, toxins किंवा रोग निर्माण करणाऱ्या जीवांमुळे (disease-causing organisms) उद्भवणाऱ्या धोक्यांपासून मानव, प्राणी किंवा वनस्पती जीवनाचे संरक्षण करतात आणि biodiversity चे संरक्षण करतात (उदा. avian-flu असलेल्या देशांतून poultry वर बंदी); ते technical measures आहेत.	Q5, Q17	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep	2.3.1(I), p. 9.22

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.4	Technical Barriers to Trade (TBT) मध्ये अन्न आणि अन्नेतर अशा दोन्ही व्यापारित products चा समावेश होतो: size, shape, design, labelling/marking/packaging, functionality, performance आणि production methods (SPS वगळून) यांविषयीची mandatory standards आणि technical regulations, तसेच conformity assessment (testing, inspection, certification). उदाहरणे: food laws, quality standards, industrial standards, organic certification, eco-labelling, marketing आणि label requirements — import quotas हे TBT **नाहीत**.	Q2, Q9, Q14	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep; MTP 2025-Dec S1	2.3.1(II), pp. 9.22 – 9.23
2.3.5	आयातीवरील non-technical measures (SM सूची): import quotas; price control (para-tariff) measures; non-automatic licensing आणि prohibitions; financial measures; स्पर्धेवर परिणाम करणारे measures; government procurement policies; trade-related investment measures; distribution restrictions; post-sales services वरील निर्बंध; administrative procedures; rules of origin; safeguard measures; embargoes. SPS हा technical measure आहे, non-technical नव्हे.	Q17	PYQ 2026-Sep	2.3.2, pp. 9.23 – 9.26
2.3.6	Import quota: एका ठरावीक कालावधीत, सहसा एका वर्षात, एखाद्या वस्तूची केवळ ठरावीक भौतिक मात्रा देशात येऊ देणारा थेट निर्बंध, जो licences द्वारे लागू केला जातो — आयातीचे प्रमाण मर्यादित करणे हा त्याचा हेतू; government ला कोणताही revenue मिळत नाही आणि licence धारक 'quota rents' कमावतात. Quantity limits आयातीवर (quotas, prohibitions) आणि निर्यातीवर (export bans, VERs) लागू होऊ शकतात.	Q3, Q16	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	2.3.2(i), pp. 9.23 – 9.24; 2.4, p. 9.26 ('quantitative restrictions' ची व्याख्या SM मध्ये दिलेली नाही)
2.3.7	Non-automatic licensing आणि prohibitions यांचा उद्देश आयात करता येणाऱ्या वस्तूंचे प्रमाण मर्यादित करणे हा असतो, मग त्या वेगवेगळ्या स्रोतांतून आलेल्या असोत किंवा एखाद्या विशिष्ट पुरवठादाराकडून (उदा. textiles फक्त discretionary licence वर).	Q12	PYQ 2026-May	2.3.2(iii), p. 9.24
2.3.8	Financial measures हे foreign exchange ची उपलब्धता व त्याचा cost नियंत्रित करून आणि payment च्या अटी ठरवून आयातीचा खर्च वाढवतात — उदा. माल येण्याच्या तीन महिने आधी मूल्याच्या ठरावीक टक्के रकमेचे advance payment, किंवा काही आयातीसाठी foreign exchange नाकारणे.	Q8	PYQ 2025-Sep	2.3.2(iv), p. 9.24
2.3.9	Safeguard measures: आयातीत अचानक वाढ (surge) झाल्यामुळे एखाद्या product च्या देशांतर्गत उद्योगाला हानी पोहोचत असेल किंवा गंभीर हानीचा धोका असेल, तर त्या product च्या आयातीवर तात्पुरता निर्बंध; ते मर्यादित काळासाठी आणि non-discriminatory असले पाहिजेत.	Q13	PYQ 2026-May	2.3.2(xii), p. 9.26

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.3.10	Embargo: government ने एखाद्या विशिष्ट देश किंवा प्रदेशासोबत काही किंवा सर्व commodities च्या आयात वा निर्यातीवर, निर्दिष्ट किंवा अनिश्चित कालावधीसाठी (राजकीय, आरोग्यविषयक किंवा धार्मिक कारणांसाठी) घातलेली संपूर्ण बंदी — trade barrier चा सर्वांत टोकाचा प्रकार.	Q1, Q6	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	2.3.2(xiii), p. 9.26
2.3.11	*विषय 2.2 पाहा: dumping = home-market price किंवा full average cost पेक्षा कमी किमतीत परदेशात विक्री; fair market value पेक्षा कमी किमतीच्या आयातीवर anti-dumping duty आकारला जातो.*	Q7, Q10	PYQ 2025-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-May S2	2.2.1(m), p. 9.19

विषय 2.4 निर्यातविषयक उपाय (Export-Related Measures)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
2.4.1	Voluntary Export Restraints (VERs) हा **निर्यात करणाऱ्या** देशाने राबवलेला अनौपचारिक quota आहे, जो ठरावीक कालावधीत निर्यातीचे प्रमाण स्वेच्छेने मर्यादित ठेवतो; आयातदार देशाला खूश ठेवण्यासाठी आणि प्रत्युत्तरादाखल निर्बंध (retaliatory restraints) टाळण्यासाठी त्याच्याशी झालेल्या वाटाघाटींतून ते उद्भवतात. म्हणून VERs आयातदार देशांनी लादलेले नसतात आणि ते औपचारिक कायदेशीर quotas ही नसतात.	Q2	PYQ 2026-Sep	2.4(iv), pp. 9.26 – 9.27
2.4.2	*विषय 2.2 पाहा: CVD export subsidies चा प्रभाव नाहीसा करतो. आकारणीच्या अटी — export performance शी संबंधित subsidy, export article मध्ये आयात वस्तूंऐवजी देशांतर्गत वस्तूंच्या वापराशी संबंधित subsidy, किंवा मर्यादित व्यक्तींना दिलेली subsidy — या customs law मधून येतात, SM मधून नव्हे; ICAI चे keyed उत्तर 'all the above' आहे.*	Q1	MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विभाग 3: व्यापारविषयक वाटाघाटी (Trade Negotiations)

SM प्रकरण 9, विभाग 3, पृष्ठे 9.33 – 9.47

विषय 3.1 प्रस्तावना (Introduction)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.1.1	UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) विकसनशील देशांच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेतील development-friendly एकात्मीकरणाला (integration) प्रोत्साहन देते.	Q1	MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 3.2 Regional Trade Agreements (RTAs) चे वर्गीकरण (Taxonomy of Regional Trade Agreements (RTAs))

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.2.1	RTAs म्हणजे सदस्यांमधील व्यापारातील अडथळे कमी करण्यासाठी तयार केलेले देशांचे गट (ते एकाच प्रदेशातील असतीलच असे नाही) — दोन किंवा अधिक governments मधील करार (treaty) जो सर्व स्वाक्षरीकर्त्यांसाठी व्यापाराचे नियम ठरवतो; 1 फेब्रुवारी 2021 रोजी 339 RTAs अंमलात होते.	(+ 3.5 Q3)	PYQ 2024-Sep	3.2, p. 9.34
3.2.2	RTA चे प्रकार: unilateral, bilateral, regional preferential, trading bloc, free-trade area, customs union, common market, economic and monetary union. Bilateral agreements दोन देश, दोन blocs किंवा एक bloc आणि एक देश यांच्यातील व्यापाराचे नियम ठरवतात आणि त्यांच्यातील tariffs व barriers कमी करतात (उदा. EU–South Africa FTA; ASEAN–India FTA).	Q1	MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	3.2, pp. 9.34 – 9.35
3.2.3	Multilateral negotiations आणि agreements मध्ये संपूर्ण WTO सदस्यत्वाचा सहभाग असतो — GATT ने उभारलेली आणि आता WTO ची multilateral trading system; WTO agreements multilateral आहेत, तर NAFTA आणि EU या regional व्यवस्था आहेत.	Q3	MTP 2025-Jan S2	3.2, p. 9.36; 3.5.3 बाब 16, p. 9.43
3.2.4	Trading bloc: आपसात free trade agreement असलेला आणि इतर देशांना common external tariff लागू करू शकणारा देशांचा गट (उदा. Arab League, EFTA).	Q4 (+ 3.5 Q2, 3.5 Q5)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.2, pp. 9.34 – 9.35
3.2.5	Free-trade area: सदस्य आपसात tariff-free व्यापार करतात पण प्रत्येकाचे स्वतंत्र external tariffs कायम ठेवतात (उदा. ASEAN–India FTA, 2005). Customs union: सदस्य सर्व अंतर्गत tariffs रद्द करतात आणि common external tariff ठेवतात — EU (27 सदस्य), Gulf Cooperation Council (GCC), MERCOSUR.	Q5 (+ 3.5 Q8)	PYQ 2025-Jan, 2026-May	3.2, p. 9.35
3.2.6	Common market हे customs union ला अधिक सखोल करते — output आणि factors of production (labour, capital) यांचा मुक्त प्रवाह आणि सुसंगत (harmonised) कायदे; Economic and Monetary Union मध्ये common currency आणि macroeconomic policies चे दृढ अभिसरण (convergence) यांची भर पडते (उदा. EU चे single currency).	Q6	MTP 2025-Aug S1	3.2, pp. 9.35 – 9.36
3.2.7	प्रमुख निर्यात उद्योगांना लक्ष्य करणारी धोरणे त्या क्षेत्रातील employment वाढवतात आणि निर्यातीला चालना देऊन current account balance सुधारतात.	Q2	MTP 2025-Jan S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 3.3 The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1 · Model Q 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.3.1	GATT हा goods मधील international trade शी संबंधित आहे; त्याने 47 वर्षे (1948–1994) जागतिक व्यापाराच्या बहुतांश भागासाठी नियम दिले, आणि त्याच्या अंतर्गत झालेल्या आठ multilateral 'trade rounds' मुळे tariffs कमी झाले व लक्षणीय trade liberalisation झाले. GATT हा एक agreement होता — treaty नव्हे आणि international organisation ही नव्हे.	Q1; MQ 1.3: Q1 (+ 3.4 MQ 1.3 Q2)	MTP 2026-Apr S2; Model Q ×2	3.3, pp. 9.36 – 9.37; Summary, p. 9.46

विषय 3.4 Uruguay Round आणि WTO ची स्थापना (The Uruguay Round and the Establishment of WTO)

10 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP 1 · MTP 1 · Model Q 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.4.1	SM नुसार GATT चा काळ 1948 पासून — त्याने 47 वर्षे, 1948 ते 1994, जागतिक व्यापाराचे नियम दिले.	Q1; MQ 1.3: Q1	PYQ 2024-Jun; Model Q	Summary, p. 9.46
3.4.2	*विषय 3.3 पाहा: GATT ने multilateral trade negotiations घेऊन व्यापारातील अडथळे कमी केले — आठ 'trade rounds'.*	MQ 1.3: Q2	Model Q	Summary, p. 9.46
3.4.3	1980 च्या दशकापर्यंत GATT ची प्रासंगिकता संपली कारण: उदयोन्मुख globalisation साठी तो कालबाह्य ठरला; international investments मोठ्या प्रमाणात वाढले होते; intellectual property rights आणि services त्याच्या कक्षेत नव्हते; merchandise trade त्याच्या व्याप्तीबाहेर वाढला; संदिग्धतांचा गैरफायदा घेतला गेला; agricultural trade उदारीकरणाचे प्रयत्न यशस्वी झाले नाहीत; institutional structure आणि dispute settlement system मध्ये उणिवा होत्या; तो treaty नव्हता.	Q4	PYQ 2025-May	3.3, pp. 9.36 – 9.37
3.4.4	Uruguay Round (आठवा, सर्वांत मोठा आणि सर्वांत महत्त्वाकांक्षी round; 123 देश): सप्टेंबर 1986 मध्ये Punta del Este, Uruguay येथे सुरू झाला आणि डिसेंबर 1993 मध्ये पूर्ण झाला (1986–94 चा round); 15 एप्रिल 1994 रोजी स्वाक्षरी झाली आणि त्यातून 1995 मध्ये World Trade Organisation चा जन्म झाला.	MQ 1.1: Q1; MQ 1.4: Q1, Q2; MQ 1.5: Q1	MTP 2025-Aug S1; Model Q ×3	3.4, p. 9.37; Summary, p. 9.46
3.4.5	WTO ही Uruguay Round ने सुधारित केलेल्या GATT ला सामावणारी एकच institutional framework आहे — Uruguay Round चा final act, म्हणजे GATT ची जागा घेणारा नवीन agreements चा संच, अंमलात आणण्यासाठी तिची स्थापना झाली.	Q2	RTP 2025-Jan	3.4, p. 9.37; Summary, p. 9.46
3.4.6	*विषय 3.1 पाहा: Canada, Mexico आणि United States यांच्यात 2020 मध्ये झालेला USMCA (United States–Mexico–Canada Agreement) हा NAFTA चा उत्तराधिकारी (successor) आहे.*	Q3	PYQ 2025-May	3.1, pp. 9.33 – 9.34

विषय 3.5 The World Trade Organisation (WTO)

39 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 7 · RTP 1 · MTP 9 · Model Q 23

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.1	*विषय 3.1 पाहा: trade negotiations ही परस्परसंवादी प्रक्रिया आहे ज्यात परस्परविरोधी उद्दिष्टे असलेले देश व्यापाराचे नियम ठरवण्यासाठी सहकार्य करतात — एक पक्ष कमी tariffs द्वारे market access साठी वाटाघाटी करतो, तर दुसरा देशांतर्गत उद्योगाच्या संरक्षणासाठी; विषयसूचीत market access पासून trade-related intellectual property पर्यंत बाबी येतात.*	MQ 1.1: Q1, Q2	Model Q ×2	3.1, pp. 9.33 – 9.34; 3.4, p. 9.37 (फक्त Model Q)
3.5.2	WTO ही राष्ट्रांमधील व्यापाराच्या नियमांशी संबंधित एकमेव जागतिक international organisation आहे; international trade चा प्रवाह सुरळीत, मुक्त, न्याय्य आणि predictable पद्धतीने व्हावा हे तिचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे, आणि multilateral चर्चांचा उद्देश trade barriers कमी करणे हा आहे ('freer trade: gradually, through negotiation').	Q11; MQ 1.4: Q1	RTP 2026-Jan; Model Q	3.5, p. 9.37; 3.5.2, p. 9.40
3.5.3	WTO ची सहा उद्दिष्टे: international trade चे नियम ठरवणे व लागू करणे; पुढील trade liberalisation च्या वाटाघाटी व देखरेखीसाठी व्यासपीठ (forum) देणे; trade disputes सोडवणे; निर्णय-प्रक्रियेतील पारदर्शकता (transparency) वाढवणे; इतर international economic institutions शी सहकार्य करणे; विकसनशील देशांना trading system चा पूर्ण लाभ मिळवण्यास मदत करणे. गुप्तता (secrecy) हे कधीही उद्दिष्ट नसते.	Q9	PYQ 2026-Jan	3.5, p. 9.38
3.5.4	WTO ची रचना: Geneva येथील Secretariat, ज्याचे प्रमुख Director General असतात; त्रिस्तरीय निर्णय-प्रक्रिया — Ministerial Conference ही सर्वोच्च संस्था (किमान दर दोन वर्षांतून एकदा बैठक); त्यानंतर General Council (जी Trade Policy Review Body आणि Dispute Settlement Body म्हणूनही बैठक घेते); त्यानंतर Goods, Services आणि TRIPS Councils.	MQ 1.5: Q2; MQ 1.5.1: Q1	Model Q ×2	3.5.1, p. 9.38
3.5.5	Dispute-panel च्या निर्णयांविरुद्धची अपिले WTO Appellate Body कडे जातात (SM मध्ये फक्त Dispute Settlement Body चा उल्लेख आहे).	MQ 1.5.1: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
3.5.6	Most-favoured-nation (MFN): देश सामान्यत: आपल्या trading partners मध्ये भेदभाव करू शकत नाहीत — एकाला विशेष सवलत दिली तर तीच सर्व WTO सदस्यांना द्यावी लागते (सर्वांना समान अटी). हे GATT चे पहिले article आहे (म्हणून ते GATT ने आणले), आणि ते GATS (Art. 2) व TRIPS (Art. 4) मध्येही आहे; FTAs आणि विकसनशील देशांसाठी विशेष access हे अनुमत अपवाद आहेत.	Q1, Q6, Q10, Q12; MQ 1.3: Q1	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	3.5.2, p. 9.39

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.7	National treatment: आयात केलेल्या आणि स्थानिकरीत्या उत्पादित वस्तूंना (तसेच परकीय व देशांतर्गत services, trademarks, copyrights, patents यांना) market मध्ये प्रवेश केल्यानंतर समान वागणूक मिळायला हवी; म्हणून post-sales services स्थानिक companies साठी राखून ठेवणे national treatment चे उल्लंघन ठरते, पण आयातीवर customs duty आकारणे तसे ठरत नाही.	Q7; MQ (ix) Restriction on: Q1; MQ 1.5.2: Q1	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×2	3.5.2, p. 9.39; 2.3.2(ix), p. 9.25
3.5.8	WTO ची मार्गदर्शक तत्त्वे: भेदभावरहित व्यापार (MFN आणि national treatment); वाटाघाटींद्वारे हळूहळू freer trade; binding आणि transparency द्वारे predictability; fair competition ला प्रोत्साहन; development आणि economic reform ला उत्तेजन. 'Special treatment' हे त्यांपैकी एक नाही.	Q15; MQ 1.5.2: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	3.5.2, pp. 9.39 – 9.41
3.5.9	Trade Policy Review Mechanism (TPRM): Trade Policy Review Body द्वारे सदस्यांच्या trade policies आणि practices ची नियमित देखरेख आणि नियतकालिक आढावा, ज्यामुळे transparency ला प्रोत्साहन मिळते.	Q13	MTP 2025-Aug S2	3.5.2, p. 9.40; 3.5.3 बाब 15, p. 9.43
3.5.10	Development ला उत्तेजन: विकसनशील देशांना जास्त transition periods, विशेष सहाय्य आणि trade concessions मिळतात; least-developed countries साठी सधन सदस्य market access वेगाने देतात, technical assistance वाढवतात आणि duty-free, quota-free आयातीला परवानगी देतात.	MQ 1.5.2: Q2	Model Q	3.5.2, p. 9.41
3.5.11	प्रमुख WTO agreements: Agriculture; SPS; Textiles and Clothing; TBT; TRIMs; Anti-Dumping; Customs Valuation; Pre-shipment Inspection; Rules of Origin; Import Licensing; Subsidies and Countervailing Measures; Safeguards; GATS; TRIPS; TPRM; Plurilateral Agreements (GATT स्वत:ही समाविष्ट आहे) — NAFTA हा regional agreement आहे, WTO agreement नव्हे.	MQ 1.5: Q1	Model Q	3.5.3, pp. 9.41 – 9.43
3.5.12	TRIPS = Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights: copyright, trademarks, geographical indications, industrial designs, patents इत्यादींसाठी MFN आणि national treatment, उच्च संरक्षण आणि अंमलबजावणीसह (enforcement).	Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	3.5.3 बाब 14, p. 9.43
3.5.13	Trade-related investment measures हे investment नियमांद्वारे व्यापारावर निर्बंध घालतात — local content requirements (उदा. automobile components पैकी 25% देशांतर्गत स्रोतांकडून), आयात components वर मर्यादा, trade balancing (आयात निर्यात कमाईच्या 75% पर्यंत मर्यादित); TRIMs Agreement national treatment शी आणि quantitative restrictions च्या सर्वसाधारण निर्मूलनाशी विसंगत measures ना प्रतिबंध करतो.	MQ (vii) Trade-Related Investment: Q1, Q2	Model Q ×2	2.3.2(vii), p. 9.25; 3.5.3 बाब 5, p. 9.42

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.5.14	Agreement on Agriculture तीन क्षेत्रांतील binding commitments द्वारे कृषी व्यापारावरील GATT disciplines (शिस्त) बळकट करतो: market access, domestic support आणि export subsidies.	Q14	MTP 2026-Apr S2	3.5.3 बाब 1, p. 9.42 (अनुमत support चा तपशील फक्त MTP मध्ये)
3.5.15	*विषय 2.3 पाहा: WTO agreements अंतर्गत NTMs फक्त विशिष्ट परिस्थितीतच अनुमत आहेत, म्हणून import quotas, price controls, non-automatic licensing, financial measures, स्पर्धेवर परिणाम करणारे measures आणि government procurement policies यांना WTO नियमांनुसार आव्हान देता येते; WTO quotas ना निरुत्साहित करते.*	MQ (i) Import Quotas:: Q1; MQ (ii) Price Control: Q1; MQ (iii) Non-automatic Licensing: Q1; MQ (iv) Financial Measures:: Q1; MQ (v) Measures Affecting: Q1; MQ (vi) Government Procurement: Q1	Model Q ×6	2.3, p. 9.21; 3.5.2, p. 9.40 (फक्त Model Q)
3.5.16	*विषय 2.3 पाहा: distribution restrictions आणि खर्चिक administrative procedures (licences, विलंब, red tape) transaction costs वाढवतात आणि आयातीला निरुत्साहित करतात; WTO चा Agreement on Import Licensing Procedures प्रक्रिया सोप्या करतो जेणेकरून त्या trade barriers ठरू नयेत — सुटसुटीत प्रक्रिया कार्यक्षमतेला चालना देतात आणि cross-border व्यवहार सुलभ करतात.*	MQ (viii) Distribution Restrictions:: Q1; MQ (x) Administrative Procedures:: Q1, Q2	Model Q ×3	2.3.2(viii), (x), p. 9.25; 3.5.3 बाब 10, p. 9.43
3.5.17	Safeguard measures हे आयातीत अचानक वाढ झाल्यामुळे देशांतर्गत उद्योगाला हानी पोहोचते किंवा गंभीर हानीचा धोका निर्माण होतो तेव्हा आयातीवर घातलेले तात्पुरते आपत्कालीन निर्बंध आहेत; Agreement on Safeguards त्यांच्यासाठीच्या disciplines (शिस्त) ठरवतो.	MQ (xii) Safeguard Measures:: Q1	Model Q	2.3.2(xii), p. 9.26; 3.5.3 बाब 12, p. 9.43
3.5.18	SM नुसार safeguards फक्त मर्यादित काळासाठी आणि non-discriminatory असणे आवश्यक आहे; त्यात कालावधी दिलेला नाही (WTO Agreement on Safeguards चार वर्षांपर्यंत परवानगी देतो, जी जास्तीत जास्त आठ वर्षांपर्यंत वाढवता येते).	MQ (xii) Safeguard Measures:: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
3.5.19	*विषय 3.2 पाहा: trading bloc = आपसात FTA असलेला आणि इतरांना common external tariff लागू करू शकणारा देशांचा गट; EU हा customs union आहे; 1 फेब्रुवारी 2021 रोजी 339 RTAs अंमलात होते.*	Q2, Q3, Q5, Q8	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1	3.2, pp. 9.34 – 9.35

विषय 3.6 The Doha Round

3 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.6.1	Doha Round = Doha Development Agenda: Second World War नंतरचा नववा round, नोव्हेंबर 2001 मध्ये Doha, Qatar येथे WTO च्या चौथ्या Ministerial Conference मध्ये सुरू झाला; त्यात 20 क्षेत्रे येतात (agriculture, services, NAMA, trade facilitation, environment, IP issues) आणि त्याचा सर्वांत वादग्रस्त विषय agriculture trade हा होता.	Q1, Q3	PYQ 2025-May, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	3.6, p. 9.44
3.6.2	Doha Development Agenda विकसनशील देशांच्या चिंता हाताळतो, ज्यात Uruguay Round agreements अंमलात आणताना त्यांना येणाऱ्या अडचणींचाही समावेश आहे.	Q2	MTP 2026-Apr S2	3.5.2, p. 9.41; 3.6, p. 9.44

विषय 3.7 G 20 Economies — व्यापार सुलभ करणे (Facilitating Trade)

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP –

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
3.7.1	G20 सदस्य: Argentina, Australia, Brazil, Canada, China, the European Union, France, Germany, India, Indonesia, Italy, Japan, Republic of Korea, Mexico, Russian Federation, Saudi Arabia, South Africa, Türkiye, the United Kingdom आणि the United States (Tunisia सदस्य नाही).	Q1	PYQ 2025-Jan	3.7, p. 9.45

विभाग 4: Exchange Rate आणि त्याचे आर्थिक परिणाम (Exchange Rate and its Economic Effects)

SM प्रकरण 9, विभाग 4, पृष्ठे 9.50 – 9.66

विषय 4.1 प्रस्तावना (Introduction)

3 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP – · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.1.1	Exchange rate म्हणजे ज्या दराने एका देशाच्या चलनाची (currency) दुसऱ्या देशाच्या चलनाशी अदलाबदल होते तो दर.	MQ 1.1: Q1	Model Q	Summary, p. 9.64
4.1.2	दिलेल्या rate ने रकमेचे रूपांतर करण्यासाठी, प्रति unit दुसऱ्या चलनाच्या जितक्या units मिळतात त्याने गुणा: 1 USD = 0.85 EUR असताना, 100 USD = 100 × 0.85 = 85 EUR.	MQ 1.2: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
4.1.3	*विषय 4.4 पाहा: nominal exchange rate म्हणजे ज्या दराने एखादी व्यक्ती एका देशाचे चलन दुसऱ्या देशाच्या चलनाशी बदलू (trade) शकते तो दर.*	MQ 1.4: Q1	Model Q	4.4, p. 9.54

विषय 4.2 The Exchange Rate

1 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 1

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.2.1	परदेशी goods, services आणि assets खरेदी करणारे US रहिवासी forex market मध्ये dollars पुरवतात (त्यांना foreign currency लागते — SM चे demand-side कारण 'purchase goods and services from another country'); जर कमी US रहिवासी परदेशी प्रवास करू लागले, तर dollars चा quantity supplied घटतो.	Q1	MTP 2025-Dec S1	4.6, pp. 9.56 – 9.57 (US बाजूने केलेली मांडणी फक्त MTP मध्ये)

विषय 4.3 Exchange Rate च्या प्रणाली (The Exchange Rate Regimes)

16 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP 1 · MTP 5 · Model Q 10

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.3.1	Exchange rate regime म्हणजे देश परकीय चलनांच्या संदर्भात आपले चलन ज्या प्रणालीने व्यवस्थापित करतो ती — परकीय चलनांच्या संदर्भात देशांतर्गत चलनाचे मूल्य ज्या पद्धतीने ठरते ती पद्धत; floating (flexible) आणि fixed regime ही दोन टोके आहेत.	MQ 1.3: Q1	Model Q	4.3, p. 9.52
4.3.2	Floating regime मध्ये exchange rate market ठरवते — इतर चलनांच्या तुलनेत त्या चलनाची demand आणि supply यांवरून; free float मध्ये governments आणि central banks foreign exchange market मध्ये सहभागी होत नाहीत.	MQ 1.1: Q1	Model Q	4.3, p. 9.52; Summary, p. 9.64
4.3.3	Managed float: rates अजूनही मुक्तपणे float होऊ शकतात, पण government किंवा central bank त्यांच्या मूल्यावर प्रभाव टाकण्यासाठी — चलनाची खरेदी किंवा विक्री करून — सहभागी होते, सहसा अचानक मोठे चढउतार टाळण्यासाठी. RBI च्या हस्तक्षेपामुळे India ची प्रणाली managed float ठरते (ढोबळपणे 'dirty float' असेही म्हटले जाते — हे floating regimes चे वैशिष्ट्य आहे, fixed चे नव्हे).	Q2, Q4, Q6; MQ Managed Float Systems: Q1, Q2	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2026-Apr S1; Model Q ×2	4.3, pp. 9.52 – 9.53 (India चा regime आणि 'dirty float' यांचा SM मध्ये उल्लेख नाही)
4.3.4	Fixed (pegged) exchange rate: government च्या धोरणाने ठरतो — government जाहीर करते किंवा आदेश देते की तिच्या चलनाचे मूल्य दुसरे चलन, चलनांचा basket किंवा gold सारखे मूल्याचे अन्य माप यांच्या संदर्भात किती आहे; central bank ने forex market मध्ये हस्तक्षेप (परकीय चलनाची खरेदी किंवा विक्री) करण्यास सदैव तयार राहिले पाहिजे आणि पुरेसे foreign exchange reserves ठेवले पाहिजेत.	MQ 1.2: Q2; MQ Fixed Exchange Rates: Q1, Q2	Model Q ×3	4.3, p. 9.53; Summary, p. 9.64
4.3.5	Soft peg: exchange rate सामान्यत: market ठरवते; hard peg: central bank निश्चित आणि न बदलणारे मूल्य ठरवते. सर्वाधिक IMF सदस्य वापरत असलेला regime म्हणजे soft peg.	Q1	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	सारांश, p. 9.64 (IMF-सदस्यत्वाविषयीची माहिती फक्त RTP/MTP मध्ये)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.3.6	Crawling peg (ठरावीक निर्देशकांच्या आधारे rate हळूहळू समायोजित केला जातो) आणि currency board (देशांतर्गत चलन निश्चित दराने परकीय चलनाशी pegged) हे SM मध्ये वर्णन न केलेले मध्यवर्ती (intermediate) regimes आहेत.	MQ 1.3: Q2, Q3	Model Q ×2	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
4.3.7	Fixed regime चे फायदे: चलनातील चढउतार टाळतो आणि exchange rate risks व transaction costs दूर करतो; international trade आणि investment मोठ्या प्रमाणात वाढवतो; exchange rate movements वरील speculation मध्ये **घट**; monetary authority वर शिस्त (कमी inflation); स्थैर्यामुळे investment ला प्रोत्साहन; monetary policy ची विश्वासार्हता (credibility) वाढते. खर्च (cost): central bank ला हस्तक्षेप करावा लागतो आणि पुरेसे reserves ठेवावे लागतात.	Q3	PYQ 2025-Sep	4.3, p. 9.53
4.3.8	Floating regime — फायदे: स्वतंत्र monetary policy; exchange rate चा policy tool म्हणून वापर करता येतो; प्रचंड forex reserves ची गरज नाही. सर्वांत मोठा तोटा: अस्थिर exchange rates international transactions मध्ये अनिश्चितता निर्माण करतात आणि costs मध्ये risk premium ची भर घालतात. Fixed = स्थैर्य आणि credibility पण लवचिकता नाही; floating = धोरणात्मक लवचिकता (policy flexibility) पण कमी स्थैर्य.	Q5	MTP 2025-Aug S2	4.3, p. 9.54
4.3.9	*विषय 4.7 पाहा: एखाद्या चलनाचे मूल्य दुसऱ्या चलनाच्या किंवा इतर चलनांच्या basket च्या तुलनेत वाढते तेव्हा ते चलन appreciate होते.*	MQ 1.2: Q1	Model Q	4.7, p. 9.57

विषय 4.4 Nominal विरुद्ध Real Exchange Rates (Nominal versus Real Exchange Rates)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.4.1	Nominal exchange rate: ज्या दराने एखादी व्यक्ती एका देशाचे चलन दुसऱ्या देशाच्या चलनाशी बदलू शकते तो दर. Real exchange rate: ज्या दराने एखादी व्यक्ती एका देशातील goods and services दुसऱ्या देशातील goods and services शी बदलू शकते तो दर — एका देशातील एखाद्या वस्तू किंवा सेवेचे 'how many' नग परदेशातील त्याच वस्तू किंवा सेवेच्या 'one' नगाच्या बदल्यात देता येतात. Trade flows वर real rate चा परिणाम होतो, nominal rate चा नाही.	(+ 4.1 MQ 1.4 Q1, 4.5 Q4)	PYQ 2026-Sep; Model Q	4.4, p. 9.54
4.4.2	Real exchange rate = Nominal exchange rate × (Domestic price index ÷ Foreign price index) — म्हणजे nominal rate आणि किमतींचे गुणोत्तर (ratio of prices) यांचा गुणाकार. Nominal rate काढण्यासाठी सूत्र उलटे मांडा: NER = RER × Foreign index ÷ Domestic index (25 × 70/140 = 12.5); सरळ दिशेने: 15 × 250/200 = 18.75.	Q2, Q3 (+ 4.6 MQ 1.4 Q1)	PYQ 2026-Jan, 2026-May; Model Q	4.4, p. 9.55

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.4.3	REER = nominal effective exchange rate (विविध परकीय चलनांच्या weighted average च्या तुलनेत देशांतर्गत चलनाचे मूल्य) भागिले price deflator किंवा index of costs, म्हणजेच inflation साठी समायोजित केलेला NEER; nominal rate स्थिर असताना, देशांतर्गत inflation परकीय inflation पेक्षा जास्त असेल तेव्हाच REER वाढतो.	Q4, Q5	MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S1	4.4, p. 9.55; Summary, p. 9.65
4.4.4	REER मध्ये वाढ (उच्च real exchange rate) म्हणजे निर्यात महाग आणि आयात स्वस्त होते — trade competitiveness कमी होते, त्यामुळे निर्यात कमी स्पर्धात्मक होते आणि current account deficit कडे झुकतो.	Q1, Q6	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	4.4, p. 9.55; 4.9, p. 9.63

विषय 4.5 परकीय चलनाची बाजारपेठ (The Foreign Exchange Market)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 2 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.5.1	Foreign exchange market म्हणजे परकीय चलनांच्या देवाणघेवाणीचे काम करणाऱ्या markets आणि institutions चा व्यापक संच — एक over-the-counter, इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने जोडलेले network (प्रत्यक्ष ठिकाण नव्हे), ज्यात spreads अतिशय कमी (very narrow) असतात.	MQ 1.5: Q1	Model Q	Summary, p. 9.65
4.5.2	बहुतेक forex व्यवहारांत परकीय चलने US dollars शी बदलली जातात, dollar हे importer किंवा exporter यांपैकी कोणाचेही राष्ट्रीय चलन नसले तरीही — म्हणून dollar हे 'vehicle currency' आहे.	Q1, Q2	PYQ 2026-Jan; MTP 2024-Aug	4.5, p. 9.56
4.5.3	सर्वाधिक व्यवहार होणारी currency pair EUR/USD आहे (dollar च्या vehicle भूमिकेशी सुसंगत).	MQ 1.5: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
4.5.4	Speculation आणि hedging ही परकीय चलनाची मागणी करण्याच्या कारणांपैकी आहेत; speculative trading हे राजकीय घटना आणि economic indicators वरून तयार झालेल्या अपेक्षांवर (expectations) चालते.	MQ 1.6: Q1	Model Q	4.6, p. 9.57 (expectations हा घटक फक्त Model Q मध्ये)
4.5.5	भारतात foreign exchange हे Foreign Exchange Management Act (FEMA), 1999 द्वारे नियंत्रित होते, ज्याची अंमलबजावणी RBI करते.	Q3	MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
4.5.6	Direct quote (European) = परकीय चलनाच्या एका नगामागे स्थानिक चलनाचे नग (₹65/US$; परकीय चलन base असते); indirect quote (American) = स्थानिक चलनाच्या एका नगामागे परकीय चलनाचे नग ($0.0151 प्रति rupee; देशांतर्गत चलन base असते). Cross rate = X–Y आणि X–Z दरांवरून काढलेला Y आणि Z मधील दर.	(+ 4.9 Q1, 4.9 Q2)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep	Summary, p. 9.64
4.5.7	Arbitrage — एकाच asset च्या वेगवेगळ्या dealing ठिकाणांवरील किंमत-फरकाचा फायदा घेऊन risk-less नफा मिळवणे — यामुळे कोणत्याही क्षणी दिलेल्या चलनासाठी सर्व markets मध्ये एकच exchange rate राहतो.	(+ 4.9 Q3)	MTP 2024-Dec S1	Summary, p. 9.65

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.5.8	*विषय 4.4 पाहा: real exchange rate सांगतो की एका देशातील एखाद्या वस्तू किंवा सेवेचे 'how many' नग परदेशातील त्याच वस्तू किंवा सेवेच्या 'one' नगाच्या बदल्यात देता येतात.*	Q4	PYQ 2026-Sep	4.4, p. 9.54; Summary, p. 9.65

विषय 4.6 Nominal Exchange Rate चे निर्धारण (Determination of Nominal Exchange Rate)

10 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP – · Model Q 10

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.6.1	सामान्यत: foreign exchange ची supply आणि demand देशांतर्गत चलनाचे बाह्य मूल्य (external value) ठरवतात; खाली उतरणारा demand curve (D$) आणि वर चढणारा supply curve (S$) जिथे मिळतात तो equilibrium rate. परकीय चलनाची demand: परदेशी goods and services ची खरेदी, unilateral transfers, परदेशात investment income payments, परदेशी financial assets ची खरेदी, परदेशी bank account उघडणे, real capital ची थेट मालकी, speculation आणि hedging. Supply: देशाच्या निर्यातीची खरेदी, देशाकडे येणारे transfers, investment income, FDI आणि portfolio investment, bank deposits, speculation.	MQ 1.5: Q1 (+ 4.2 Q1)	MTP 2025-Dec S1; Model Q	4.6, pp. 9.56 – 9.57
4.6.2	*विषय 4.9 पाहा: depreciation मुळे देशाच्या निर्यातीची सापेक्ष किंमत कमी होते (अधिक स्पर्धात्मक); appreciation मुळे त्याच्या आयातीची सापेक्ष किंमत कमी होते (देशांतर्गत ग्राहकांसाठी अधिक आकर्षक).*	MQ 1.1: Q1, Q2	Model Q ×2	4.9, p. 9.60
4.6.3	Trade deficit: देशाची आयात त्याच्या निर्यातीपेक्षा जास्त असते.	MQ 1.2: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
4.6.4	*विषय 4.4 पाहा: RER = NER × (domestic price ÷ foreign price); US inflation 2% आणि Eurozone inflation 1% असताना, 0.85 × 1.02/1.01 ≈ 0.858 EUR (छापलेली key 0.8685 — Editorial Note पाहा).*	MQ 1.4: Q1, Q2	Model Q ×2	4.4, p. 9.55
4.6.5	SM च्या पलीकडे: अल्पकाळात सापेक्ष inflation, सापेक्ष interest rates आणि trade balances हे सर्व nominal rate वर परिणाम करतात; दीर्घकालीन कल सापेक्ष inflation rates नुसार असतो (purchasing power parity).	MQ 1.6: Q1, Q2	Model Q ×2	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
4.6.6	SM च्या पलीकडे: जास्त देशांतर्गत interest rates आणि राजकीय स्थैर्य परकीय भांडवल आकर्षित करतात, त्यामुळे देशांतर्गत चलनाची demand वाढते आणि त्याचे appreciation होते.	MQ 1.7: Q1, Q2	Model Q ×2	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)

विषय 4.7 Exchange Rates मधील बदल (Changes in Exchange Rates)

3 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP – · Model Q 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.7.1	दुसऱ्या चलनाच्या किंवा चलनांच्या basket च्या तुलनेत चलनाचे मूल्य वाढले की त्याचे appreciation होते आणि मूल्य घटले की depreciation होते; एकाचे depreciation होते तेव्हा त्याच वेळी दुसऱ्याचे appreciation होते. Home-currency depreciation = परकीय चलनाच्या home-currency किमतीत वाढ: $1 = ₹70 → ₹75 (किंवा €1 = ₹80 → ₹85) म्हणजे rupee चे depreciation झाले.	Q1 (+ 4.3 MQ 1.2 Q1)	PYQ 2024-Sep; Model Q	4.7, pp. 9.57 – 9.58
4.7.2	Floating rate मध्ये एखाद्या चलनाची demand वाढली (supply अपरिवर्तित) तर त्याचे exchange value वाढते — त्याचे appreciation होते; परकीय चलनाच्या demand मध्ये rightward shift झाल्यास देशांतर्गत चलनाचे depreciation होते, आणि foreign exchange च्या supply मध्ये rightward shift झाल्यास त्याचे appreciation होते.	MQ 1.6: Q1; MQ 1.7: Q1 (+ 4.9 MQ 1.6 Q1)	Model Q ×3	4.7, pp. 9.58 – 9.59

विषय 4.8 Devaluation Vs Depreciation

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 1 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.8.1	Devaluation: चलनाच्या fixed par value मध्ये जाणीवपूर्वक, एकाच टप्प्यात (discrete) केलेली अधिकृत घट (fixed किंवा जवळजवळ fixed regime); revaluation: त्या par value मध्ये discrete अधिकृत वाढ. Depreciation / appreciation: floating rate मध्ये demand and supply च्या market forces मुळे होणारी मूल्यातील घट / वाढ, government च्या कृतीमुळे नव्हे.	Q1; MQ 1.8: Q1, Q2	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×2	4.8, pp. 9.59 – 9.60
4.8.2	Devaluation किंवा revaluation ही धोरणात्मक कृती (policy act) आहे: monetary authority एखाद्या reference currency किंवा basket च्या तुलनेत औपचारिकपणे नवा fixed rate ठरवते; त्यानंतर तो दर टिकवण्यासाठी central bank परकीय चलनाची खरेदी किंवा विक्री करते.	MQ 1.8: Q3	Model Q	4.8, p. 9.59; 4.3, p. 9.53
4.8.3	*विषय 4.9 पाहा: depreciation मुळे आयातीची सापेक्ष किंमत वाढते (कमी होत नाही); त्यामुळे output expansion होते, आर्थिक हालचालींना प्रोत्साहन मिळते आणि trade balance सुधारतो.*	Q2	PYQ 2026-May	Summary, p. 9.66

विषय 4.9 Exchange Rate मधील चढउतारांचा देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम (Impacts of Exchange Rate Fluctuation on Domestic Economy)

16 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 5 · RTP 4 · MTP 5 · Model Q 6

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.9.1	Depreciation मुळे देशाच्या निर्यातीची सापेक्ष किंमत कमी होते आणि आयातीची सापेक्ष किंमत वाढते: परदेशी लोकांना त्याची निर्यात स्वस्त (अधिक स्पर्धात्मक) वाटते, तर रहिवाशांना आयात महाग वाटते — म्हणून euro च्या तुलनेत dollar चे depreciation झाले तर US ची Eurozone कडील निर्यात वाढते.	Q6; MQ 1.7: Q1; MQ 1.9: Q1 (+ 4.6 MQ 1.1 Q1)	PYQ 2024-Jun; RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2; Model Q ×3	4.9, p. 9.60
4.9.2	Appreciation मुळे निर्यातीची सापेक्ष किंमत वाढते आणि आयातीची कमी होते: परदेशी लोक त्या देशाच्या उत्पादनांसाठी जास्त पैसे देतात, देशांतर्गत ग्राहक परदेशी उत्पादनांसाठी कमी पैसे देतात — US exchange rate वाढला की परदेशी वस्तू स्वस्त होतात आणि US ची आयात वाढते; revaluation मुळेही आयातीचा खर्च कमी होतो.	Q5, Q9 (+ 4.6 MQ 1.1 Q2)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S2; Model Q	4.9, p. 9.60
4.9.3	चलनाचे appreciation किंवा strong currency मुळे देशांतर्गत चलन अधिक मौल्यवान होते, त्यामुळे त्याच्या बदल्यात परकीय चलनाची जास्त रक्कम मिळू शकते.	Q7	PYQ 2025-May	4.9, p. 9.62
4.9.4	Appreciation मुळे निर्यातीची किंमत वाढते आणि म्हणून निर्यातीचे प्रमाण घटते; स्वस्त आयातीमुळे आयातीचे प्रमाण वाढते, aggregate demand आणि growth घटतात, आणि current account बिघडण्याकडे झुकतो (elasticities वर अवलंबून).	Q10	PYQ 2026-Sep	4.9, p. 9.63
4.9.5	Depreciation खर्च देशांतर्गत वस्तूंकडे वळवते, आर्थिक हालचाली आणि output expansion ला प्रोत्साहन देते आणि trade balance सुधारते — म्हणूनच ते देशांतर्गत inflation चा price competitiveness वरील परिणाम भरून काढू शकते; पण अल्पकाळात ते consumer price inflation वाढवते (आयात वस्तू महाग) आणि imported inputs मुळे cost-push inflation निर्माण करू शकते.	Q8; MQ 1.9: Q2 (+ 4.8 Q2)	PYQ 2026-May; RTP 2025-May; Model Q	4.9, p. 9.61; Summary, p. 9.66
4.9.6	Exchange rate volatility (अचानक, लक्षणीय चढउतार) मुळे अंदाज (forecasting) करणे कठीण होते आणि hedging costs वाढतात; परदेशी गुंतवणूकदार द्विधा मन:स्थितीत किंवा अतिशय सावध होतात, त्यामुळे FPI आणि FDI inflows घटण्याची शक्यता असते.	MQ 1.7: Q2; MQ 1.9: Q3	Model Q ×2	4.9, p. 9.62 ('volatility' ची व्याख्या फक्त Model Q मध्ये)
4.9.7	Flexible regime मध्ये वाढत्या trade deficit मुळे परकीय चलनाची demand वाढते, त्यामुळे देशांतर्गत चलनाचे depreciation होते (छापलेली key 'appreciation' चुकीची आहे — Editorial Note पाहा).	MQ 1.6: Q1	Model Q	4.7, p. 9.58
4.9.8	Current account deficit: आयात (payments) निर्यातीपेक्षा (receipts) जास्त; वाढती current account deficit हा growth prospects साठी धोक्याचा इशारा आहे.	Q4	RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	4.9, p. 9.61 (व्याख्या SM मध्ये नाही)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
4.9.9	*विषय 4.5 पाहा: indirect quote = स्थानिक चलनाच्या एका नगामागे परकीय चलनाचे नग; cross rate = इतर दोन currency pairs वरून काढलेला दर; arbitrage मुळे सर्व markets एकच दर देतात.*	Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	Summary, pp. 9.64 – 9.65

विभाग 5: आंतरराष्ट्रीय भांडवल-प्रवाह (International Capital Movements)

SM प्रकरण 9, विभाग 5, पृष्ठे 9.70 – 9.86

विषय 5.2 परकीय भांडवलाचे प्रकार (Type of Foreign Capital)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP 1 · MTP 3 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.2.1	International capital movements म्हणजे financial assets आणि liabilities चे सीमापार प्रवाह; 'foreign capital' मध्ये परदेशातून देशात येणारा भांडवलाचा कोणताही inflow येतो — उदा. FDI मिळवणारा देश.	MQ 1.1: Q1, Q2	Model Q ×2	5.2, p. 9.71 (व्याख्येची शब्दरचना फक्त Model Q मध्ये)
5.2.2	Foreign capital चे घटक: (1) foreign aid — bilateral, multilateral (World Bank सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडे एकत्रित केलेला निधी), tied किंवा untied, grants; (2) borrowings — inter-government loans, आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडील कर्जे (World Bank, IMF, ADB), soft loans (IDA), external commercial borrowing, trade credit; (3) NRI deposits; (4) investments — FPI आणि FDI.	MQ 1.2: Q1	Model Q	5.2, pp. 9.71 – 9.72
5.2.3	World Bank म्हणजे International Bank for Reconstruction and Development (IBRD).	Q1	RTP 2025-Jan	SM मध्ये नाही (फक्त RTP)
5.2.4	World Bank चे कर्ज मध्यम आणि दीर्घ मुदतीचे development lending असते (IMF चे कर्ज short-term असते); MTP key मध्ये 'medium term loans' छापले आहे — Editorial Note पाहा.	Q2	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
5.2.5	Global Depository Receipt ही देशांतर्गत कंपनीच्या shares च्या बदल्यात परदेशी (depository) bank ने जारी केलेली negotiable receipt आहे.	Q3	MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 5.3 Foreign Direct Investment (FDI)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 4 · RTP – · MTP 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.3.1	FDI (IMF): एका economy मधील resident entity ची दुसऱ्या economy मधील resident enterprise मध्ये lasting interest आणि control दर्शवणारी, दीर्घकालीन संबंध असलेली investment — साधारणत: ordinary shares किंवा voting power च्या किमान 10%; investor नियंत्रण राखतो आणि management वर प्रभाव टाकतो.	Q7	MTP 2026-Apr S1	5.3, p. 9.72

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.3.2	FDI चे तीन घटक आहेत: equity capital, reinvested earnings आणि other direct capital (intra-company loans) — portfolio investment हा घटक **नाही**.	Q1	PYQ 2024-Jun	5.3, p. 9.72
5.3.3	Direct investment चे मुख्य प्रकार: overseas subsidiaries किंवा branches, joint ventures, नैसर्गिक संसाधनांचा संयुक्त विकास, कंपन्यांची खरेदी किंवा विलीनीकरण (annexation); external commercial borrowing हे कर्ज (debt) आहे आणि त्यातून मालकी किंवा नियंत्रण मिळत नाही, म्हणून ते FDI नाही.	Q4	PYQ 2026-May	5.3, p. 9.72; 5.2, p. 9.71
5.3.4	Horizontal FDI: देशात जो व्यवसाय आहे त्याच प्रकारचा व्यवसाय परदेशात (US cell-phone provider ने India मध्ये तीच सेवा देणे); vertical: मुख्य व्यवसायाला पूरक अशी वेगळी क्रिया परदेशात (car maker ने parts supplier विकत घेणे); conglomerate: असंबंधित व्यवसाय, बहुधा त्या उद्योगात आधीच असलेल्या firm सोबत joint venture, कारण investor ला पूर्वानुभव नसतो; two-way: देशांमधील परस्पर (reciprocal) investments.	Q2, Q3 (+ 5.9 Q4, 5.9 Q6)	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-Jan, 2026-Sep	5.3, p. 9.73
5.3.5	अलीकडील वर्षांत Singapore हा India मधील FDI inflows चा आघाडीचा स्रोत राहिला आहे.	Q5	MTP 2025-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
5.3.6	FDI inflow मुळे capital account balance सुधारतो पण परकीय देणी (foreign liabilities) वाढतात, त्यामुळे Net International Investment Position बिघडते.	Q6	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 5.4 Foreign Portfolio Investment (FPI)

10 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP 1 · MTP 1 · Model Q 7

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.4.1	FPI हा 'real capital' ऐवजी 'financial capital' चा प्रवाह आहे — capital market द्वारे stocks, bonds आणि इतर financial instruments मधील investment, ज्यात मालकी किंवा नियंत्रण नसते, हिस्सा 10% पेक्षा कमी असतो आणि फायदेशीर परतावा (remunerative return) हा एकमेव हेतू असतो; जास्त परताव्याची शक्यता दाखवणाऱ्या देशांकडे तो वळतो.	Q1; MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1, Q3	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×3	5.4, pp. 9.73 – 9.74
5.4.2	FDI vs FPI (Table 4.5.1): FDI physical assets निर्माण करते, त्यात दीर्घकालीन हित असते, ते काढून घेणे तुलनेने कठीण असते, ते speculative नसते, technology transfer आणते, employment आणि wages वर थेट परिणाम करते, आणि त्यात टिकाऊ management control असतो; FPI फक्त financial assets मध्ये, short-term, काढून घेणे सोपे, speculative, technology transfer नाही, employment वर थेट परिणाम नाही आणि management control नाही.	Q2; MQ 1.4: Q2	PYQ 2025-May; Model Q	5.4, p. 9.74
5.4.3	Control न मागता shares खरेदी करणे म्हणजे portfolio investment — FDI चा मार्ग (mode) नव्हे (Editorial Note पाहा).	MQ 1.6: Q1	Model Q	5.4, p. 9.73

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.4.4	FII = परदेशी संस्थांनी देशांतर्गत securities मध्ये केलेली investment — portfolio capital, जे capital market विकसित करते, equity capital चा प्रवाह सुधारते आणि financial innovation ला चालना देते.	Q3; MQ 1.2: Q2	RTP 2025-May; Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त RTP)
5.4.5	Capital flight = आर्थिक किंवा राजकीय अनिश्चिततेमुळे देशातून भांडवलाचा झपाट्याने होणारा outflow (छापलेली key सामान्य investment प्रवाहांचे वर्णन करते — Editorial Note पाहा).	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
5.4.6	इतर विभागांतील जोड्या (matching items): विकसनशील देशांना global trading system चा पूर्ण लाभ मिळवून देण्यास मदत = WTO (विभाग 3); governments आणि central banks forex market मध्ये सहभागी न होणे = free-floating exchange rate system.	Q2	PYQ 2025-May	4.3, p. 9.52; WTO हे SM विभाग 3 मध्ये

विषय 5.5 Foreign Direct Investment ची कारणे (Reason for Foreign Direct Investment)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 2 · Model Q 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.5.1	प्रदेश किंवा उद्योगांदरम्यान भांडवल हलवण्याचा मुख्य हेतू म्हणजे देशात शक्य आहे त्यापेक्षा जास्त rate of return ची अपेक्षा (आर्थिक हितांचे maximisation); superior management skills किंवा महत्त्वाचे patent यांसारख्या firm-specific assets मुळे परदेशी firm यजमान देशातील (host-country) firms पेक्षा सरस कामगिरी करू शकते.	MQ 1.1: Q1	Model Q	5.5, pp. 9.74 – 9.75
5.5.2	FDI च्या कारणांत येतात: मोठ्या, वेगाने वाढणाऱ्या markets वर पकड; strategic raw materials वर नियंत्रण आणि खनिज किंवा कच्च्या मालाच्या साठ्यांपर्यंत पोहोच (resource-seeking); तुलनेने कमी wages; economies of large-scale operation; risk diversification — थोडक्यात, नवीन markets, resources आणि technologies पर्यंत पोहोच.	Q2; MQ 1.3: Q1; MQ 1.5: Q1	MTP 2025-Jan S2; Model Q ×2	5.5, pp. 9.75 – 9.76; Table 4.5.2, pp. 9.76 – 9.77
5.5.3	'Getting behind the tariff wall': blanket bans, जास्त customs duties किंवा non-tariff barriers ने संरक्षित markets मध्ये शिरकाव करणे FDI मुळे सोपे होते — स्थानिक उत्पादनामुळे import tariffs आणि quotas टाळता येतात.	MQ 1.5: Q2	Model Q	5.5, p. 9.75
5.5.4	Tax breaks आणि तुलनेने कमी salaries यांसारख्या investment privileges चा लाभ घेण्यासाठी परदेशी corporations ने India मध्ये केलेली investment म्हणजे Foreign Direct Investment.	Q1	PYQ 2024-Sep	5.9, pp. 9.82 – 9.83; 5.5, p. 9.76
5.5.5	FDI आकर्षित करणारी host-country धोरणे: पोषक tax policies (tax holidays), खुलेपणा आणि special economic zones सारख्या preferential investment systems, स्थिर आणि अनुकूल investment climate, business facilitation (ease of doing business); protectionist import bans हे FDI साठी प्रोत्साहन नाही.	Q3	MTP 2025-Dec S1	5.5, p. 9.76; Table 4.5.2, p. 9.77

विषय 5.6 Foreign Direct Investment (FDI) चे मार्ग (Modes of Foreign Direct Investment (FDI))

8 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 5 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.6.1	FDI चे मार्ग: (i) परदेशात subsidiary किंवा associate company उघडणे; (ii) overseas company मध्ये equity injection; (iii) अस्तित्वातील परदेशी company मध्ये controlling interest मिळवणे; (iv) mergers and acquisitions; (v) joint venture; (vi) greenfield investment; (vii) brownfield investment.	Q5; MQ 1.3: Q1; MQ 1.6: Q1	MTP 2026-Apr S2; Model Q ×2	5.6, pp. 9.77 – 9.78
5.6.2	Greenfield investment: parent company ने नव्याने production सुरू करण्यासाठी नवी overseas affiliate स्थापन करणे (fresh assets ची निर्मिती) — उदा. ONGC Videsh, जी ONGC ने परदेशात exploration and production साठी स्थापन केली.	Q1, Q4; MQ 1.6: Q2	MTP 2024-Aug, 2026-Apr S1; Model Q	5.6, p. 9.78
5.6.3	Brownfield investment: पूर्णपणे नवी infrastructure उभारण्याऐवजी merging, acquiring किंवा leasing द्वारे अस्तित्वातील infrastructure चा वापर; India मध्ये brownfield airport projects मध्ये automatic route अंतर्गत 100% FDI ला परवानगी आहे.	Q2, Q3 (+ 5.9 Q3)	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	5.6, p. 9.78

विषय 5.7 Foreign Direct Investment चे फायदे (Benefits of Foreign Direct Investment)

2 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.7.1	FDI production base उभारते आणि त्यामुळे direct employment निर्माण करते, तसेच backward and forward linkages, ancillary units आणि multiplier effects द्वारे indirect employment; ते technological know-how, management skills आणि skill development आणते.	Q1, Q2	MTP 2025-Jan S2, 2025-Dec S1	5.7, pp. 9.78 – 9.79
5.7.2	इतर फायदे: competition (खर्च कमी करणारे, गुणवत्ता सुधारणारे innovations, कमी किमती), देशांतर्गत savings पलीकडील finance, technology spill-overs, परदेशी markets आणि exports पर्यंत चांगली पोहोच, नवा tax revenue, economies of scale, कमकुवत देशांतर्गत monopolies, अनुकूल balance of payments, चांगली work culture.	(+ 5.8 MQ 1.7 Q1)	Model Q	5.7, pp. 9.78 – 9.80

विषय 5.8 Foreign Direct Investment शी निगडित संभाव्य समस्या (Potential Problems Associated with Foreign Direct Investment)

6 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP – · Model Q 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.8.1	*विषय 5.7 पाहा: job creation, technology transfer आणि competition मुळे कमी झालेल्या किमती हे FDI चे फायदे आहेत; capital flight आणि foreign exchange reserves गमावणे हे फायदे नाहीत — FDI foreign exchange आणते.*	MQ 1.7: Q1	Model Q	5.7, pp. 9.78 – 9.80

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.8.2	FDI foreign exchange आणते, balance of payments सुधारते आणि host currency चे मूल्य वाढवते; imported inputs आणि profits चे repatriation balance of payments वर ताण आणतात आणि चलनाचे depreciation घडवतात.	MQ 1.1: Q1	Model Q	5.8, p. 9.81
5.8.3	FDI च्या समस्या: labour-abundant देशांत capital-intensive पद्धती, प्रादेशिक विषमता (regional disparity), tax revenue चे नुकसान, crowding-out, balance-of-payments आणि exchange rate अस्थिरता, low-skill नोकऱ्या, विकृत production, anti-ethical practices, monopoly power, off-shoring, कमी labour आणि environmental standards, सुरक्षाविषयक धोके, बिघडलेले terms of trade, नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण, dual economy (विकसित परदेशी क्षेत्र, अविकसित देशांतर्गत क्षेत्र) आणि sovereignty गमावणे.	MQ 1.8: Q4	PYQ 2026-Sep	5.8, pp. 9.80 – 9.82
5.8.4	Tax competition / 'race to the bottom': FDI आकर्षित करण्यासाठी host governments अवाजवी tax incentives, subsidies आणि कमी standards देऊन स्पर्धा करतात; tax holidays मुळे host country चा tax revenue बुडतो.	MQ 1.8: Q2, Q3	Model Q ×2	5.8, pp. 9.80, 9.82 (हे शब्द SM मध्ये नाहीत)
5.8.5	'Resource curse' (शब्द SM मध्ये नाही): संसाधनसमृद्ध देशांची मंद वाढ; SM मधील संबंधित आरोप म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांचे निर्दय शोषण आणि परकीय भांडवलावरील अवलंबित्व — छापलेल्या key वरील Editorial Note पाहा.	MQ 1.8: Q1	Model Q	5.8, pp. 9.80, 9.82 (हा शब्द फक्त Model Q मध्ये)

विषय 5.9 भारतातील Foreign Direct Investment (FDI) (Foreign Direct Investment in India (FDI))

9 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 5 · RTP 1 · MTP – · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.9.1	FDI हा India साठी economic growth चा मुख्य चालक आणि महत्त्वाचा non-debt financial resource आहे; FY22 मध्ये IT, telecommunication आणि automobile हे FDI चे प्रमुख प्राप्तकर्ते होते (Model Q एकूण आघाडीचे sector म्हणून 'Services' ही key देते).	MQ 1.9: Q1	Model Q	5.9, pp. 9.82 – 9.83
5.9.2	'Make in India' चा उद्देश परकीय investment आकर्षित करणे आणि India मध्ये manufacturing ला चालना देणे हा आहे.	MQ 1.9: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
5.9.3	India मधील FDI चे नियमन RBI, Foreign Exchange Management Act (FEMA) अंतर्गत, Government च्या FDI Policy सह करते.	MQ 1.9: Q3	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
5.9.4	Sectoral caps ही कालानुरूप बदलणारी (dated) माहिती आहे — चालू FDI Policy तपासा: telecom 100% पर्यंत वाढवले; food products चे marketing आणि food e-commerce automatic route अंतर्गत 100%; 2019 ची key: private sector banking मध्ये 49%.	Q1, Q2, Q5	PYQ 2019-May, 2026-May; RTP 2025-Jan	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.9.5	*विषय 5.6 पाहा: brownfield airport projects मध्ये automatic route अंतर्गत 100% FDI ला परवानगी आहे.*	Q3	PYQ 2025-Sep	5.6, p. 9.78
5.9.6	*विषय 5.3 पाहा: देशात जो व्यवसाय आहे त्याच प्रकारचा व्यवसाय परदेशात सुरू करणे (US cell-phone provider India मध्ये; भारतीय restaurant chain ने Canada मध्ये तेच outlets उघडणे) म्हणजे horizontal direct investment.*	Q4, Q6	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	5.3, p. 9.73

विषय 5.10 भारतीय कंपन्यांची परदेशातील थेट investment (Overseas Direct Investment by Indian Companies)

5 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ – · RTP – · MTP – · Model Q 5

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
5.10.1	Overseas direct investment (outbound FDI) = भारतीय कंपन्यांनी परदेशात केलेली investment; inward FDI देशात येते, outward FDI देशाबाहेर जाते. Capital controls — देशांदरम्यान भांडवलाचा प्रवाह मर्यादित करणारी नियंत्रणे — टप्प्याटप्प्याने शिथिल केल्यामुळे ODI शक्य झाली.	MQ 1.1: Q1; MQ 1.6: Q1; MQ 1.10: Q1	Model Q ×3	5.10, p. 9.83; Summary, p. 9.86
5.10.2	RBI ODI data प्रसिद्ध करते (September 2022 मध्ये US$ 1,922.51 million) आणि FEMA अंतर्गत ODI चे निरीक्षण व नियमन करते.	MQ 1.10: Q2	Model Q	5.10, p. 9.83 (नियामक भूमिका (regulatory role) फक्त Model Q मध्ये)
5.10.3	SM मधील ODI उदाहरणे steel, telecom, energy, IT, pharma आणि retail brands पर्यंत पसरलेली आहेत (Tata Steel, Tata Communications, Wipro, ONGC Videsh, Dr Reddy's); Model Q ची key 'IT and BPO' SM मध्ये दिलेली नाही.	MQ 1.10: Q3	Model Q	5.10, pp. 9.83 – 9.85 (फक्त Model Q)

भाग B — प्रकरण 9 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 22% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग 1 — आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सिद्धांत (Theories of International Trade)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	फायदे: efficiency आणि growth, नवीन markets आणि materials, नावीन्यपूर्ण services, emerging economies साठी quality upgrade.	★	1.1.1
2	व्यापाराविरुद्ध: global corporations कडून वंचित देशांचे शोषण; धोकादायक अवलंबित्व; trade-cycle चे संक्रमण.	★	1.1.2
3	**Mercantilism (16व्या–18व्या शतकात): आयातीपेक्षा आक्रमक निर्यात → संपत्ती, bullion, अनुकूल BoT; जास्त import tariffs.**	★★★	1.2.1
4	Adam Smith — absolute advantage: त्याच resources मधून जास्त output; labour हा एकमेव input.	★	1.2.2
5	Absolute advantage ची गृहीतके: 2 देश × 2 वस्तू, transport cost नाही, labour-cost आधार, देशांदरम्यान labour immobile.	★	1.2.3, 1.1.3
6	Ricardo — comparative advantage: जिथे absolute advantage सर्वात जास्त तिथे निर्यात, जिथे तुलनेने कमी तिथे आयात; सर्व वस्तूंत सरस असला तरीही लाभ होतो.	★★	1.2.4
7	Comparative cost theory: labour theory of value, एकच factor; Haberler → opportunity cost (constant).	★★	1.2.5, 1.2.6
8	Comparative costs = normative, factor prices कडे दुर्लक्ष; Modern = positive, money cost, factor price differences, inter-regional trade चे special case.	★★	1.2.7, 1.2.8
9	**H-O = Factor-Endowment = Modern theory: 2 factors; मुबलक (abundant) factor वापरणाऱ्या वस्तूंची निर्यात.**	★★★	1.2.9
10	Balance of trade = flow concept (SM मध्ये नाही).	★	1.2.10

विभाग 2 — Trade Policy ची साधने (The Instruments of Trade Policy)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Trade policy = आयात/निर्यात वाढवणारी किंवा मर्यादित करणारी सर्व साधने; price-related (tariffs) vs non-price (NTMs).	MQ	2.1.1, 2.1.2
2	Protectionism = देशांतर्गत उत्पादकांना संरक्षण देण्यासाठी tariffs, quotas, NTMs; liberalisation = अडथळे कमी करणे.	★	2.1.3
3	Specific = प्रति नग ठरावीक रक्कम; ad valorem = मूल्याचे ठरावीक % (duty मधील बदल = rate × किमतीतील बदल).	★★	2.2.1, 2.2.2
4	Mixed = ad valorem किंवा specific, जे जास्त असेल ते; compound = दोन्ही एकत्र; technical = contents/components वर.	★★	2.2.3, 2.2.4
5	TRQ = quota + tariff: quota च्या आत कमी tariff, त्यापलीकडे जास्त.	★	2.2.5

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
6	Preferential (NAFTA: USA, Canada, Mexico); bound = कायदेशीर कमाल मर्यादा, applied ≤ bound; variable → देशांतर्गत support price.	★★	2.2.6, 2.2.7, 2.2.8
7	Escalated = कच्च्या मालापेक्षा manufactures वर जास्त tariff; prohibitive = कोणतीही आयात आत येत नाही.	★★	2.2.9, 2.2.10
8	**Dumping = परदेशात home price किंवा full average cost पेक्षा कमी किमतीला विक्री; fair market value पेक्षा कमी किमतीच्या आयातीवर ADD; CVD export subsidies चा परिणाम भरून काढते.**	★★★	2.2.11, 2.2.12, 2.3.11, 2.4.2
9	Tariff चे परिणाम: consumers चे surplus घटते; परदेशी स्पर्धा कमी झाल्याने producers ना लाभ; revenue वाढतो; comparative advantage कडे दुर्लक्ष.	★	2.2.13
10	NTMs = non-tariff, अदृश्य; NTBs = भेदभाव करणारा उपसंच; tariffs आणि CVD हे NTBs नाहीत.	★	2.3.1
11	Technical = product properties आणि production processes (SPS, TBT); non-technical = trade requirements (hard, threat, other).	★	2.3.2, 2.3.5
12	SPS: मानवी, प्राणी, वनस्पती जीवन आणि biodiversity; TBT: food आणि non-food standards, labels, eco-labels, organic certification — quotas नव्हे.	★★	2.3.3, 2.3.4
13	Import quota = भौतिक मर्यादा, सहसा वार्षिक; government ला revenue नाही; quota rents.	★★	2.3.6
14	Non-automatic licensing कोणत्याही स्रोताकडून येणारे प्रमाण मर्यादित करते; financial measures = advance payment, forex controls.	★	2.3.7, 2.3.8
15	Safeguards: तात्पुरते, भेदभावरहित, आयातीतील अचानक वाढीविरुद्ध (import surges); embargo = संपूर्ण बंदी, सर्वात टोकाचा अडथळा.	★★	2.3.9, 2.3.10
16	VERs: वाटाघाटीनंतर निर्यात करणाऱ्या देशाकडून राबवला जाणारा अनौपचारिक quota.	★	2.4.1

विभाग 3 — व्यापारविषयक वाटाघाटी (Trade Negotiations)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	UNCTAD: विकसनशील देशांचे development-friendly integration (SM मध्ये नाही).	★	3.1.1
2	व्यापारविषयक वाटाघाटी: market access vs protection; USMCA (2020) = NAFTA चा उत्तराधिकारी (USA, Mexico, Canada).	★	3.5.1, 3.4.6
3	**RTAs: 1 Feb 2021 रोजी 339 अंमलात; आठ प्रकार, unilateral → EMU; bilateral = दोन देश/blocs.**	★★★	3.2.1, 3.2.2, 3.5.19
4	Multilateral = संपूर्ण WTO सदस्यत्व (WTO agreements); NAFTA/EU हे regional आहेत.	★	3.2.3
5	Trading bloc: FTA + common external tariff लागू करू शकतो (Arab League, EFTA).	★★	3.2.4
6	FTA स्वत:चे external tariffs ठेवतो; customs union मध्ये common external tariff असतो (EU, GCC, MERCOSUR); common market मध्ये factor mobility ची भर; EMU मध्ये common currency ची भर.	★★	3.2.5, 3.2.6

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
7	Export-industry targeting → त्या sector मध्ये नोकऱ्या, सुधारलेला current account (SM मध्ये नाही).	★	3.2.7
8	GATT: goods; 1948–1994; आठ trade rounds; हा करार (agreement) आहे, treaty नव्हे.	★	3.3.1, 3.4.1, 3.4.2
9	GATT ची प्रासंगिकता संपली: investments, IPR आणि services त्याच्या कक्षेबाहेर, agriculture मध्ये अपयश, कमकुवत institutions आणि dispute settlement, treaty नसणे.	★	3.4.3
10	Uruguay Round 1986–94 (8वी, 123 देश) → WTO 1995, सुधारित GATT सह.	★	3.4.4, 3.4.5
11	WTO चे उद्दिष्ट: व्यापार सुरळीत, मुक्तपणे, न्याय्यपणे आणि अंदाज करता येईल असा चालावा; transparency सह सहा उद्दिष्टे — secrecy कधीच नाही.	★	3.5.2, 3.5.3
12	रचना: Geneva Secretariat, DG च्या अधीन; Ministerial Conference (सर्वोच्च, दर 2 वर्षांनी) → General Council (TPRB, DSB) → Goods, Services, TRIPS Councils.	MQ	3.5.4, 3.5.5
13	MFN: व्यापारी भागीदारांमध्ये भेदभाव नाही; GATT चे Article 1.	★★	3.5.6
14	National treatment: market मध्ये आल्यावर आयात वस्तू = स्थानिक वस्तू; विक्रीनंतरचे निर्बंध याचे उल्लंघन करतात.	★	3.5.7
15	मार्गदर्शक तत्त्वे: non-discrimination, freer trade, predictability (binding आणि transparency), fair competition, development and reform.	★	3.5.8, 3.5.10
16	TPRM: सदस्यांच्या trade policies चा नियतकालिक आढावा.	★	3.5.9
17	WTO agreements: AoA (market access, domestic support, export subsidies), SPS, TBT, TRIMs, TRIPS, GATS … — NAFTA हा त्यांपैकी नाही.	★★	3.5.11, 3.5.12, 3.5.13, 3.5.14
18	WTO अंतर्गत NTMs: quotas, licensing, procedures वर शिस्त; safeguards हे तात्पुरते emergency उपाय.	MQ	3.5.15, 3.5.16, 3.5.17, 3.5.18
19	Doha Development Agenda: 9वी round, Doha, Nov 2001; सर्वाधिक वादग्रस्त = agriculture; विकसनशील देशांच्या चिंता.	★★	3.6.1, 3.6.2
20	G20: 19 देश + EU (Tunisia सदस्य नाही).	★	3.7.1

विभाग 4 — Exchange Rate आणि त्याचे आर्थिक परिणाम (Exchange Rate and its Economic Effects)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Exchange rate = एक चलन दुसऱ्या चलनाशी ज्या दराने बदलले जाते तो दर; quoted rate ने गुणाकार करून रूपांतर करा.	MQ	4.1.1, 4.1.2
2	Regime = देश परकीय चलनांच्या तुलनेत आपल्या चलनाचे व्यवस्थापन ज्या पद्धतीने करतो ती system; दोन टोके: floating (flexible) आणि fixed.	MQ	4.3.1
3	Free float: demand आणि supply द्वारे market-determined; governments आणि central banks दूर राहतात.	MQ	4.3.2
4	Managed float: rate float होतो पण त्यावर प्रभाव टाकण्यासाठी central bank खरेदी/विक्री करते — India = managed float.	★★	4.3.3

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
5	Fixed (pegged): government एखादे चलन, basket किंवा gold च्या तुलनेत मूल्य जाहीर करते; central bank हस्तक्षेप करते आणि reserves ठेवते.	MQ	4.3.4
6	Soft peg (market-led; बहुतेक IMF सदस्य) vs hard peg (fixed, न बदलणारा); crawling peg आणि currency board SM च्या पलीकडे.	★	4.3.5, 4.3.6
7	Fixed: चढउतारांचा धोका नाही, अधिक trade आणि investment, कमी speculation, monetary discipline, credibility.	★	4.3.7
8	Floating: स्वतंत्र monetary policy, rate हे policy tool, प्रचंड reserves ची गरज नाही — पण volatility, अनिश्चितता, risk premium.	★	4.3.8
9	Nominal = चलनाच्या बदल्यात चलन; real = वस्तूंच्या बदल्यात वस्तू ('one' च्या बदल्यात 'how many'); trade flows real rate नुसार.	★	4.4.1, 4.5.8, 4.1.3
10	RER = NER × Domestic price index ÷ Foreign price index; NER काढण्यासाठी सूत्र उलटे मांडा.	★	4.4.2, 4.6.4
11	REER = NEER ÷ price deflator; वाढता REER → निर्यात महाग, आयात स्वस्त, competitiveness घटते, current account deficit.	★★	4.4.3, 4.4.4
12	Forex market: over-the-counter इलेक्ट्रॉनिक network, अतिशय कमी spreads; US dollar = vehicle currency; India मध्ये forex चे नियमन FEMA द्वारे.	★★	4.5.1, 4.5.2, 4.5.3, 4.5.5
13	Direct quote (European) = 1 परकीय मागे स्थानिक; indirect (American) = 1 स्थानिक मागे परकीय; दोन pairs वरून cross rate; arbitrage मुळे दर समान होतात.	★★	4.5.6, 4.5.7, 4.9.9
14	D$ आणि S$ जिथे मिळतात तो equilibrium rate; demand: imports, transfers, income payments, assets, speculation मधून; supply: exports, FDI/FPI inflows मधून.	★	4.6.1, 4.2.1, 4.5.4
15	SM च्या पलीकडे: अल्पकाळ — interest, inflation, trade balance; दीर्घकाळ — सापेक्ष inflation; जास्त interest आणि स्थैर्य → appreciation.	MQ	4.6.5, 4.6.6
16	Appreciation = मूल्य वाढ, depreciation = मूल्य घट; $1 = ₹70 → ₹75 म्हणजे rupee चे depreciation, dollar चे appreciation.	★	4.7.1, 4.3.9
17	चलनाची demand वाढली → त्याचे appreciation; परकीय चलनाची demand वाढली (उदा. trade deficit रुंदावणे) → देशांतर्गत चलनाचे depreciation.	MQ	4.7.2, 4.9.7
18	Devaluation / revaluation = fixed par value मधील अधिकृत बदल; depreciation / appreciation = floating मध्ये market forces.	★	4.8.1, 4.8.2
19	**Depreciation: निर्यात स्वस्त, आयात महाग → output expansion, चांगला trade balance, inflation मुळे गमावलेली competitiveness भरून निघते; पण inflation वाढवते.**	★★★	4.9.1, 4.9.5, 4.8.3, 4.6.2
20	Appreciation: चलन अधिक मौल्यवान, त्याच्या बदल्यात जास्त परकीय चलन मिळते; निर्यात महाग म्हणून तिचे प्रमाण घटते; आयात स्वस्त म्हणून ती वाढते.	★★	4.9.2, 4.9.3, 4.9.4
21	Volatility मुळे FDI आणि FPI परावृत्त होतात आणि hedging costs वाढतात; trade deficit / CAD = आयात निर्यातीपेक्षा जास्त.	★	4.9.6, 4.6.3, 4.9.8

विभाग 5 — आंतरराष्ट्रीय भांडवल-प्रवाह (International Capital Movements)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	Capital movements = financial assets आणि liabilities चे सीमापार प्रवाह; foreign capital = कोणताही capital inflow.	MQ	5.2.1
2	Foreign capital: aid, borrowings (World Bank/IMF/ADB, IDA soft loans, ECB, trade credit), NRI deposits, FPI आणि FDI.	MQ	5.2.2
3	SM च्या पलीकडे: World Bank = IBRD (दीर्घकालीन development loans); GDR = देशांतर्गत shares च्या बदल्यात परदेशी bank ची receipt.	★★	5.2.3, 5.2.4, 5.2.5
4	FDI (IMF): lasting interest आणि control, किमान 10% voting power; घटक: equity, reinvested earnings, intra-company loans.	★	5.3.1, 5.3.2
5	ECB हे debt आहे, FDI नाही; FDI inflow मुळे capital account सुधारतो पण NIIP बिघडते.	★	5.3.3, 5.3.6
6	Horizontal = परदेशात तोच व्यवसाय; vertical = पूरक क्रिया; conglomerate = असंबंधित (बहुधा JV); two-way = परस्पर.	★★	5.3.4, 5.9.6
7	FPI: stocks/bonds मधील financial capital, 10% पेक्षा कमी, नियंत्रण नाही, short-term, speculative, परतावा-केंद्रित.	★	5.4.1, 5.4.3
8	FDI vs FPI: physical vs financial, दीर्घ vs अल्प, बाहेर पडणे कठीण vs सोपे, technology आणि employment vs काहीच नाही.	★	5.4.2, 5.4.6
9	SM च्या पलीकडे: FII capital market आणि equity flows विकसित करते; capital flight = अनिश्चिततेमुळे झपाट्याने होणारा outflow.	★	5.4.4, 5.4.5
10	मुख्य हेतू: देशात मिळणाऱ्यापेक्षा जास्त return; firm-specific assets (management skill, patents).	MQ	5.5.1
11	कारणे: markets, resources, कमी wages, scale, diversification, tariff-jumping, tax breaks, SEZs, स्थिर वातावरण.	★★	5.5.2, 5.5.3, 5.5.4, 5.5.5
12	मार्ग: subsidiary, equity injection, controlling interest, M&A, joint venture, greenfield, brownfield.	★	5.6.1
13	**Greenfield = नवी affiliate, fresh assets; brownfield = merger, acquisition किंवा lease द्वारे अस्तित्वातील infrastructure (brownfield airports मध्ये 100% automatic).**	★★★	5.6.2, 5.6.3, 5.9.5
14	फायदे: direct आणि indirect employment, technology, competition, savings पलीकडील finance, exports, tax revenue, BoP.	★	5.7.1, 5.7.2, 5.8.1
15	FDI inflow मुळे host currency चे appreciation; imported inputs आणि profit repatriation मुळे depreciation.	MQ	5.8.2
16	समस्या: capital-intensive पद्धती, प्रादेशिक विषमता, crowding-out, BoP अस्थिरता, distortions, monopoly, dual economy, sovereignty; tax competition.	★	5.8.3, 5.8.4, 5.8.5
17	India मधील FDI: non-debt resource; tax breaks आणि कमी salaries मुळे आकर्षित होते; नियमन RBI/FEMA; Make in India; sectoral caps कालबाह्य (dated) असतात.	★★	5.9.1, 5.9.2, 5.9.3, 5.9.4, 5.5.4
18	ODI = भारतीय कंपन्यांची परदेशातील investment (outbound FDI), capital controls शिथिल केल्यामुळे शक्य; data RBI प्रसिद्ध करते.	MQ	5.10.1, 5.10.2, 5.10.3

प्रकरण 10

भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)

178 Scanner प्रश्न · 113 one-liners · 45 revision pointers

भाग A — Scanner प्रश्न आणि Study Material शी जोडलेले One-liners

भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)

SM प्रकरण 10, पृष्ठे 10.1 – 10.34

विषय 10.1 भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती — स्वातंत्र्यपूर्व काळ, 1850-1947 (Status of Indian Economy: Pre Independence Period)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 2 · RTP – · MTP 3 · Model Q 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.1.1	इसवी सनाच्या (AD) पहिल्या ते सतराव्या शतकादरम्यान भारताकडे प्राचीन व मध्ययुगीन जगातील सर्वांत मोठी अर्थव्यवस्था होती असे मानले जाते — समृद्ध आणि स्वावलंबी (prosperous and self-reliant), जगाच्या संपत्तीपैकी एक-तृतीयांश ते एक-चतुर्थांश संपत्ती तिच्या नियंत्रणात होती; त्यात स्वयंपूर्ण खेडी (self-sufficient villages) तसेच वाणिज्य, तीर्थयात्रा आणि प्रशासनाची केंद्रे असलेली शहरे होती.	Q5 (+ 10.2 Q1, 10.2 Q2)	PYQ 2025-May, 2025-Sep, 2026-Sep	10.1, p. 10.1
10.1.2	British राजवटीने (East India Company 1757–1858; British government 1858–1947) भारताच्या व्यापाराची दिशा उलटवली — manufactures चा निर्यातदार असलेला भारत raw materials चा निर्यातदार बनला; discriminatory tariffs आणि स्वस्त यंत्रनिर्मित आयातीमुळे भारतीय हस्तव्यवसाय (handicrafts) नष्ट झाले. परिणाम: मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी आणि शेतीवरील सक्तीचे अवलंबित्व (शेती हेच प्रमुख sector), sub-division आणि fragmentation of holdings, subsistence farming, कमी productivity आणि दारिद्र्य, zamindari, अवाजवी खंड (excessive rents), absentee landlordism, कर्जबाजारीपणा आणि शोषण करणारे सावकार (money-lenders) — भारतीय शेतीचा जवळजवळ संपूर्ण ऱ्हास. म्हणून 1850–1947 ची अर्थव्यवस्था दरिद्री, under-developed होती, 'prosperous and self-reliant' नव्हे (ते वर्णन 1st–17th century चे आहे).	Q5; MQ 1.1: Q2	PYQ 2026-Sep; Model Q	10.1, pp. 10.2 – 10.3
10.1.3	British काळात आधुनिक औद्योगिक sector ची वाढ एकांगी (lopsided) झाली, त्यात cotton आणि jute चे प्राबल्य होते: 1850 पूर्वी factory production नव्हते; 1930s मध्ये cotton mills मध्ये 9 million spindles होते (जगात 5 वा क्रमांक); 19 व्या शतकाच्या अखेरीस भारतीय jute mills जगातील सर्वांत मोठ्या होत्या; iron industry ची स्थापना 1814 इतक्या आधी झाली (1930 मध्ये जगात 8 वा क्रमांक); Great Depression च्या अगदी आधी भारत हा 12 वा सर्वांत मोठा औद्योगिक देश होता. Producer goods industries मागे पडल्या; 1946 मध्ये manufacturing चा NDP मधील वाटा जेमतेम 7% होता; factory employment लोकसंख्येच्या केवळ 0.4% (1900) आणि 1.4% (1941) होते.	Q1	PYQ 2025-Jan	10.1, p. 10.4; Summary, p. 10.27

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.1.4	1930s च्या Great Depression मुळे भारतात मोठ्या आर्थिक हालअपेष्टा आणि बेरोजगारी निर्माण झाली (SM मध्ये Depression चा उल्लेख केवळ भारताच्या 12 व्या औद्योगिक क्रमांकासाठी कालनिर्देशक म्हणून येतो).	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
10.1.5	Economic growth अधिक resources (labour, capital), अधिक चांगले technology आणि शिक्षण किंवा अनुभवातून मिळणारे ज्ञान यांमुळे होते — केवळ लोकसंख्येचा आकार वाढल्याने growth ला स्वत:हून हातभार लागत नाही.	Q2	MTP 2025-Jan S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.1.6	Disguised unemployment हे कृषी sector चे वैशिष्ट्य आहे — SM मधील वसाहतकालीन कथा (हस्तव्यवसायातील कामगार शेतीकडे ढकलले जाणे, जमिनीवरील गर्दी, sub-division, subsistence farming) हे त्याचे मूळ आहे.	Q3	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.1.7	उद्योग शेतीवर अवलंबून असतो — कामगारांसाठी अन्न, agro-based industries साठी raw materials आणि औद्योगिक उत्पादनांसाठी बाजारपेठ (all of the above — वरील सर्व).	Q4	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 10.2 भारतीय अर्थव्यवस्था — स्वातंत्र्यानंतर, 1947-1991 (Indian Economy: Post Independence)

15 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 3 · RTP – · MTP 9 · Model Q 3

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.2.1	*विषय 10.1 पाहा: British-पूर्व भारत ही स्वयंपूर्ण खेडी आणि वाणिज्याची केंद्रे असलेली शहरे यांची स्वावलंबी व समृद्ध अर्थव्यवस्था होती.*	Q1, Q2	PYQ 2025-May, 2025-Sep	10.1, p. 10.1
10.2.2	*विषय 10.1 पाहा: स्वातंत्र्यपूर्व भारताला आधुनिक technology आणि infrastructure मर्यादित प्रमाणातच उपलब्ध होते — producer goods industries मागे पडल्या आणि देशात physical, financial आणि human capital ची कमतरता होती.*	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
10.2.3	स्वातंत्र्योत्तर धोरणावर state-directed industrialisation आणि centralised economic planning च्या Nehruvian model चे वर्चस्व होते: Planning Commission ने five-year plans द्वारे समाजवादी धर्तीवर (socialistic lines) नियोजन केले; equity आणि distributive justice सह वेगवान economic growth (growth with social justice) साधण्यासाठी त्या आखल्या होत्या — वसाहतकालीन शोषणाकडून नियोजित विकासाकडे (planned development) वाटचाल.	Q10, Q11 (+ 10.6 Q8)	RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	10.2, pp. 10.4 – 10.5
10.2.4	Inward-looking strategy: 1958 च्या balance of payments crisis नंतर व्यापारावरील नियंत्रणे कडक करण्यात आली आणि सर्वसमावेशक import controls 1966 पर्यंत ठेवण्यात आले; देशांतर्गत उद्योगाच्या संरक्षणासाठी tariffs, quotas आणि quantitative restrictions द्वारे परदेशी वस्तू बाहेर ठेवल्या (नियोजित अर्थव्यवस्थेतील import substitution).	MQ 1.2: Q1 (+ 10.4 Q13)	MTP 2024-Dec S1; Model Q	10.2, p. 10.5; 10.3, p. 10.8

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.2.5	1950s ची धोरणे दोन विचारसरणींनी मार्गदर्शित होती: heavy industry वर भर देणारी Nehru यांची समाजवादी समाजरचना (socialistic society), आणि small-scale व cottage industry तसेच village republics ची Gandhian विचारसरणी. Industrial Policy Resolution 1948 ने atomic energy, arms and ammunition आणि railways ची मक्तेदारी (monopoly) State ला दिली; IPR 1956 ने public sector चा प्रचंड विस्तार केला.	Q3	PYQ 2026-May	10.2, p. 10.5
10.2.6	'Hindu growth rate' = स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या तीन दशकांतील (1950–80) भारताचा 3.5 percent हा माफक सरासरी वार्षिक GDP growth दर.	Q9, Q12	MTP 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	10.2, p. 10.5
10.2.7	Green revolution पूर्वी कृषी धोरण institutional model वर अवलंबून होते — land reforms, farm cooperatives — R&D आणि irrigation सारख्या technocratic क्षेत्रांवर नव्हे; productivity मध्ये झालेली वाढ अत्यल्प होती.	Q4	MTP 2025-Apr S1	10.2, p. 10.6
10.2.8	Green revolution (धोरणातील पहिला मोठा बदल, 1960s च्या मध्यात): 1966 आणि 1967 चे दुष्काळ आणि PL 480 अन्न-मदत (food aid) यांनंतर धोरणाचा भर productivity वाढवण्याकडे — विशेषत: wheat (food grains) ची — वळला; नावीन्यपूर्ण farm technologies मुळे ती प्रत्यक्षात आली — high yielding seed varieties आणि water, fertiliser व pesticides चा सघन (intensive) वापर — आणि त्यामुळे भारत अन्न-समस्येवर मात करू शकला (food grains मध्ये self-sufficiency). SM सुरुवातीचे नेमके वर्ष देत नाही.	Q6, Q8; MQ 1.2: Q2 (+ 10.7 Q2, 10.7 Q10, 10.7 Q22)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S2; Model Q	10.2, p. 10.6
10.2.9	हस्तक्षेपवादी (Interventionist) 1960s–70s: कडक trade आणि licensing controls आणि nationalisation ची लाट (State ने private sector कडून पूर्ण मालकी व नियंत्रण घेणे) — 1969 मध्ये 14 banks आणि 1980 मध्ये आणखी 6. 1965–81 हा स्वतंत्र भारतातील growth चा सर्वांत वाईट काळ होता.	(+ 10.4 Q12)	MTP 2024-Dec S1	10.2, p. 10.6
10.2.10	Industrial retrogression आणि deceleration (1960s च्या मध्यापासून) याचे कारण कृषी क्षेत्राची खराब कामगिरी, मंदावलेली public investment आणि औद्योगिक वस्तूंची संकुचित बाजारपेठ हे मानले जाते. (1965–81 च्या मंदीची SM ने दिलेली कारणे: licence-raj, autarchic policies, तीन युद्धे, दुष्काळ आणि 1973 व 1979 चे oil shocks.)	Q5	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.2.11	जेव्हा राहणीमान आणि productivity कमी असते, कमी productivity असलेली शेती हाच मुख्य व्यवसाय असतो आणि production techniques मागासलेली असतात, तेव्हा अर्थव्यवस्था underdeveloped असते.	Q7	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 10.4 आर्थिक सुधारणा (The Economic Reforms of 1991)

67 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 28 · RTP 2 · MTP 20 · Model Q 19

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.4.1	Early liberalisation: सुधारणांची बीजे 1980s मध्ये, विशेषत: 1985 नंतर, रोवली गेली; 1981–89 मधील उपाययोजना ('early liberalisation' किंवा 'reforms by stealth') industry, trade आणि taxation शी संबंधित होत्या, आणि GDP growth वाढून 5.7% (Sixth Plan, 1980–85) आणि 5.8% (Seventh Plan, 1985–90) झाली.	Q22	PYQ 2025-May	10.3, p. 10.7
10.4.2	Broad-banding (1980s): industry groups नव्या licence शिवाय विद्यमान क्षमतेत आपले product mix बदलू शकत होते — उदा. trucks ऐवजी cars चे production.	Q27, Q45	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	10.3, pp. 10.7 – 10.8
10.4.3	1980s मधील इतर सुधारणा: उद्योगांच्या 25 व्यापक श्रेणींचे delicensing (1985); MRTP asset limit ₹20 crore वरून ₹100 crore (1985–86); multipoint excise duties ऐवजी MODVAT; SEBI ची non-statutory body म्हणून स्थापना (12 एप्रिल 1988); OGL list चा विस्तार (एप्रिल 1990 पर्यंत 1,329 capital goods items); export incentives; वास्तववादी (realistic) exchange rate; cement आणि aluminium वरील price व distribution controls रद्द. Currency demonetisation हा त्यांपैकी एक नव्हता.	Q28	PYQ 2026-Jan	10.3, p. 10.8
10.4.4	MRTP Act, 1969 ने तुलनेने मोठी market power असलेल्या मोठ्या firms चे नियमन केले (licensing, capacity addition, mergers and acquisitions वर निर्बंध); 1991 च्या धोरणाने त्याची पुनर्रचना केली आणि त्यातील merger, amalgamation आणि takeover च्या तरतुदी रद्द केल्या.	Q5, Q15	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	10.2, p. 10.6; 10.4.4, p. 10.12
10.4.5	*विषय 10.2 पाहा: import controls नी देशांतर्गत उद्योगाचे संरक्षण केले — देशांतर्गत उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन परदेशी वस्तूंवरील अवलंबित्व कमी करणे हे import substitution चे उद्दिष्ट होते.*	Q13	MTP 2024-Dec S1	10.2, p. 10.5; 10.3, p. 10.8
10.4.6	*विषय 10.2 पाहा: nationalisation = सरकारने private sector कडून पूर्ण नियंत्रण आणि व्यवस्थापन ताब्यात घेणे (1969 मध्ये 14 banks, 1980 मध्ये 6).*	Q12	MTP 2024-Dec S1	10.2, p. 10.6
10.4.7	P. V. Narasimha Rao सरकारच्या काळात भारताने 1991 च्या धाडसी आर्थिक सुधारणांना सुरुवात केली.	Q47; MQ 1.4: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	10.4, p. 10.9
10.4.8	Dr Manmohan Singh (Finance Minister) यांना 1991 च्या सुधारणांचे प्रमुख शिल्पकार (key architect) मानले जाते — SM मात्र केवळ Narasimha Rao सरकारचा उल्लेख करते.	MQ 1.3: Q3	MTP 2025-Aug S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.4.9	1991 च्या सुधारणांची कारणे (SM यादी): revenue expenditure सतत revenue receipts पेक्षा जास्त राहणे, आणि fiscal deficit ची भरपाई प्रचंड देशांतर्गत व बाह्य कर्जातून होणे; वाढते public debt आणि interest payments; 1990 च्या Gulf-war मुळे तेलाच्या किमतीतील उसळी आणि balance of payments वर तीव्र ताण; आयातीवरील कडक निर्बंधांमुळे घटलेले industrial output; कठोर अटींसह IMF कर्जावरील अवलंबित्व; आणि नाजूक राजकीय परिस्थिती, जी आर्थिक संकटांसोबत फुगून 'crisis of confidence' बनली. जास्त forex reserves हे कारण **नव्हते**.	Q3, Q32, Q46; MQ 1.2: Q2	PYQ 2024-Jun, 2026-May, 2026-Sep; Model Q	10.4, pp. 10.9 – 10.10
10.4.10	तात्काळ निमित्त (trigger) balance of payments crisis हे होते: foreign exchange reserves नीचांकी पातळीवर — केवळ $1.2 billion, म्हणजे जेमतेम दोन आठवड्यांच्या आयातीइतके — घसरले, 'the major context that triggered economic reforms'; सुधारणांना गती गंभीर आर्थिक, fiscal आणि BoP संकटांमुळे मिळाली (केवळ stagnation मुळे नव्हे).	Q39, Q41; MQ 1.3: Q2	MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1; Model Q	10.4, pp. 10.9 – 10.10
10.4.11	1991 हा paradigm shift होता: Soviet विघटन (Soviet collapse) आणि China च्या outward-oriented यशानंतर सुधारणांनी अर्थव्यवस्थेला अधिक market orientation आणि external openness कडे नेले — markets विरुद्ध state यांच्या भूमिकेचा पुनर्विचार (liberalisation and opening up).	Q19; MQ 1.2: Q1 (+ 10.6 Q5)	RTP 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1; Model Q	10.3, p. 10.9; 10.4, p. 10.10
10.4.12	1991 च्या सुधारणा Liberalisation, Privatisation and Globalisation (LPG) या नावाने ओळखल्या जातात — 'socialisation' हा त्यांपैकी एक नाही; liberalisation म्हणजे decontrol, deregulation आणि व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य, तर PSUs चे disinvestment म्हणजे privatisation.	Q1, Q2; MQ 1.4.1: Q1	PYQ 2022-Dec, 2023-Dec; Model Q	10.4, p. 10.10; 10.4.4, p. 10.13
10.4.13	दोन उद्दिष्टे: (1) केंद्रीय पातळीवरून निर्देशित, अत्यंत नियंत्रित अर्थव्यवस्थेकडून 'market friendly' अर्थव्यवस्थेकडे पुनर्दिशा (reorientation); (2) fiscal deficit मध्ये लक्षणीय घट करून macroeconomic stabilisation. उपाय होते (a) inflation आणि प्रतिकूल BoP विरुद्ध short-term stabilisation measures आणि (b) structural rigidities दूर करणारे long-term structural reform measures.	Q44; MQ 1.4.1: Q2	MTP 2026-Apr S1; Model Q	10.4, p. 10.10
10.4.14	Fiscal reforms (fiscal deficit कमी करण्यासाठी): स्थिर आणि पारदर्शक tax structure; अधिक चांगले tax compliance; government expenditure आवरण्यावर भर; subsidies कमी करणे व रद्द करणे; निवडक PSUs मधील सरकारी equity च्या काही भागाचे disinvestment; private sector च्या सहभागाला प्रोत्साहन. सप्टेंबर 1994 मध्ये RBI सोबत झालेल्या कराराचे उद्दिष्ट money creation द्वारे होणारे deficit financing 1997–98 पर्यंत टप्प्याटप्प्याने बंद करणे हे होते.	Q20; MQ 1.4.1: Q3	PYQ 2025-May; Model Q	10.4.1, pp. 10.10 – 10.11

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.4.15	Monetary आणि financial sector reforms — भर: सरकारी banks चे NPAs कमी करणे, competition आणणे व टिकवणे, interest rates चे deregulation. उपाय: interest rate liberalisation आणि lending व deposit rates वरील RBI ची नियंत्रणे कमी करणे; नवीन private sector banks आणि foreign banks शी competition; Narasimham Committee Report, 1991 (banking and financial sector) नुसार SLR आणि CRR कमी करणे; उदार branch licensing; asset classification, income disclosure आणि bad-debt provisioning संबंधी prudential norms. Banks मधील foreign investment वर निर्बंध घालणे हा भर नव्हता.	Q26, Q29, Q31; MQ 1.4.2: Q1, Q2	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan, 2026-May; Model Q ×2	10.4.2, p. 10.11
10.4.16	सुधारणापूर्व banking ची वैशिष्ट्ये: administered interest rates, उच्च reserve requirements, credit flow वरील quantitative restrictions आणि मोठ्या प्रमाणावरील directed (priority-sector) lending — म्हणून 'very little lendable resources for the priority sector' हे वैशिष्ट्य नव्हते.	Q34	MTP 2025-May S2	10.4.2, p. 10.11 (सुधारणापूर्व वैशिष्ट्ये अनुमानित; SM मध्ये सूचीबद्ध नाहीत)
10.4.17	Liquidity Adjustment Facility (LAF) repo आणि reverse repo operations द्वारे banks ना liquidity पुरवते.	MQ 1.4.2: Q3	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
10.4.18	1988 मध्ये (non-statutory) स्थापन झालेल्या SEBI ला 1992 मध्ये capital market चे स्वतंत्र regulator म्हणून statutory recognition देण्यात आली — पुरेशा resources चे mobilisation आणि त्यांचे कार्यक्षम allocation सुलभ करण्यासाठी.	Q17; MQ 1.4.3: Q1	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-May S2; Model Q	10.4.3, p. 10.12
10.4.19	Depository system मुळे securities चे electronic (dematerialised) स्वरूपात holding आणि transfer शक्य होते.	MQ 1.4.3: Q2	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
10.4.20	24 जुलै 1991 रोजी जाहीर झालेल्या New Industrial Policy ने उद्योगाचे मोठ्या प्रमाणावर deregulation केले आणि 'Licence Raj' संपवले: 18 (आता 5 — arms and ammunition, atomic substances, narcotic drugs and hazardous chemicals, alcoholic drinks, cigarettes and cigars) वगळता सर्व उद्योगांसाठी licensing रद्द केले; small-scale items de-reserve केले; public sector आकुंचित केले — हे सर्व private sector चा उदार सहभाग मिळवण्यासाठी.	Q9, Q35, Q38, Q40; MQ 1.4: Q2	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2; Model Q	10.4.4, p. 10.12
10.4.21	Strategic आणि security कारणांवरून public sector reservation आठ उद्योगांपर्यंत कमी केले; त्यानंतर फक्त दोनच राहिले — railway transport आणि atomic energy.	Q30; MQ 1.4.4: Q1	PYQ 2026-Jan; Model Q	10.4.4, p. 10.12
10.4.22	Public sector enterprises मधील सरकारी equity चे disinvestment, सोबत अधिक autonomy, professional management आणि टप्प्याटप्प्याने कमी होणारा budgetary support — उद्दिष्ट: efficiency आणि वाजवी returns.	Q42	MTP 2026-Apr S1	10.4.4, p. 10.13

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.4.23	Foreign investment: 51 percent पर्यंत FDI ला automatic approval, जी नंतर reserved उद्योग वगळता जवळजवळ सर्व उद्योगांना लागू केली; FDI केवळ चार sectors मध्ये prohibited आहे — retail trade, atomic energy, lottery business, आणि betting and gambling. Globalisation strategy = अधिक foreign equity limits, tariff reduction आणि rupee convertibility.	Q18, Q43; MQ 1.4.4: Q2	PYQ 2025-Jan; MTP 2026-Apr S1; Model Q	10.4.4, pp. 10.12 – 10.13
10.4.24	Trade policy reforms: imports आणि exports वरील quantitative restrictions मोडीत काढणे; tariffs मध्ये टप्प्याटप्प्याने घट व सुलभीकरण करून अधिक outward-oriented regime; import licensing रद्द (positive OGL list ऐवजी negative list); export duties रद्द. Peak tariff 355% (1990–91) → 85% (1993–94) → 50% (1995–96) → 10% (2007–08).	Q21; MQ 1.3: Q1; MQ 1.4.5: Q2	PYQ 2025-May; Model Q ×2	10.4.4 – 10.4.5, p. 10.13
10.4.25	Exchange rate: जुलै 1991 मध्ये dollar च्या तुलनेत rupee चे 18–19% devaluation; मार्च 1992 मध्ये dual exchange rate; मार्च 1993 मध्ये unified करून float होऊ दिला — 1993 पासून managed floating; 1994 पासून current account वर rupee convertible.	Q16, Q33, Q43	PYQ 2025-Jan; RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S1	10.4.4 – 10.4.5, pp. 10.13 – 10.14
10.4.26	SEZs ना tax incentives आणि duty exemptions द्वारे प्रोत्साहन दिले जाते.	MQ 1.4.5: Q1	Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त Model Q)
10.4.27	वास्तववादी (depreciated) exchange rate मुळे exports वाढतात: 1985–86 ते 1989–90 दरम्यान rupee चा REER सुमारे 30% ने depreciate झाला, त्यामुळे exports ला मदत झाली आणि forex वरील ताण कमी झाला.	MQ 1.6: Q1	Model Q	10.3, p. 10.8
10.4.28	*विषय 10.7 पाहा: food products च्या marketing आणि food product e-commerce मध्ये automatic route खाली 100% FDI ला परवानगी आहे.*	Q4	PYQ 2024-Jun	10.7.1, p. 10.19
10.4.29	*विषय 10.7 पाहा: 'Make in India' (2014) investment आणि manufacturing सुलभ करते — अधिक investment मुळे aggregate demand वाढण्याची शक्यता असते.*	Q8	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	10.7.2, p. 10.22
10.4.30	*विषय 10.7 पाहा: DPIIT = Department for Promotion of Industry and Internal Trade.*	Q10	PYQ 2024-Sep	10.7.2, p. 10.22
10.4.31	*विषय 10.7 पाहा: FIPB मे 2017 मध्ये रद्द करून त्याऐवजी Foreign Investment Facilitation Portal (FIF) आणले; RoDTEP (2021) ने MEIS ची जागा घेतली.*	Q23, Q24, Q25	PYQ 2025-May (×2), 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.23 – 10.24
10.4.32	GST, Constitution (101st Amendment) Act, 2016 द्वारे लागू करण्यात आला; Supreme Court च्या मे 2022 च्या निकालानुसार Union आणि State legislatures ना GST कायदे करण्याचे 'equal, simultaneous and unique powers' आहेत. (SM फक्त 1 जुलै 2017 रोजी GST लागू झाल्याचा उल्लेख करते, p. 10.22.)	Q11, Q14	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (केवळ PYQ/MTP)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.4.33	प्रकरण 10 मध्ये आधार नसलेल्या public finance बाबी: राज्यांना दिले जाणारे statutory grants-in-aid हे Article 275 अंतर्गत असतात; Finance Commission, Union taxes चे devolution आणि grants-in-aid यांची शिफारस करतो ('trade tax' ची नव्हे); 16 व्या Finance Commission चे अध्यक्ष Dr Arvind Panagariya आहेत.	Q6, Q36, Q37	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1 (×2)	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.4.34	जेव्हा government intervention अप्रभावी ठरतो आणि नव्या व अधिक गंभीर समस्या निर्माण करतो, तेव्हा Government failure घडते.	Q7	MTP 2024-Aug	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 10.5 सुधारणांनंतरचे GDP Growth Rates (GDP Growth Rates Post 1991 Reforms)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 1 · RTP – · MTP 2 · Model Q 4

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.5.1	GDP growth rate हा economic growth चा सर्वांत विश्वासार्ह निर्देशक (indicator) मानला जातो (म्हणून key मध्ये 'gross production' हा सर्वोत्तम indicator म्हणून दिला आहे).	Q3	MTP 2025-May S2	10.5, p. 10.15
10.5.2	सुधारणांमुळे वेगवान growth आणि global competitiveness आली: जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकात्मता, market orientation, वाढती private investment, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धाक्षम sectors (auto components, telecom, software, pharma), स्थिर FDI, सुमारे आठ महिन्यांच्या आयातीइतके forex reserves, कमी झालेले दारिद्र्य — pandemic वर्ष 2020 वगळता सरासरी GDP growth प्रशंसनीय.	MQ 1.4: Q1	Model Q	10.4, pp. 10.14 – 10.15; Summary, p. 10.31
10.5.3	तक्ता 10.1 (GDP growth, 1991–2021): नीचांक 1991 (1.06%) आणि 2020 (–6.60%); उच्चांक 1999 (8.85%), त्यानंतर 2021 (8.68%) आणि 2010 (8.50%). सरासरी 1991–2000 ≈ 5.6%; 1992–2001 ≈ 6.0%; 2001–2010 ≈ 6.8%.	MQ 1.4.6: Q1, Q2	Model Q ×2	10.5, Table 10.1, p. 10.15
10.5.4	Average growth method: n वर्षांची सरासरी = बेरीज ÷ n, म्हणून गहाळ वर्ष = (n × average) – ज्ञात वर्षांची बेरीज (छापील working: x + 7.9 + 8.5 = 3 × 8.2 = 24.6, म्हणून x = 8.2%).	Q1	PYQ 2024-Jun	SM मध्ये नाही (फक्त PYQ)
10.5.5	भारतातील inflation सामान्यत: Consumer Price Index (CPI) ने मोजले जाते.	Q2; MQ 1.6: Q1	MTP 2024-Dec S1; Model Q	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

विषय 10.6 NITI Aayog — भारताच्या परिवर्तनासाठी धाडसी पाऊल (NITI Aayog: A Bold Step for Transforming India)

18 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 7 · RTP 3 · MTP 12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.6.1	जवळपास चौसष्ट वर्षे अस्तित्वात असलेल्या Planning Commission ची जागा 1 जानेवारी 2015 रोजी National Institution for Transforming India (NITI) Aayog ने घेतली — 'spur innovative thinking by objective experts' आणि राज्यांचा आवाज व प्रभाव वाढवून 'co-operative federalism' ला चालना देण्यासाठी; ते सरकारचे 'Think Tank' आणि 'directional and policy dynamo' म्हणून काम करते.	Q2, Q16, Q17	PYQ 2024-Sep; MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	10.6, p. 10.16
10.6.2	NITI Aayog च्या उद्दिष्टांमध्ये गाव पातळीवर विश्वासार्ह (credible) plans तयार करण्याची यंत्रणा विकसित करणे आणि त्यांना सरकारच्या उच्च पातळ्यांवर क्रमशः एकत्रित (aggregate) करणे यांचा समावेश आहे (शिवाय राज्यांसोबत सामायिक राष्ट्रीय दृष्टिकोन आणि cooperative federalism ला चालना).	Q1	PYQ 2024-Jun	10.6, p. 10.16
10.6.3	NITI ची भूमिका मर्यादित आहे: ते राष्ट्रीय (five-year) plans तयार करत नाही, expenditure नियंत्रित करत नाही किंवा state plans चा आढावा घेत नाही, आणि ते budgeting process मधून वगळलेले आहे — म्हणून five-year plans तयार करणे किंवा राज्यांना financial resources चे वाटप करणे हे त्याचे कार्य नाही.	Q4, Q11	RTP 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1	10.6, p. 10.18
10.6.4	NDAP (National Data and Analytics Platform) भारत सरकारच्या data पर्यंत पोहोच सुलभ करते आणि सुधारते.	Q3, Q7	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan	10.6, p. 10.17
10.6.5	Electric vehicles: E-Amrit हे electric vehicles विषयीच्या सर्व माहितीसाठी one-stop destination आहे; Shoonya मोहिमेचा उद्देश electric vehicles चा वापर वेगाने वाढवून हवेची गुणवत्ता (air quality) सुधारणे हा आहे.	Q9, Q10 (+ 10.7 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2025-May, 2026-Jan	10.6, p. 10.17
10.6.6	'LiFE' (Lifestyle for Environment) प्रचलित 'use-and-dispose' अर्थव्यवस्थेची जागा घेण्याची कल्पना मांडते — शाश्वत जीवनशैलीचे पर्याय (sustainable lifestyle choices). (SM मध्ये 'Life' असे लिहिले आहे आणि त्याचे विस्तारित रूप दिलेले नाही.)	Q12, Q14	MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	10.6, p. 10.17
10.6.7	'Methanol Economy' programme चे उद्दिष्ट भारताचे oil import bill आणि GHG emissions कमी करणे, तसेच coal reserves आणि municipal solid waste (industrial waste नव्हे) यांचे methanol मध्ये रूपांतर करणे हे आहे.	Q13 (+ 10.7 Q11)	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	10.6, p. 10.18
10.6.8	NITI Aayog चे सात प्रमुख उपक्रम (initiatives): LiFE, NDAP, Shoonya, E-Amrit, India Policy Insights (IPI), Methanol Economy, Transforming India's Gold Market. कृषी क्षेत्रात start-up ecosystem निर्माण करणे हा farm-sector उपाय आहे, NITI चा initiative नाही.	Q15, Q18	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	10.6, pp. 10.17 – 10.18
10.6.9	Atal Tinkering Labs हा NITI Aayog चा (Atal Innovation Mission) उपक्रम आहे.	Q6	MTP 2024-Dec S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.6.10	*विषय 10.4 पाहा: New Economic Policy ने liberalisation द्वारे अर्थव्यवस्थेचा विस्तार केला — कमी tariffs, deregulation, private आणि foreign players साठी markets खुली करणे — म्हणून A आणि R दोन्ही सत्य आहेत आणि R हे A चे स्पष्टीकरण आहे.*	Q5	MTP 2024-Dec S1	10.4, p. 10.10
10.6.11	*विषय 10.2 पाहा: five-year plans चे उद्दिष्ट equity आणि distributive justice सह वेगवान growth (संतुलित, न्याय्य growth) हे होते.*	Q8	RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	10.2, pp. 10.4 – 10.5

विषय 10.7 भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्यःस्थिती — थोडक्यात आढावा (The current state of the Indian Economy: A brief overview)

57 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 36 · RTP 4 · MTP 23

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.7.1	Primary sector = शेती आणि तिच्याशी संलग्न sectors (livestock, dairy, fisheries) — उपजीविकेचा सर्वांत मोठा स्रोत; भारत हा milk, pulses, jute आणि spices चा जगातील सर्वांत मोठा उत्पादक आहे, म्हणून milk production ही primary-sector activity आहे.	Q18	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1	10.7.1, p. 10.18
10.7.2	भारताची 47 per cent लोकसंख्या थेट शेतीवर अवलंबून आहे; 2021–22 मध्ये agriculture and allied GVA चा वाटा 18.8% होता; food grains output 315.7 million tonnes (2021–22).	Q24	PYQ 2025-May	10.7.1, p. 10.19
10.7.3	सर्व 23 mandated crops साठी MSP हा all-India weighted average cost of production च्या 1.5 पट (दीडपट) निश्चित केला जातो.	Q16, Q33	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan	10.7.1, pp. 10.19 – 10.20
10.7.4	Food Corporation of India (FCI) food grains चा buffer stock सांभाळते; MSP ला Cabinet Committee on Economic Affairs मान्यता देते.	Q12, Q13	MTP 2024-Dec S1 (×2)	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.7.5	APEDA = Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority, ज्याच्याकडे agri-products च्या export promotion ची जबाबदारी आहे; भारत पहिल्या दहा agri-exporters मध्ये आहे.	Q4	PYQ 2024-Jun	10.7.1, p. 10.19
10.7.6	FDI liberalisation: food products चे marketing आणि food e-commerce, telecommunication services (सर्व services आणि infrastructure providers) तसेच coal sale and mining मध्ये automatic route खाली 100% FDI; insurance मधील FDI ची मर्यादा 49% वरून 74% केली. Telecom आता public sector monopoly राहिलेली नाही — फक्त railway transport आणि atomic energy reserved आहेत.	Q47 (+ 10.4 Q4)	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-Dec S1	10.7.1, p. 10.19; 10.7.2, p. 10.23; 10.7.3, p. 10.26; 10.4.4, p. 10.12

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.7.7	Farm measures (SM यादी): PM KISAN — शेतकऱ्यांना income support; Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana — पिकाचे नुकसान झालेल्या शेतकऱ्यांसाठी insurance; Paramparagat Krishi Vikas Yojana — organic farming आणि soil health; Per Drop More Crop — शेत पातळीवर water use efficiency; Kisan Rail — कृषी उत्पादनांच्या logistics मध्ये सुधारणा; शिवाय MSP, Soil Health Cards, Agri Infrastructure Fund, FPOs, Micro Irrigation Fund.	Q7, Q25, Q27, Q29, Q34	PYQ 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep (×2), 2026-May; MTP 2025-Aug S1	10.7.1, p. 10.20
10.7.8	E-NAM हे कृषी मालासाठी (agricultural commodities) unified national market निर्माण करण्यासाठी विद्यमान APMC mandis ना जोडणारे pan-India electronic trading portal आहे.	Q5, Q23, Q36, Q45	PYQ 2024-Jun, 2026-May; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Aug S2	10.7.1, p. 10.20
10.7.9	कृषी समस्या: लहान व विखुरलेल्या holdings, कमी farm productivity आणि subsistence farming मुळे marketable surplus अल्प राहतो आणि देशांतर्गत व export markets मध्ये सहभागी होण्याची शेतकऱ्यांची क्षमता कमी होते; शिवाय नवीन technologies चा अल्प स्वीकार आणि monsoons वरील मोठे अवलंबित्व.	Q6, Q20	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-Jan S2	10.7.1, pp. 10.20 – 10.21
10.7.10	भारतीय शेती मोठ्या प्रमाणावर rain-fed आहे (सुमारे दोन-तृतीयांश क्षेत्र), म्हणून सुमारे 80% कृषी क्षेत्र irrigated आहे हा दावा चुकीचा आहे.	Q42	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.7.11	Index of Eight Core Industries (ICI) मध्ये Coal, Crude Oil, Natural Gas, Refinery Products, Fertilisers, Steel, Cement आणि Electricity यांचा समावेश होतो — IIP मधील items च्या weight पैकी 40.27%; information and communication ही core industry नाही.	Q32, Q37	PYQ 2026-Jan, 2026-May	10.7.2, p. 10.22
10.7.12	Manufacturing Purchasing Managers' Index (PMI) 55.4 होता (31 जानेवारी 2023); भारताचा Global Innovation Index rank 2015 मधील 81 व्या वरून 2022 मध्ये 40 व्या स्थानापर्यंत सुधारला.	(+ 10.8 Q4, 10.8 Q5)	PYQ 2025-May, 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.22, 10.24
10.7.13	DPIIT (Department for Promotion of Industry and Internal Trade) industrial policy आणि औद्योगिक विकासासाठीच्या strategies तयार करते व अंमलात आणते.	(+ 10.4 Q10)	PYQ 2024-Sep	10.7.2, p. 10.22
10.7.14	'Make in India' (2014) हा 'Vocal for Local' उपक्रम investment सुलभ करतो, innovation ला चालना देतो आणि भारताला manufacturing, design आणि innovation चे केंद्र (hub) बनवतो; 'Make in India 2.0' चा भर 27 sectors वर आहे — 15 manufacturing आणि 12 service sectors.	Q14, Q31 (+ 10.4 Q8)	PYQ 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	10.7.2, p. 10.22
10.7.15	Ease of Doing Business: World Bank च्या Doing Business Report 2020 मध्ये भारत 63 व्या क्रमांकावर होता (2019 मध्ये 77 वा), म्हणजे 14 क्रमांकांची झेप.	Q43	MTP 2025-May S2	10.7.2, p. 10.22

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.7.16	PM Gati Shakti National Master Plan, multimodal infrastructure च्या integrated planning साठी data-आधारित निर्णय सुलभ करतो आणि त्यामुळे logistics cost कमी होतो.	Q3, Q54	PYQ 2024-Jun, 2026-Sep	10.7.2, p. 10.23
10.7.17	Production Linked Incentive (PLI) Scheme (मार्च 2020, 14 प्रमुख sectors) भारताची manufacturing capabilities आणि export competitiveness वाढवण्यासाठी manufacturers ना incentives देते; आता ती white goods (air conditioners आणि LED lights) पर्यंत विस्तारली आहे.	Q26, Q56	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	10.7.2, p. 10.23
10.7.18	FAME-India (Faster Adoption and Manufacturing of Hybrid and Electric Vehicles) electric आणि hybrid vehicle technology च्या manufacturing ला आणि तिच्या शाश्वत वाढीला प्रोत्साहन देते.	Q15	PYQ 2025-Jan	10.7.2, p. 10.23
10.7.19	'Udyami Bharat' चे उद्दिष्ट Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) चे सक्षमीकरण (empowerment) हे आहे.	Q8, Q35	PYQ 2024-Sep, 2026-May	10.7.2, p. 10.23
10.7.20	Small-scale industries ना, लहान व्यवसायांना financial आणि technical assistance देऊन प्रोत्साहन दिले जाते (MNCs ना subsidy देऊन किंवा labour laws रद्द करून नव्हे).	Q19	MTP 2025-Jan S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.7.21	PM MITRA (PM Mega Integrated Textile Region and Apparel) अत्याधुनिक technology आकर्षित करण्यासाठी आणि textiles मध्ये FDI व स्थानिक investment वाढवण्यासाठी जागतिक दर्जाचे industrial infrastructure सुनिश्चित करते.	Q17, Q55	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep	10.7.2, p. 10.23
10.7.22	FIPB मे 2017 मध्ये रद्द करून त्याऐवजी Foreign Investment Facilitation Portal (FIF) आणले; RoDTEP (Remission of Duties and Taxes on Export Products, 2021) ने MEIS ची जागा घेतली — exports वरील छुप्या central, state आणि local duties चा परतावा (rebate) देऊन.	(+ 10.4 Q23, 10.4 Q24, 10.4 Q25)	PYQ 2025-May (×2), 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.23 – 10.24
10.7.23	Start-up India Programme देशातील कल्पना आणि innovation साठी facilitator म्हणून काम करते.	Q57	PYQ 2026-Sep	10.7.2, p. 10.24
10.7.24	ECLGS = Emergency Credit Line Guarantee Scheme, म्हणजे पूर्णपणे guaranteed emergency credit line.	Q39	PYQ 2026-May	10.7.2, p. 10.24
10.7.25	National Manufacturing Policy चे उद्दिष्ट 2025 पर्यंत GDP मधील manufacturing चा वाटा 25 percent पर्यंत वाढवणे हे आहे.	Q28	PYQ 2025-Sep	10.7.2, p. 10.24
10.7.26	भारताच्या growth trajectory चे अनोखे वैशिष्ट्य: शेतीकडून थेट services sector कडे वळून secondary sector ला बगल देणे (bypassing).	(+ 10.8 Q6)	PYQ 2026-Jan	10.7.3, p. 10.25

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.7.27	Services (NIC 2008, Box 2) मध्ये समाविष्ट: trade and vehicle repair, transportation and storage, accommodation and food, information and communication, finance and insurance, real estate, professional and technical, administrative support, public administration and defence, education, health and social work, arts and recreation. Construction (उदा. धरणाचे) या यादीत नाही — ती industrial (secondary) activity आहे.	Q9, Q40	PYQ 2024-Sep; RTP 2025-May	10.7.3, pp. 10.25 – 10.26
10.7.28	Services sector हे सर्वांत मोठे sector (भारताच्या GVA च्या 53.89%) आणि सर्वांत वेगाने वाढणारे sector आहे आणि त्याची labour productivity सर्वाधिक आहे; सुधारणांनंतर knowledge-based आणि IT services नी growth ला चालना दिली आहे.	Q21, Q38, Q46, Q51 (+ 10.8 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2026-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	10.7.3, p. 10.26
10.7.29	Services sector हे FDI inflows चे सर्वांत मोठे प्राप्तकर्ता आहे — एकूण FDI equity inflows च्या 60 per cent पेक्षा जास्त.	Q30	PYQ 2026-Jan	10.7.3, p. 10.26
10.7.30	Services exports (software, business आणि travel services; WTO च्या पहिल्या 10 service exporters मध्ये भारत) हे forex मिळवण्याचे प्रमुख साधन आहे — IT आणि financial services ची मजबूत मागणी services trade surplus ला GDP च्या सुमारे 3.7% वर ठेवते.	Q44	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	10.7.3, p. 10.26; 10.4, p. 10.14
10.7.31	Structural constraint: growth असूनही अर्थव्यवस्था उच्च fiscal deficit, वाढती विषमता (inequalities), inflation आणि उच्च public debt (FY21/22 मध्ये GDP च्या 86%) यांनी मर्यादित आहे — उच्च विषमतेमुळे दारिद्र्य टिकून राहते.	Q49 (+ 10.8 Q3)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S1	Summary, p. 10.31; 10.4, p. 10.15
10.7.32	सुमारे 23 per cent कार्यरत लोकसंख्या service sector मध्ये गुंतलेली असल्याचे सांगितले जाते.	Q41	MTP 2025-May S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.7.33	Demographic dividend चा लाभ घेण्यासाठी भारताने skill development ला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.	Q48	MTP 2026-Apr S2	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.7.34	वेगवान GDP growth असूनही, इतर emerging economies च्या तुलनेत भारताचा per capita GDP कमी आहे.	Q50	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.7.35	GDP base year मध्ये सुधारणा (revision) ही GDP च्या मापनावर परिणाम करणारी structural reform आहे.	Q52	MTP 2026-Apr S1	SM मध्ये नाही (फक्त MTP)
10.7.36	*विषय 10.6 पाहा: E-Amrit हे electric vehicles विषयीच्या सर्व माहितीसाठी one-stop destination आहे.*	Q1	PYQ 2024-Jun	10.6, p. 10.17
10.7.37	*विषय 10.6 पाहा: Methanol Economy, coal reserves आणि municipal solid waste (industrial waste नव्हे) यांचे methanol मध्ये रूपांतर करते.*	Q11	PYQ 2024-Sep	10.6, p. 10.18

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.7.38	*विषय 10.2 पाहा: food grain (विशेषत: wheat) उत्पादन वाढवण्यासाठी green revolution ने high yielding seed varieties आणि water, fertiliser व pesticides चा सघन वापर केला.*	Q2, Q10, Q22	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	10.2, p. 10.6
10.7.39	*विषय 10.8 पाहा: Russia-Ukraine war नंतर भारताला crude oil आणि commodities च्या वाढलेल्या किमती, सततचे global supply disruptions, कडक financial conditions आणि उच्च देशांतर्गत inflationary pressures यांचा सामना करावा लागला.*	Q53	PYQ 2026-Sep	10.8, p. 10.27

विषय 10.8 निष्कर्ष (Conclusion)

7 Scanner प्रश्न · वारंवारता PYQ 5 · RTP – · MTP 2

संदर्भ	विद्यार्थ्यासाठी One-liner	Scanner प्रश्न	कधी विचारला	SM स्रोत
10.8.1	World Bank चा India Development Update (IDU), नोव्हेंबर 2022: Russia-Ukraine war नंतर भारताला crude oil आणि commodities च्या वाढलेल्या किमती, सततचे global supply disruptions, कडक financial conditions आणि उच्च देशांतर्गत inflationary pressures यांचा सामना करावा लागला; तरीही 2022–23 च्या जुलै–सप्टेंबर काळात real GDP 6.3% ने वाढला आणि मोठ्या देशांतर्गत बाजारपेठेमुळे भारत इतर emerging markets पेक्षा अधिक सुरक्षित (insulated) आणि लवचीक (resilient) आहे.	Q2 (+ 10.7 Q53)	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep	10.8, p. 10.27
10.8.2	*विषय 10.7 पाहा: भारताच्या GVA मध्ये tertiary (services) sector चे योगदान सर्वाधिक आहे (53.89%).*	Q1	PYQ 2024-Jun	10.7.3, p. 10.26
10.8.3	*विषय 10.7 पाहा: भारताने अनोख्या पद्धतीने शेतीकडून थेट services sector कडे वाटचाल केली.*	Q6	PYQ 2026-Jan	10.7.3, p. 10.25
10.8.4	*विषय 10.7 पाहा: PMI = Purchasing Managers' Index; भारताचा GII rank 2022 मध्ये 40 वा होता (2015 मध्ये 81 वा).*	Q4, Q5	PYQ 2025-May, 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.22, 10.24
10.8.5	*विषय 10.7 पाहा: growth असूनही उत्पन्न आणि resources च्या वितरणातील उच्च विषमतेमुळे दारिद्र्य टिकून राहते.*	Q3	MTP 2025-Jan S2	Summary, p. 10.31
10.8.6	परकीय चलनाच्या निव्वळ आवकेमुळे (net inflows — FDI, portfolio flows, services surplus) foreign exchange reserves वाढतात; भारताकडे सुमारे आठ महिन्यांच्या import cover इतके reserves आहेत.	Q7	MTP 2025-Dec S1	10.4, p. 10.14 (कारण SM मध्ये नाही)

भाग B — प्रकरण 10 One-liner उजळणी पत्रक (Revision Sheet)

Study Material च्या क्रमाने, पुनरावृत्ती काढून. पूर्ण मजकूर, Scanner प्रश्न आणि SM पृष्ठ असलेली भाग A मधील पंक्ती पाहण्यासाठी 'भाग A संदर्भ' वर click करा. फक्त ★★★ ओळीच या प्रकरणातील ICAI ने विचारलेल्या सुमारे 43% प्रश्नांना व्यापतात.

विभाग — भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
1	1st–17th century AD: सर्वांत मोठी अर्थव्यवस्था, समृद्ध व स्वावलंबी; स्वयंपूर्ण खेडी + व्यापारी शहरे.	★★	10.1.1
2	British राजवट: भारत raw materials चा निर्यातदार बनला; discriminatory tariffs नी हस्तव्यवसाय नष्ट केले → जमिनीवर गर्दी, subsistence farming, zamindari, शेतीचा ऱ्हास.	★	10.1.2
3	वसाहतकालीन उद्योग एकांगी (lopsided) — cotton आणि jute; producer goods मागे; manufacturing NDP च्या ~7% (1946).	★	10.1.3
4	**Nehruvian model: Planning Commission, five-year plans, equity आणि distributive justice सह growth.**	★★★	10.2.3
5	1950s च्या विचारसरणी: Nehru (heavy industry) vs Gandhian (small-scale, cottage, village republics).	★	10.2.5
6	IPR 1948: atomic energy, arms and ammunition, railways ची State मक्तेदारी; IPR 1956 ने public sector चा अतिविस्तार केला.	★	10.2.5
7	1958 BoP crisis → 1966 पर्यंत import controls; protection/import substitution.	★	10.2.4, 10.4.5
8	Hindu growth rate = 3.5% चा दर (1950–80).	★	10.2.6
9	**1965 पूर्वीचे कृषी धोरण institutional (land reforms, cooperatives); green revolution 1960s च्या मध्यात: HYV seeds, water, fertiliser, pesticides; wheat.**	★★★	10.2.7, 10.2.8
10	Nationalisation: 1969 मध्ये 14 banks + 1980 मध्ये 6; MRTP Act 1969 ने मोठी market power असलेल्या मोठ्या firms वर अंकुश ठेवला.	★★	10.2.9, 10.4.4
11	1965–81 growth चा सर्वांत वाईट काळ: licence-raj, autarchic policies, तीन युद्धे, दुष्काळ, 1973 आणि 1979 चे oil shocks.	★	10.2.9, 10.2.10
12	Early liberalisation 1980s (1985 नंतर), 'reforms by stealth'; growth 5.7% / 5.8%.	★	10.4.1
13	1980s: 25 श्रेणी delicensed; broad-banding (trucks ↔ cars, नव्या licence शिवाय); MRTP limit ₹20 → ₹100 crore; MODVAT; SEBI 12 एप्रिल 1988 (non-statutory).	★★	10.4.2, 10.4.3
14	REER ~30% depreciate (1985–86 ते 1989–90) → exports वाढले.	MQ	10.4.27
15	1991 च्या सुधारणा P. V. Narasimha Rao सरकारच्या काळात (शिल्पकार Dr Manmohan Singh — SM मध्ये नाही).	★	10.4.7, 10.4.8
16	कारणे: कर्जाधारित fiscal deficits, interest burden, Gulf-war oil shock, IMF च्या अटी, 'crisis of confidence'.	★★	10.4.9
17	Trigger: BoP crisis — forex reserves $1.2 bn, जेमतेम दोन आठवड्यांच्या आयातीइतके.	★	10.4.10
18	Market orientation आणि external openness कडे वळण; LPG (socialisation नव्हे).	★★	10.4.11, 10.4.12

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
19	दुहेरी उद्दिष्टे: market-friendly reorientation + कमी fiscal deficit द्वारे stabilisation; उपाय = stabilisation (short-term) + structural (long-term).	★	10.4.13
20	Fiscal reforms: पारदर्शक taxes, tax compliance, expenditure वर अंकुश, subsidies मध्ये कपात, disinvestment, private सहभाग.	★	10.4.14
21	Monetary/financial: interest rate deregulation, private banks, कमी SLR/CRR (Narasimham Committee 1991), branch licensing, prudential norms.	★★	10.4.15
22	सुधारणापूर्व banking: administered interest rates, उच्च reserve requirements, credit restrictions.	★	10.4.16
23	SEBI: 1988 मध्ये स्थापना, 1992 मध्ये statutory recognition.	★	10.4.18
24	New Industrial Policy 24 जुलै 1991: Licence Raj संपला (18 → 5 licensed industries); public sector → railway transport + atomic energy.	★★	10.4.20, 10.4.21
25	1991: MRTP merger/takeover तरतुदी रद्द; SSI items de-reserved; PSU equity चे disinvestment (= privatisation, liberalisation नव्हे).	★★	10.4.4, 10.4.22, 10.4.12
26	51% पर्यंत FDI ला automatic approval; FDI केवळ retail trade, atomic energy, lottery, betting & gambling मध्ये banned.	★	10.4.23
27	Trade: QRs मोडीत, import licensing रद्द, tariffs 355% → 10%.	★	10.4.24
28	Rupee चे 18–19% devaluation (जुलै 1991); 1993 पासून managed float; 1994 पासून current-account convertible.	★★	10.4.25
29	**सुधारणोत्तर लाभ: ~8 महिन्यांच्या आयातीइतका forex cushion; services trade surplus GDP च्या ~3.7%; पण public debt GDP च्या 86% (FY21/22) आणि वाढती विषमता.**	★★★	10.5.2, 10.7.30, 10.7.31, 10.8.6
30	सुधारणोत्तर GDP growth प्रशंसनीय, 2020 (−6.6%) वगळता; उच्चांक 1999 (8.85%); GDP growth rate = growth चा सर्वांत विश्वासार्ह indicator.	★	10.5.1, 10.5.2, 10.5.3
31	NITI Aayog ने 1 जानेवारी 2015 रोजी Planning Commission ची जागा घेतली — think tank, co-operative federalism.	★★	10.6.1
32	NITI: गाव पातळीवरील credible plans वरच्या पातळ्यांवर एकत्रित; five-year plans नाहीत, budgeting/fund allocation नाही.	★★	10.6.2, 10.6.3
33	**NITI उपक्रम: LiFE, NDAP (सरकारी data), Shoonya (EVs द्वारे air quality), E-Amrit (EV माहिती), IPI, Methanol Economy, Gold Market.**	★★★	10.6.4, 10.6.5, 10.6.6, 10.6.7, 10.6.8
34	Primary: milk हे primary; 47% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून; agri GVA 18.8% (2021–22); food grains 315.7 mn tonnes.	★★	10.7.1, 10.7.2
35	MSP: 23 mandated crops साठी 1.5 × cost of production.	★	10.7.3
36	APEDA = Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority; food marketing/e-commerce आणि telecom मध्ये 100% FDI (automatic).	★★	10.7.5, 10.7.6
37	**कृषी योजना: PM KISAN (income), PMFBY (पीक नुकसान), PKVY (organic), PDMC (water), Kisan Rail (logistics), E-NAM (APMC mandis ची unified market).**	★★★	10.7.7, 10.7.8

#	One-liner	महत्त्व	भाग A संदर्भ
38	कृषी समस्या: लहान holdings, कमी productivity, subsistence farming, कमी marketable surplus.	★	10.7.9
39	ICI: 8 core industries (coal, crude, gas, refinery, fertilisers, steel, cement, electricity) = IIP च्या 40.27%; PMI 55.4; GII 40 वा (2022).	★★	10.7.11, 10.7.12
40	**उद्योग धोरण: DPIIT; Make in India 2014 (2.0: 15 mfg + 12 services); EoDB rank 63 (2020).**	★★★	10.7.13, 10.7.14, 10.7.15
41	**Gati Shakti (multimodal planning), PLI (मार्च 2020, white goods), FAME (EVs), Udyami Bharat (MSMEs), PM MITRA (textiles).**	★★★	10.7.16, 10.7.17, 10.7.18, 10.7.19, 10.7.21
42	**FIPB → FIF (मे 2017); RoDTEP ने MEIS ची जागा घेतली (2021); Start-up India; ECLGS; NMP — 2025 पर्यंत GDP च्या 25%.**	★★★	10.7.22, 10.7.23, 10.7.24, 10.7.25
43	**Services: secondary ला बगल; GVA च्या 53.89%; सर्वांत वेगाने वाढणारे; सर्वाधिक labour productivity; FDI equity च्या >60%.**	★★★	10.7.26, 10.7.28, 10.7.29
44	Construction ही service नाही (NIC 2008 Box 2 यादी).	★	10.7.27
45	IDU (World Bank, नोव्हेंबर 2022): oil, supply disruptions, कडक finance, inflation; भारत resilient.	★	10.8.1